This PDF you are browsing now is a digitized copy of rare books and manuscripts from the Jnanayogi Dr. Shrikant Jichkar Knowledge Resource Center Library located in Kavikulaguru Kalidas Sanskrit University Ramtek, Maharashtra.

KKSU University (1997- Present) in Ramtek, Maharashtra is an institution dedicated to the advanced learning of Sanskrit.
The University Collection is offered freely to the Community of Scholars with the intent to promote Sanskrit Learning.

Website
https://kksu.co.in/

Digitization was executed by NMM

https://www.namami.gov.in/

Sincerely,

Prof. Shrinivasa Varkhedi
Hon'ble Vice-Chancellor

Dr. Deepak Kapade
Librarian

Digital Uploaded by eGangotri Digital Preservation Trust, New Delhi
https://egangotri.wordpress.com/

कविकुलगुरु कालिदास संस्कृत विश्वविद्यालय, रामटेक
हस्तलिखित संग्रह
दाखल क्र. 1381 ~~M1484~~ विषय अद्वैतवेदान्त
नाव. श्रीब्रह्मसूत्र चतुःसूत्री भाष्यव्याख्यान (मराठी) MSS
लेखक/लिपिकार श्री. हु. शास्त्रीजिवाड़े प्रेसकॉपी भाग
पृष्ठ 136 काळ इ.स. 1968 पूर्ण/अपूर्ण

श्रीः

ब्रह्मसूत्र चतुःसूत्री भाष्यव्याख्यान

वर्णक [illegible] व
नवम

प्रेस कापी भाग

११६८

अष्टम वर्णक के

नवम वर्णक [illegible]

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

M|3८९
11|12|07

॥ श्रीः ॥

अथ ब्रह्मसूत्र चतुःसूत्री भाष्य व्याख्यान

सविवरण व त्याच्या व्याख्यानासह

यांच्यातील

वेदान्तांच्या ब्रह्मांत समन्वयाला सांगण्याकरिता

श्रुतीच्या ब्रह्मांत अप्रामाण्याचा निरास करणारे

अष्टम वर्णक

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

समन्वयाधिकरण सूत्र ॥४॥

तत्र अष्टम वर्णक भाष्यम्

फ कथं पुनर्ब्रह्मणः शास्त्रप्रमाणकत्वमुच्यते, यावता "आम्नायस्य क्रियार्थत्वादानर्थक्यमतदर्थानाम्" [जै.सू.१।२।१] इति क्रियापरत्वं शास्त्रस्य प्रदर्शितम्। अतो वेदान्तानामानर्थक्यं, अक्रियार्थत्वात्। कर्तृदेवतादिप्रकाशनार्थत्वेन वा क्रियाविधिशेषत्वं, उपासनादिक्रियान्तरविधानार्थत्वं वा। नहि परिनिष्ठितवस्तुप्रतिपादनं संभवति, प्रत्यक्षादिविषयत्वात्परिनिष्ठितवस्तुनः। तत्प्रतिपादने च हेयोपादेयरहिते पुरुषार्थाभावात्। अत एव "सोऽरोदीत्" इत्येवमादीनामानर्थक्यं मा भूदिति "विधिना त्वेकवाक्यत्वात्स्तुत्यर्थेन विधीनां स्युः" [जै.सू.१।२।७] इति स्तावकत्वेनार्थवत्त्वमुक्तम्। मन्त्राणां च "इषे त्वा" इत्यादीनां क्रियातत्साधनाभिधायित्वेन कर्मसमवायित्वमुक्तम्। अतो न क्वचिदपि वेदवाक्यानां विधिसंस्पर्शमन्तरेणार्थवत्ता दृष्टोपपन्ना वा। न च परिनिष्ठिते वस्तुस्वरूपे विधिः संभवति, क्रियाविषयत्वाद्विधेः। तस्मात्कर्मापेक्षितकर्तृदेवतादिस्वरूपप्रकाशनेन क्रियाविधिशेषत्वं वेदान्तानाम्। अथ प्रकरणान्तरभयान्नैतदभ्युपगम्यते, तथापि स्ववाक्यगतोपासनादिकर्मपरत्वम्। तस्मान्न ब्रह्मणः शास्त्रयोनित्वमिति प्राप्ते, उच्यते—

तत्तु समन्वयात् ॥४॥

तुशब्दः पूर्वपक्षव्यावृत्त्यर्थः। तद्ब्रह्म सर्वज्ञं सर्वशक्ति जगदुत्पत्तिस्थितिलयकारणं वेदान्तशास्त्रादेवावगम्यते। कथम्? समन्वयात्। सर्वेषु हि वेदान्तेषु

फ आद्यः शंकितः — कथं पुनः

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

वाक्यानि तात्पर्येणैतस्यार्थस्य प्रतिपादकत्वेन समनुगतानि । "सदेव सोम्येदमग्र आसीत" [छां॰ ६।२।१] "एकमेवाद्वितीयम्" [छां॰ ६।२।१] "आत्मा वा इदमेक एवाग्र आसीत्" [ऐ॰ १।१।१] "तदेतद्ब्रह्मापूर्वमनपरमनन्तरमबाह्यम्" "अयमात्मा ब्रह्म सर्वानुभूः" [बृ॰ २।५।१९] "ब्रह्मैवेदममृतं पुरस्तात्" [मु॰ २।२।११] इत्यादीनि । न च तद्गतानां पदानां ब्रह्मस्वरूपविषये निश्चिते समन्वयेऽवगम्यमानेऽर्थान्तरकल्पना युक्ता, श्रुतहान्यश्रुतकल्पनाप्रसंगात् । न चैतेषां कर्तृदेवतादिस्वरूपप्रतिपादनपरताऽवसीयते, "तत्केन कं पश्येत्" [बृ॰ २।४।१३] इत्यादिक्रियाकारकफलनिराकरणश्रुतेः । न च परिनिष्ठितवस्तुस्वरूपत्वेऽपि प्रत्यक्षादिविषयत्वं ब्रह्मणः, "तत्त्वमसि" [छां॰ ६।८।७] इति ब्रह्मात्मभावस्य शास्त्रमन्तरेणानवगम्यमानत्वात् । यत्तु हेयोपादेयरहितत्वादुपदेशानर्थक्यमिति, नैष दोषः हेयोपादेयशून्यब्रह्मात्मतावगमादेव सर्वक्लेशप्रहाणात्पुरुषार्थसिद्धेः । देवतादिप्रतिपादनस्य तु स्ववाक्यगतोपासनार्थत्वेऽपि न कश्चिद्विरोधः । न तु तथा ब्रह्मण उपासनाविधिशेषत्वं संभवति, एकत्वे हेयोपादेयशून्यतया क्रियाकारकादिद्वैतविज्ञानोपमर्दोपपत्तेः । नहि एकत्वविज्ञानेनोन्मथितस्य द्वैतविज्ञानस्य पुनः संभवोऽस्ति । येनोपासनाविधिशेषत्वं ब्रह्मणः प्रतिपाद्येत । यद्यप्यन्यत्र वेदवाक्यानां विधिसंस्पर्शमन्तरेण प्रमाणत्वं न दृष्टम्, तथाप्यात्मविज्ञानस्य फलपर्यन्तत्वान्न तद्विषयस्य शास्त्रस्य प्रामाण्यं शक्यं प्रत्याख्यातुम् । न चानुमानगम्यं शास्त्रप्रामाण्यं, येनान्यत्र दृष्टं निदर्शनमपेक्षेत । तस्मात्सिद्धं ब्रह्मणः शास्त्रप्रमाणकत्वम् ।

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

॥ अथ वेदान्तांच्या ब्रह्मांत समन्वयाचा प्रतिपादन करण्याकरिता श्रुतींच्या ब्रह्मांत अप्रामाण्याचा निरास करणारे अष्टमवर्णक ॥

॥ विवरण ॥

२३२।१०
या अधिकरणात श्रुतींच्या ब्रह्मांत अप्रामाण्याचा निरास करून ज्ञानानंदैकरूप निखिलजगदुपादान शम्भू या ईश, सर्वज्ञ, नित्य, अतितरविशद, निर्गुण निष्क्रिय अज अशा ब्रह्माला – यांतनिखिलभगवान् कार्यसंस्पर्शाचाही सम्यक् निरास करून – श्रुतींच्या योगाने जाणावे असे सांगितले जाते.

॥ विवरणव्याख्यान ॥

६७८।१
तृतीयसूत्रांत ब्रह्माला शास्त्रप्रमाणकत्व सांगितले. येथे हीं तेच सांगितले जातें तर पुनरुक्ति येते? अशी आशंका असतां तात्पर्याला सांगतात – 'या अधिकरणांत' या अधिकरणांत श्रुतींच्या अप्रामाण्याचा निरास करून या ब्रह्माला श्रुतींच्या
ब्रह्मकार्यार्थ
योगाने जाणले असें सांगितले जातें असा संबंध. 'या' शब्दाने परमात्म्याचा अर्थाला सांगतात – 'ज्ञानानंदैकरूप' स्वरूपलक्षणाचा अनुवाद करून तटस्थलक्षणाचा अनुवाद करितात – 'निखिलजगदुपादान' ब्रह्मदेवादिकांनाही जगताचे उपादानत्व कल्पित असल्यामुळे ब्रह्मच जगदुपादान कसे? त्यावर सांगतात 'शम्भू या ईश' सकलांच्याही ईशित्वाला सांगतात – 'ईश' ईश्वरत्वाचे उपपादन करितात – 'सर्वज्ञ' वेदान्तांना प्रामाण्य असतांही विधिशेषत्वाने प्रामाण्य आहे अशी आशंका असतां द्वितीयवर्णकाचा अनुवाद करितात. 'यांत' उत्पत्त्यादिकांना विधिफलत्व प्रसिद्ध असल्यामुळे व
इत्यादि
त्यांची येथें उपलब्धि नसल्यामुळे विधिनाही असें सांगतात – 'नित्य' संस्कार येणे प्रकारच्या आहे दोषनिरसनलक्षण
नित्य
वगुणाधान लक्षण. पहिल्याचा निरास करितात – 'अतितरविशद' 'नित्य' सदा असा अर्थ. 'विशद' शब्दाने अनागंतुकदोषाच्या निरास केला असून अतितर शब्दाने आगान्तुकदोषाच्या आत्म्यांत असंभव असल्यामुळे त्याची सिद्धता
आगान्तुकदोषाचा
नाही. व्यस्तसंज्ञक असतां होण्याचा क्रियानिवर्त्यत्व नाही असा अर्थ. दुसऱ्या पक्षाच्या निरास करितात – 'निर्गुण' विकार्यत्वाच्या निरास करितात – 'निष्क्रिय' उत्पाद्यत्वाच्या निरास करितात – 'अज' (ब्रह्मशब्दाने) सर्वगतत्वामुळे अनाप्यत्व होईल. विधीचा सातिशयत्व व अनित्यफलत्व दिसत असल्यामुळे मुक्ती जाही विधिसाध्यत्व असतां संभाव्य येईल असें सांगतात – 'यांतनिखिल'

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

१०।११
कथं पुनः ब्रह्मणः शास्त्रप्रमाणकत्वमुच्यते ? यावता "आम्नायस्य क्रिया-

॥ आरम्भ ॥

वेदान्त सिद्ध ब्रह्मपर आहेत की वा कार्यपर ? असा विषय कल्प व आक्षेप संगतीच्या प्रसंग व अप्रसं-
गाच्या योगाने संशय असतां पूर्वसूत्रातील द्वितीय वर्णकाशी आक्षेप संगतीने पूर्वपक्षाला सांगतात –
९।३१५ आहे
'कथं पुनः ब्रह्मणः शास्त्रप्रमाणकत्वमुच्यते' पुनः ब्रह्माचा शास्त्र प्रमाणकत्व कसे सांगितले
१२।३१७ तं.प्र.
जाते ? आक्षेपाविषयी हेतु सांगतो – 'यावता' ज्या अर्थी 'आम्नायस्य' वेदाला

॥ विवरण ॥

२३२।१४
(द्वितीय अधिकरणांत) जगताच्या जन्मादिकाचे कारण व ज्ञानाने ब्रह्म आहे असे लक्षित झाले. (तृतीय
अधिकरणांत) त्याविषयी वेदान्त प्रमाण आहेत असे कळले. तेथे हे निरूपणीय आहे की – काय हेत (सिद्ध)
पण २३२।१६
हे अर्थात शब्द प्रमाण आहे ? किंवा नाही ? नाही असे पूर्वपक्षी सांगतो असे सांगतात – 'पुनः ब्रह्माचा' हा
~~२३२।१८~~ २३२
आक्षेप कशाच्या आधाराने आहे ? जैमिनी सूत्र प्रामाण्य वरून असे सांगतो – 'आक्षेपाविषयी'

॥ विवरण व्याख्यान ॥

सिद्ध व साध्य यांत ज्यांत साध्य आहे अशा निषिद्ध व वान् कार्यसंस्थ होत्या 'सम्यक्' = अबाधित उपपत्तीच्या योगाने असा अर्थ.
तृतीय सूत्रांत प्रतिज्ञात प्रामाण्यावर चतुर्थ सूत्रांत आक्षेप घेऊन समाधान केले जाते. म्हणून पुनरुक्ति नाही. असा अर्थ. ॥
६०९।१६
पूर्वीच्या अधिकरणांत ब्रह्माचे एकारणत्व व वेदप्रमाणकत्व वर्णक द्वयाने सांगितले त्यातील द्वितीय वर्णकाशी आक्षेप लक्षण संग-
तीला सांगून वर्णकांतील प्रधान (ब्रह्म) विषयाविषयी संशय व आद्य मताने पूर्वपक्षाला सांगतात – 'जगताच्या' येथे प्रामाण्याच्या
संभव व असंभव हे संशयाला कारण आहेत असे जाणावे. पण ज्ञानकांडावरही वेदत्व समान असल्यामुळे प्रामाण्याला प्रतिक्षेप नाही ? अशी
शंका घेतात – 'हा आक्षेप' वेदत्व मात्राने तर प्रामाण्य निश्चित करणे शक्य नाही. कारण 'आदित्यो यूपः' इत्यादिकांत व्यभिचार होतो. परंतु उप-
क्रमादिकावरून कळलेल्या तात्पर्याने 'तात्पर्यतः कार्यांतच आहे' असे सकल वेद तात्पर्य विषयी जैमिनीचे वचन आहे असे सांगतो – 'जैमिनी

॥ टिप्पणी ॥

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

हा आद्य शंका घेतो – 'पुनः ब्रह्माचा'

र्थत्वादानर्थक्यमतदर्थानाम्" [जै.सू.१.२.१] इति क्रियापरत्वं शास्त्रस्य प्रदर्शितम्। अतो वेदान्तानामानर्थक्यं अक्रियार्थत्वात्। कर्तृदेवतादि-

---

फलवदर्थपरत्वं व्याख्यान ॥

'क्रियार्थत्वात्' = क्रियार्थत्व असल्यामुळे 'आनर्थक्यमतदर्थानाम्' = अक्रियार्थांना आनर्थक्य आहे 'इति' = असे त्या अधिकरणाने 'क्रियापरत्वं' = क्रियापरत्व 'शास्त्रस्य' = वेदाचे 'प्रदर्शितम्' = दाखविले आहे 'अतो' = म्हणून 'वेदान्तानाम्' = वेदान्तांना 'आनर्थक्यम्' = फलवत् अर्थशून्यत्व प्राप्त होते आहे 'अक्रियार्थत्वात्' कारण त्यांना अक्रियार्थत्व = अक्रियापरत्व आहे पण अध्ययनविधीने ग्रहण केलेल्या वेदान्तांना निष्फलत्व युक्त नाही? त्यावर सांगतो 'कर्तृदेव-

---

विवरण ॥ प्र.पृ.७.१३

त्या अधिकरणाने = पूर्वतंत्रातील अर्थवादाधिकरणाने. ~~म्हणून~~ अर्थ - पूर्वतंत्राच्या 'चोदनालक्षणोऽर्थो धर्मः" या द्वितीय सूत्रात कार्यरूपी धर्मात वेद प्रमाण आहेत असे सांगितले असल्यामुळे वेद प्रामाण्याचा कार्यपरत्व निर्णीत झाले आहे. तसेच 'वायुर्वै क्षेपिष्ठा देवता' इत्यादि सिद्धार्थबोधक वाक्यांना धर्मात प्रामाण्य आहे किंवा नाही असा संशय असता 'आम्नायस्य क्रियार्थत्व असल्यामुळे अक्रियार्थ अशा त्या वाक्यांना अप्रामाण्य आहे' असे पूर्वपक्षाने प्राप्त झाले असता "विधिना त्वेकवाक्यत्वात्स्तुत्यर्थेन विधीनां स्युः" [जै.सू.१.२.७] अशा सूत्राने सिद्धान्त केला आहे असे सांगतात - 'क्रियापरत्व' वायु हि क्षिप्रगामिनी देवता आहे. त्या देवतात्मक कर्म क्षिप्र फलदायी होईल अशा रीतीने विधेय कर्माची स्तुतिरूप असणे 'वायव्यं श्वेतमालभेत' इत्यादि विधिवाक्याशी एकवाक्यत्वाने 'वायुर्वै' इत्यादि अर्थवाद सफल होतात. ह्या स्तुतिरूप लक्षणेने परंतु सफल कार्यपरत्वामुळे अर्थवाद प्रमाण आहेत ~~अ~~ अन्यथा त्यामुळे वेदान्तांना तर अप्रामाण्य प्राप्त होते असे सांगतात - 'म्हणून' यावर वेदान्ती शंका घेतात - 'पण अध्ययनविधीने' आम्ही वेदान्तांचे आनर्थक्य साधीत नाही परंतु लोकांत सिद्ध अर्थाला प्रमाणान्तर वेद्यत्व व निष्फलत्व असल्यामुळे त्यांना सिद्धवस्तुपरत्व असतां मानांतर सापेक्षत्व व निष्फलत्व प्रसंग येत असल्यामुळे अप्रामाण्य प्राप्त होते म्हणून कार्यशेष झाले केवळ फलवत्त्वाच्या प्रकाशनाद्वारा कार्यपरत्व लक्ष्य पाहिजे, असे पूर्वपक्षी सांगतो असे सांगतात - 'त्यावर सांगतो कर्तृ-

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

देवतादि ~~अथवा आपले जाणे कर्माचे फल त्याच्या~~ -

प्रकाशनार्थत्वेन वा क्रियाविधिशेषत्वम् । उपासनादि क्रियान्तर विधानार्थत्वं वा ।

॥ व्याख्यान ॥

तादि प्रकाशनार्थत्वेन वा' = किंवा कर्तृत्वतादिकांच्या प्रकाशन प्रयोजनत्वाने 'क्रिया विधि-
शेषत्वम्' = त्यांना क्रियाविधीचे शेषत्व = अंगत्व आहे. तेथें 'त्वंतत्' पदार्थ वाक्यांनी कर्तृत्वतादि-
र. प्र. १२५।१३
वक्तृत्व असून विविदिषावाक्यांना फलसाधकत्व आहे. पण कर्मविशेषाचा आरंभ न करून प्रकरणान्त-
रांत पठित वेदान्तांना प्रमाणाभावामुळे त्यांचे शेषत्व कसे ? अशा अरुचीने दुसऱ्या पक्षाला सांगतो -
'उपासनादिक्रियान्तर विधानार्थत्वं वा' = किंवा उपासनादि दुसऱ्या क्रियेच्या विधानार्थत्व त्या-
र. प्र. १२६।३
ना आहे असे लक्ष्य पाहिजे. मोक्षकाम नसलेल्या ब्रह्माच्या अभेदाला आरोपित करून 'मी ब्रह्म आहे'
येथे जाणावे उपासना विधीचे
अशी उपासना करो असा उपासना विधि, 'आदि' शब्दावरून त्यांचे अंग असा श्रवणादिकांचे विधान

॥ विवरण ॥

'तेयंत्वं' - १२५।२३ र. प्र. द.
वेदांतातील सर्व जीवबोधक पदांना कर्तृत्वावक्तृत्व असून ब्रह्म बोधक पदांना देवतास्तावकत्व आहे. वतसें असतां ज्याचा जीव
कर्ता आहे. व ब्रह्म तर देवता आहे त्या कर्माचे माहात्म्य काय सांगावे अशा रीतीने 'त्वंतत्' पदार्थ वाक्यांना कर्तृदेव-
तावपायक स्तुतिजनकत्व आहे. असा भाव. 'अदिश' शब्दाने फलाचे ग्रहण जाणावे. 'विविदिषावाक्यांना' - "तमेतं वेदानुवचनेन" इ-
साधना
त्यादि विविदिषावाक्यांना असा अर्थ. जैमिनि मतांत स्वर्गादिकच कर्माचे फल आहे ब्रह्मज्ञान नाही. तथापि कर्माच्या ~~साधना~~
साधना
करिता ब्रह्मज्ञानहि फल आहे. म्हणून ब्रह्मज्ञानरूपी फलविषयक स्तुतिजनकत्वाने विविदिषावाक्यांची उपपत्ति आहे. असा भाव
जो ता
किंवा कर्माचा कर्ता जीव आहे व देवता ब्रह्म ~~आहे~~ आहे. म्हणून कर्तृरूप जीवादिकांचे माहात्म्य काय सांगावे अशा रीतीने कर्तादिस्ता-
वकत्व वाक्यांना आहे असा भाव. 'नसलेल्या ब्रह्माच्या अभेदाला' = जैमिनि मतांत ब्रह्म असत्य आहे, तरी जीवात ब्रह्माच्या
अभेदाचा आरोप
~~अभेदाला आरोपित~~ करून असा अर्थ. अथवा वेदान्तांत ब्रह्म असो, व तसे असतां असत्य जीवत ब्रह्माच्या अभेदाला आ-
रोपित करून असा अर्थ. 'अदिश शब्दावरून' = उपासनेने फल उत्पन्न होते व उत्पन्न होणारे फल अशा प्रकारचे आहे अशा
ज्ञानाकरिता श्रवण व मनन आवश्यक आहे. अशा रीतीने श्रवणादिरूप कार्यपरत्वामुळे वेदान्तांना आनर्थक्य नाही-

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

नहि परिनिष्ठित वस्तु प्रतिपादनं संभवति । प्रत्यक्षादि विषयत्वात्परिनिष्ठित-

वस्तुनः । तत्प्रतिपादने च हेयोपादेय रहिते पुरुषार्थाभावात् । अत एव

भाष्याच्या
॥ व्याख्यान ॥
असा अर्थ र.प्र. १२६।८

जाणावे किंवा त्याकार्य परत्वे वेदान्तांना स्वरूपे पाहिजे, पण श्रुत वस्तुचा त्यागकरून अश्रुत कार्य परत्व त्यां-

-ना कशाकरिता पाहिजे? त्यावर सांगतो - 'हि' = निश्चयेंकरून 'परिनिष्ठित वस्तु प्रतिपादनं न

संभवति' = सिद्धवस्तूचे प्रतिपादन संभवत नाही कारण 'परिनिष्ठितवस्तुनः' = सिद्धवस्तूचा 'प्रत्य-

क्षादि विषयत्वात्' = प्रत्यक्षादि प्रमाणांचे विषयत्व आहे - त्यामुळे प्रमाणान्तर सापेक्ष येतो.

र.प्र. १२७।४

असा अर्थ. 'सिद्धवस्तार्थ नाहीं त्याचा प्रमाणान्तरे योग्यत्व असल्यामुळे घटादिकांप्रमाणे' असे सांगून सिद्धवस्तूचाही सिद्ध

वदार्थ नाही. असे सांगतो - 'च' पुनः 'हेयोपादेयरहिते' = त्याग व ग्रहणाचा विषय न होणाऱ्या अशा 'सत् प्रति

त्या वस्तू
पादने' = त्यांचे प्रतिपादन असतां 'पुरुषार्थाभावात्' = पुरुषार्थाचा फलाचा अभाव असल्यामुळे सि-

१२७।८
-द्धचे प्रतिपादन संभवत नाही असा अर्थ. मग सिद्धबोधि वेदवाक्यांना साफल्य कसे? अशी आशंका

असतां 'आम्नायस्य' [जै.सू. १।२।१] इत्यादि संग्रहवाक्याचे विवरण करितां - 'अत एव' = म्हणून

(भामती पृ. १०० पंक्ति २४)
किंवा सन्निहित उपासनादि क्रियापरत्व वेदान्तांना जाणावे. ॥ विवरण ॥

असा भाव. 'परिनिष्ठित' = 'परितः' सर्व करून निश्चयाने स्थित ते परिनिष्ठित कार्याची अपेक्षा नसलेले सिद्ध
अज्ञाताचा [illegible] करवेद आहेत

असा अर्थ. ~~त्या वस्तूचे प्रतिपादन~~ - अज्ञात अशा सिद्ध वेदाने ज्ञापन संभवत नाही कारण प्रमाणान्तराने
(ज्ञाताचे ज्ञापकत्व)

योग्य अशा त्या अर्थाने वाक्याचा संवाद असतां "अग्निर्हिमस्य भेषजम्" या वाक्याप्रमाणे त्याला
प्रमाणान्तराचा

अनुवादकत्व येते, विसंवाद (विरोध) असतां "आदित्यो यूपः" या वाक्याप्रमाणे बाधकत्व येते

असा अर्थ. 'संग्रहवाक्यार्थ' = संग्रह वाक्यातील "आनर्थक्यमतदर्थानाम्" या अंशाचे 'फलाचा अभाव

'असल्यामुळे' - फल म्हणजे सुख प्राप्ति व दुःख निवृत्ति आणि त्या प्रवृत्ति निवृत्तीच्या योगाने साध्य आहेत. त्याही

॥ विवरण व्याख्यान ॥
'अज्ञात अज्ञापितं च' = अज्ञाताचा ज्ञापक वेदाने ज्ञातवस्तूचे प्रतिपादन अज्ञापनाचे ज्ञापन नव्हे असा भाव. 'संवाद' = कळलेल्याने बोधकत्व

'विसंवाद' = कळलेल्याचा विरुद्ध बोधकत्व

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

"सोऽरोदीत्" इत्येवमादीनां मानर्थक्यं माभूदिति 'विधिना त्वेकवा-
क्यत्वात् स्तुत्यर्थेन विधीनां स्युः' [जै.सू. १।२।७] इति स्तावकत्वेनार्थ

॥ व्याख्यान ॥

=सिद्धवस्तु [illegible] फलाभाव असल्यामुळे 'सोऽरोदीत्' इत्येवमादीनाम्" = 'तो रडला'
卐 येथील 'आदि' शब्दाने "वायुर्वै क्षेपिष्ठा देवता" इत्यादि वाक्यें ग्रहण करावीत
इत्यादि सिद्धार्थ बोधक वाक्यांना 'आनर्थक्यं माभूत् इति' निष्फलत्व येऊं नये म्हणून 'वि-
धिना त्वेकवाक्यत्वात् स्तुत्यर्थेन विधीनां स्युः' त्या सिद्धार्थबोधक वेदवाक्यांना विधींच्या
स्तुत्यर्थत्वाने अग्निहोत्रादि विधीशी एकवाक्यत्व असल्यामुळे प्रामाण्य आहे. 'इति' असें 'स्ता-
वकत्वेनार्थवत्त्वमुक्तम्' = जैमिनींनी स्तावकत्वाने फलवत्त्व सांगितले. त्याप्रमाणे वेदान्तांना-
ही विध्यादिशेषत्वानेच अर्थवत्त्व असलें पाहिजे असा भाव. 'विधींच्या स्तुत्यर्थत्वाने' हें [illegible]च्या
नि

।विवरण॥

प्रवृत्ति प्रयत्न कार्य असा अग्निहोत्रादि ग्राह्यांच्या व निवृत्ति प्रयत्न कार्य असा हिंसादि त्याज्यांच्या ज्ञानाच्या योगाने
उत्पन्न होतात. सिद्धाच्या ज्ञानापासून नाहीं. असा भाव. त्याप्रमाणे वेदान्तांनी हीं 'देवांनी निरुद्ध झाल्या
तो अग्नि रडला' या वाक्याचा अश्रु पासून उत्पन्न झालेल्या रजताच्या निंदाद्वारा यज्ञांत रजत दान करूं नये या स-
फल निषेधाच्या अंगत्वाने सफलत्वाप्रमाणे वेदान्तानांही विध्यादिशेषत्व सांगितले पाहिजे. असा भाव. 'निषेधा-
च्या निंदार्थत्वाचें उपलक्षण' = पूर्वमीमांसेतील अर्थवादाधिकरणाच्या पूर्वपक्षांत तिच्या भाष्यकारांनी वर्थ्य हीं
'सोऽरोदीत्' = असें रजतनिंदाबोधक उदाहरण घेतले असल्यामुळे या अधिकरणातील उत्तरपक्षातील 'विधि-
ना त्वेकवाक्यत्वात्' या सूत्रातील स्तुत्यर्थेन विधीनां स्युः' या भागाचें = उदाहरणाच्या उपपत्तिकरितां

॥ विवरणव्याख्यान ॥

'सफलनिषेधाच्या अंगत्वाने' = अश्रु पासून उत्पन्न झालेल्या रजताचें यज्ञांत दान केलें असतां संवत्सराच्या पूर्वी त्याच्या गृहीं
रोदन होते' असें जे अनिष्ट त्याला अथवा असे जे यज्ञांत रजत दान करूं नये या निषेध वाक्याचें फल. त्याने सहित जो निषेध
[illegible]

卐 इत्यादि [illegible] देवता इत्यादि वाक्यें ग्रहण करावीत.

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

त्वमुक्तम्। मन्त्राणां च 'इषेत्वा' (तै. सं. १।१।१) इत्यादिनां क्रियातत्साधनाभिधायित्वेन कर्मसमवायित्वमुक्तम्।

॥ व्याख्यान ॥
१२८।१३

निंदार्थत्वाचे उपलक्षण आहे असे जाणावे. पण त्याना मंत्राप्रमाणे स्वातंत्र्य असे, अर्थवादाप्रमाणे विधीशी एकवाक्यत्व नाही? अशी आशंका असतां, दृष्टान्ताच्या असिद्धीला सांगतो 'इषे त्वा' इत्यादीनां मंत्राणां च' "इषेत्वा इत्यादि मंत्रांनाही." 'क्रियातत्साधनाभिधायित्वेन' = क्रिया व तिच्या साधनाच्या कथनाच्या रूपाने 'कर्मसमवायित्वमुक्तम्' = कर्मसंबंधित्व सांगितले आहे

॥ विवरण ॥

निषेधाच्या निंदार्थत्वाने - या उपलक्षणाशी संबंध योजना केली आहे असे जाणावे. 'स्वातंत्र्य असे?' = अर्थवादाला विधीशी पदैकवाक्यत्वाने एकवाक्यत्व त्यामुळे स्वातंत्र्य नसले तरी मंत्रांना विधीशी पदैकवाक्यत्व नसल्यामुळे जसे स्वातंत्र्य आहे. त्याप्रमाणे वेदान्तानांही असो असा अर्थ. 'दृष्टान्ताच्या असिद्धीला' मंत्रांना विधीशी पदैकवाक्यत्व नसले तरी वाक्यैकवाक्यत्व असल्यामुळे हा दृष्टान्त असिद्ध आहे असा अर्थ 'कर्मसंबंधित्व सांगितले आहे' = पूर्वतंत्रातील प्रमाणलक्षण अपाद्य (?) अध्यायांत अर्थवादाच्या चिन्ते (विचारा) नंतर मंत्रांची चिन्ता केली आहे. 'इषेत्वा' या मंत्रांत 'छिनद्मि' अशा अध्याहारा करून शाखाच्छेदन क्रिया प्रतीत होत असल्यामुळे व "अग्निर्मूर्धा" इत्यादिकांत क्रियासाधन देवतादिकांची प्रतीति होत असल्यामुळे मंत्रस्तुत्यादिकांनी क्रतूंत विनियुक्त आहेत तें काय उच्चारणमात्राने अदृष्ट करणारे क्रतूवर उपकार करितात किंवा दृष्टच अर्थस्मरणाने उपकार करितात? असा संदेह असतां चिंतनादिकाने अध्ययनकाली कळलेल्या मंत्रार्थाची स्मृति संभवत असल्यामुळे अदृष्ट कल्पिता

॥ विवरणव्याख्यान ॥ निंद्यः।

लोकात निषेध त्याच्या अंगत्वाने असा अर्थ = 'योजना केली आहे' - निषेधाच्या निंदार्थत्वाने निषेधाशी एकवाक्यतामुळे आहे म्हणून असा अर्थ. 'मोडशीत' इत्यादिकांना निंदात्वानेही अर्थवत्व ~~[illegible]~~ ~~[illegible]~~ 'स्तुत्यादिकांनी' = आदिपदाने लिङ् वाक्यप्रकरण स्थान समाख्या यांचे ग्रहण जाणावे.

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

न कचिदपि वेदवाक्यानां विधिसंस्पर्शमन्तरेणार्थवत्ता दृष्टोपपन्ना वा।

॥ व्याख्यान ॥

१२५८
आहे पण कर्मप्रकरणस्थ वाक्यांना विधीशी एकवाक्यत्व असो. वेदान्तांचे तर विरुद्ध असल्याने प्रामाण्य कां असणार नाही? त्यावर सांगतो- 'न क्वचिदपि'. 'क्वचिदपि' = कोठेही 'वेदवाक्यानां' वेदवाक्यांना 'विधिसंस्पर्शमन्तरेण' = विधीच्या संस्पर्शावाचून 'अर्थवत्ता' = फलवत्ता 'न दृष्टा' = दिसत नाही. पण अन्यत्र दृष्ट नसले तरीही अर्थवत्ता वेदान्तांत कल्पित करावी? त्यावर सांगतो- 'उपपन्ना वा' = किंवा उपपन्न नाही. कारण सिद्धांत फलाच्या अन्वयरहित आहे असा भाव. मग स्वार्थ बोलतांनाच विधीची कल्पना करावी. वेदान्तांची दुसऱ्या विधीच्या शेषत्वाने कल्पना करणे पुरे।

॥ विवरण ॥

मंत्र आहेत असे प्राप्त झाले असतां सिद्धांत केला आहे कीं- 'अविशिष्टस्तु वाक्यार्थः' असा [जैमि. सू. १।२।४०] लोक व वेदांत वाक्यार्थाला अविशिष्टत्व=समानत्व असल्यामुळे मंत्र वाक्यांना दृष्टच स्वार्थ प्रकाशनाने क्रतूवर उपकारकत्व संभवत असल्यामुळे दृष्टाऱ्या संभव असतां अदृष्ट कल्पनेची अनुपपत्ति आहे. म्हणून फलवत् अनुष्ठानाला अपेक्षित क्रियाकारकांच्या साधनांच्या स्मरणाच्या द्वाराने मंत्रांना कर्मांगत्व आहे. मंत्रांनीच अर्थाचे स्मरण करावे असा नियम तर अदृष्टाकरिता आहे. तसे असतां स्तुतिपदाचे द्वारा विधीशी पदैकवाक्यत्व असून मंत्रांना तद्वाक्यार्थज्ञान द्वारा विधीशी वाक्यैकवाक्यत्व आहे. म्हणून कर्मांशी त्यांचा संबन्ध आहे. ~~असा विभाग आहे.~~ 'कोठेही' = विधि ~~किंवा~~ अर्थवाद मंत्र नामधेयांत 'म्हणून' ~~[illegible]~~ 'वेदान्त विधीशी एकवाक्यत्वाने अर्थवान आहेत त्यांना सिद्धार्थज्ञापकत्व असल्यामुळे मंत्रार्थवादादिकांप्रमाणे' असा अर्थ. त्यांच्या अपूर्वार्थबोधकत्वाने शंका घेतात- 'पण अन्यत्र'

॥ विवरण व्याख्यान ॥

'त्यांच्या अपूर्वार्थबोधकत्वाने' = वेदान्तांना नाहीसे ठिकाणी करून अपूर्व = अज्ञात बोधकत्व असल्यामुळे असा अर्थ.

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

न च परिनिष्ठिते वस्तुस्वरूपे विधिः संभवति क्रियाविषयत्वाद्विधेः। तस्मात्कर्मापेक्षित कर्तृस्वरूपदेवतादि प्रकाशनेन क्रियाविधिशेषत्वं वेदान्तानाम्। अथ प्रकरणान्तरभयान्नैतदभ्युपगम्यते तथापि स्ववाक्यगतोपासनादिकर्मपरत्वम्। तस्मान्न ब्रह्मणः शास्त्रयोनित्वमिति प्राप्ते ११।८

॥ व्याख्यान ॥

त्यावर सांगतो- 'न च' 'परिनिष्ठिते स्ववस्तुस्वरूपे च' = सिद्ध वस्तुस्वरूपानंतर 'विधिः न संभवति' = विधि संभवत नाही. पण 'दध्ना जुहोति' येथे सिद्ध दह्यात विधि दृष्ट आहे? त्यावर सांगतो- 'क्रियाविषयत्वाद्विधेः' = कारण विधीला क्रिया विषयत्व आहे. क्रिया साधन दह्याला क्रियेत येजल्यागेल्यामुळे साध्यत्वामुळे विधेयत्ता आहे. निष्क्रिय ब्रह्माला कोणत्याहि रीतीने साध्यत्व नसल्यामुळे विधेयत्ता नाही. असामर्थ्ये आहे स्वमताच्या उपसंहार करितो- 'तस्मात्' म्हणून 'कर्मापेक्षितकर्तृस्वरूपदेवतादि प्रकाशनेन' = कर्माला अपेक्षित कर्त्याचे स्वरूप व देवतादिकांच्या प्रकाशनाने = त्यांच्या स्तावकाबाबत 'वेदान्तानां क्रियाविधिशेषत्वम्' = वेदांतांना क्रियाविधिशेषत्व आहे. स्वतः अर्थाचा कथन करीत द्वितीय पक्षाला सांगतो- 'अथ प्रकरणान्तरभयात्' = आता जर दुसऱ्या प्रकरणाच्या भीतीने 'नैतदभ्युपगम्यते' = हे मान्य केले जात नाही 'तथापि' = तरी 'स्ववाक्यगतोपासनादिकर्मपरत्वम्' = वेदान्तातील उपासनादि कर्मपरत्व त्यांना मानले पाहिजे. दोन्ही पक्षांस समस्त असलेल्या अर्थाचा उपसंहार करितो- 'तस्मान्न ब्रह्मणः शास्त्रयोनित्वं' = म्हणून ब्रह्माला शास्त्रप्रमाणकत्व नाही 'इति प्राप्ते' असे पूर्वपक्षाने प्राप्त झाले असतां

२. प्र. १२६।१५

२३२।१७ ॥ विवरण ॥

पण जैमिनीवचनावरून वृद्धांनी आनर्थक्य सांगितले आहे. क्रियार्थत्वाने किंवा क्रियापरत्वावर असले कारण

॥ विवरणभावप्रकाशिनी ॥

ते. टी. ४७८।१४

जैमिनीच्या वचनात्मविभागाने विचार करावा पाहिजे असे सांगतात- 'पण जैमिनी' अध्ययनविधीने त्यांच्या

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

॥ व्याख्यान ॥

८३।७ पं.५

(तात्पर्य) जरी पूर्वोक्त अधिकरणांत प्रदर्शित वाक्यें सर्वज्ञत्वादिगुणक ब्रह्म जगत्कारण आहे असें प्रतिपादन करितात तथापि तेथें परिनिष्ठितवस्तूंत प्रत्यक्षादिकांचीही प्रवृत्ति संभवत असे-

॥ विवरण ॥

वेदान्तवाक्यें आदि मध्यें व अंतांत तात्पर्यानें ब्रह्मस्वरूपांत पर्यवसानाला प्राप्त होतात? त्यावर सांगतो- 'जरी' तथापि तेथें प्रामाण्य संभवत नाही असा अर्थ. पण जेथें शब्दाशिवाय शक्ति नसल्यामुळें असतात तेथें शब्द प्रमाण असतो विषयविशेषाच्या अपेक्षेनी शब्दाचे प्रामाण्य नसते. कारण विषयाला शब्दप्रवृत्तिहेतुत्वाचा अभाव आहे? त्यावर सांगतो- 'तेथें परिनिष्ठितवस्तूला'- झालेल्या असणाऱ्या किंवा होणाऱ्या अशा कालत्रयांच्या वस्तूंत 'किंवा असाध्य स्वभाव'

२३३।१

॥ विवरण व्याख्यान ॥

म्हणजे असल्यामुळे त्यांचा अन्वयव्याची अनुपपत्ति आहे. असा अभिप्राय ठेवून दुसऱ्या पक्षाला दूषित करितात- 'क्रियापरत्व तर' अपेक्षित ग्रहण करितात- 'तथापि तेथें' ब्रह्माला सिद्धत्व असल्यामुळें तेथें पर्यवसानाची अनुपपत्ति आहे. असा अर्थ- अप्रामाण्यांत सिद्धत्व अप्रयोजक आहे? अशी शंका घेतात- 'पण जेथें' पण वर्तमान विषयाच्या अपेक्षेनें प्रत्यक्षाचें प्रामाण्य दृष्ट आहे? अशी आशंका असतां सांगतात- 'कारण विषयाला' प्रत्यक्ष ज्ञानाप्रत विषयाला कारकतेनें जनकत्व असल्यामुळें विषयाधीन प्रत्यक्ष प्रमाण असतो. परोक्ष ज्ञानाचें त्याच्या विषयाकडून अजन्यत्व असल्यामुळें त्याच्या आधीन प्रामाण्य नाही. असा अर्थ. लोकांत शब्दप्रामाण्य संवादक प्रमाण आहे असें सांगतो- 'त्यावर सांगतो' पण पुढें होणाऱ्या वृष्टयादिकांतही प्रमाणान्तराची प्रवृत्ति दिसत असल्यामुळें परिनिष्ठित विशेषण अनर्थक आहे? अशी आशंका असतां सांगतो- 'झालेल्या' कालत्रयांत अन्वय तमानें संबंधीत्व 'परिनिष्ठित' शब्दाचा अर्थ आहे. पक्षान्तराला सांगतो- 'किंवा असाध्य स्वभाव' पूर्वपक्षाला मान्य कार्यविपरीत परिनिष्ठित शब्दाचा अर्थ आहे.

६७९।२४

३८०।२

'ब्रह्म प्रमाणान्तरानें गम्य आहे त्याला परिनिष्ठितत्व असल्यामुळें घटादिकांप्रमाणें' यामुळें प्रमाणान्तराचा

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

॥ विवरण ॥

वस्तुत असा अर्थ

२३३।२

पण परिनिष्ठित ही रसनेंद्रियानें ग्रहण केला जात नाही किंवा जिव्हेने गंध. त्याप्रमाणे परिनिष्ठितवस्तूंत प्रमाणान्तराने अनधिगम्यतेने शब्दैकगम्यत्व कां असणार नाही? नाही कारण चक्षुरादिकांना इतरत्र विषयांत व्य-
(अव्यापकत्वा)
भिचाराप्रमाणे आगमव्यतिरिक्त प्रमाणांना परिनिष्ठितवस्तूंत व्यभिचारादर्शन नसल्यामुळे, जर भूतवस्तु आहे तर प्रमाणान्तराने गम्य आहे असा निश्चय होतो. पण तुच्छा (अत्यन्ताभावविशिष्ट) हून व्यावृत्त (=भिन्न) ही वस्तूंत प्रमाणान्तराने गम्यतेच्या व्यभिचारा (=अव्याप्ती) चा अभाव असल्यामुळे कार्य (=विधेय) ही प्रमाणान्तराने गम्य कां असणार नाही? नाही कारण साध्य स्वभावत्वामुळे प्रत्यक्षाने अनधिगम्यतेने व संबंधाच्या ग्रहणाच्या अभावा- २३३।८
मुळे अनुमानादिकांना अनवगम्यमानत्वामुळे तुच्छाहून व्यावृत्त प्रमाणान्तराने योग्य आहे असे ग्रहण करण्याप्रमाणे भूतवस्तु

॥ विवरण व्याख्यान ॥

संवाद असतां शब्दाचा अनुवादकत्व आहे. अन्यथा विसंवादाने लक्षण अप्रामाण्य प्राप्त होते. असे स्पष्ट असतां परिनिष्ठितत्व असो प्रमाणान्तराने गम्यत्वरूप नाही. त्यामुळे अप्रयोजक हेतु आहे अशी शंका येतात - 'पण परिनिष्ठित ही' रसादिका-ना प्रतिनियत इंद्रियग्राह्यत्व असल्यामुळे इंद्रियान्तराने अगम्यत्व असतांही इंद्रियान्तराचे विषयत्व जसे असते त्या प्रमाणेच त्याला ही प्रमाणान्तराचे अविषयत्व असतां ही शब्दप्रमाणगम्यत्व अविरुद्ध आहे असा अर्थ. दृष्टान्त विषम आहे. असे पूर्वपक्षी म्हणतो - 'नाही कारण चक्षुरादिकांना' अति प्रसंगलक्षण बाधक तर्काने पराहती ची शंका येतात - 'पण तुच्छाहून' विहित कार्य प्रमाणान्तराने गम्य आहे त्याला तुच्छाहून भिन्नत्व असल्यामुळे घटादिकाप्रमाणे? असे म्हटले असता प्रमाणान्तराने भोग्यत्व उपाधि आहे (साध्य व्यापकत्व असून साधन अव्यापकत्व उपाधि आहे) असे असल्यामुळे साधन व्यापकत्व होत नाही असे सांगतो - 'नाही कारण साध्य' प्रत्यक्षाला वर्तमानग्राहित्व असल्यामुळे कार्याला साध्यत्व अ-
६८०।१५
सल्यामुळे प्रत्यक्षत्व नाही असा अर्थ. कार्याचा लिंगादिकाशी संबंधाची प्रतीति होत नसल्यामुळे लिंगादि (हेत्वादि) त्व-
त्वा
ही नाही असे म्हणतो - 'संबंधग्रहणच्या' तुच्छव्यावृत्तत्व अप्रयोजकही आहे असे सांगतो - 'तुच्छाहून' तुच्छव्यावृत्तत्व

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

॥ व्याख्यान ॥ ८३।१८(१२)

त्यामुळे त्यांच्याकडून असंवाद असतां प्रामाण्याला प्राप्त होत नाहीत। पण अपौरुषेयत्वा-
मुळे त्यांच्यापासून उत्पन्न झालेले प्रामाण्य स्वार्थपरिच्छेदांत अनपेक्ष असे अप्रमाण

॥ विवरण ॥

२३३।१२
प्रमाणान्तर योग्य आहे असे ग्रहण करणे आहे. कारण प्रयोजकाला निरुपाधिकत्वाच्या अभिलेखा. पणरूपादि ही-
नत्वामुळे ब्रह्म ही प्रमाणान्तराने अनधिगम्य आहे। तथापि परिनिष्ठित वस्तुत्वामुळे प्रमाणान्तराने योग्यत्वाची आशंका
२३३।१२ निवृत्त होत नाही. ब्रह्मस्वरूपविज्ञान ज्याला प्रमाणान्तर ~~योग्य~~ आहे ~~असे~~ आहे ही म्हणून त्याच्या संवादामुळे अप्रमाण वेदांना आहेत.
२३३।१३
पण पुरुषवाक्य प्रमाणान्तर सापेक्षत्वामुळे त्यांच्या संवाद व विसंवादामुळे प्रामाण्य व अप्रामाण्या
~~[illegible]~~ला प्राप्त होतात. वेदवाक्यांना तर पुरुषसंबंधाच्या अभावामुळे प्रमाणान्तराने अनधिगम्य विषय
२३३।१६
त्याने चक्षुरादिकांप्रमाणे अनपेक्षच प्रामाण्य आहे। अशी शंका घेतात - 'पण अपौरुषेयत्वामुळे'

॥ विवरणव्याख्यान ॥

प्रतियोगी अधीन सिद्धित्व असल्यामुळे त्याला प्रयोजकत्व असतां गौरव आहे. व भूतत्वाला प्रयोजकत्व असतां लाघव आहे
म्हणून भूतत्वच प्रयोजक आहे असा अर्थ. 'निरुपाधिकत्वस्या' - निरपेक्षत्वाचा. कारण प्रमाण म्हणजे ही (प्रमाणा-
न्तराने) अयोग्य असल्यामुळे मानान्तरगम्यत्व नाही। अशी शंका घेतात - 'पणरूपादि' भूतार्थांत प्रमाणान्तरा-
च्या प्रसार दिसत असल्यामुळे ब्रह्मांतही तशा ~~[illegible]~~ने अप्रामाण्य शंका दुर्वार आहे. असे सांगतो - 'तथापि' कार्या-
९८०।२४
तरी प्रमाणान्तराने योग्यत्व आशंका अपरिहार्य आहे। अशी आशंका असतां सांगतो - 'ब्रह्मस्वरूपविज्ञान' मग
प्रमाणान्तराच्या संवादामुळे ब्रह्मांत वेदान्तांना प्रामाण्य आहे। अशी आशंका असतां अनुवादकत्वामुळे अप्रामाण्य
असंगत [illegible] असे सांगतो - 'म्हणून त्याच्या' असा ग्रंथ पूर्वव्याख्यान ग्रंथाच्या बाहेरीलच आहे असे जाणावे ॥
९८१।३
संवादक प्रमाणाच्या अभाव असतां पुरुषवाक्याप्रमाणे श्रुतींना अप्रामाण्य आहे असे 'त्यांच्याकडून असंवाद
असतां प्रामाण्याला प्राप्त होत नाहीत' या व्याख्यानांत सांगितले त्यावर [illegible] शंका घेतात - 'पण पुरुषवाक्यं'

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

॥ व्याख्यान ॥

कसें? खरें आहे. तथापि जसें सर्वांच्या विषय असलेले चित्रातील व्याघ्रादि निर्भ्रान्तज्ञान त्यानें असंवाद असतां अप्रमाण आहे. तसें येथेंही होईल. पुनः पुरुषार्थशून्यत्वामुळें वृक्षाला ८३।१२(१४) अप्रामाण्य आहे? पुरुषार्थ म्हणजे तर सुखाची प्राप्ति व दुःखाचा परिहार तो सिद्ध त्यामुळें सुनोपादानविषयक (त्याग व ग्रहण विषयक) अक्रियाशेष सिद्धवस्तु संभवत नाहीत. त्यामुळें

॥ विवरण ॥

परिहार करितो- 'खरें आहे' हा अर्थ- अनपेक्ष प्रमाण असतांही चक्षु व स्पर्शनांच्या अर्थ ज्ञानांत विसंवाद असल्यामुळें अन्यत्वाच्या (=चक्षूच्या) अप्रामाण्याप्रमाणे, वृक्षै काल श्रुतीच्या व "मी मनुष्य आहे" या प्रत्यक्षाच्या परस्पर व्याघातामुळें शब्दाला अप्रामाण्य आहे- असा. पुनः निश्चय करून आप्त लोकांत प्रमाणान्तरानें अर्थाला जाणून दुसऱ्याकरितां शब्दाची योजना करणारा आत्माला साक्षात् किंवा परंपरेनें प्रयोजनपर्यंत अर्थाची विवक्षा करून शब्दाला योजितो. कारण प्रयोजनाचें अनभिसंधान असतां तात्पर्य दिसत नाही. तेंही प्रयोजन साध्यस्वभाव आहे. म्हणून परिनिष्ठित वस्तु स्वतः प्रयोजन नाही. व क्रियेची अपेक्षा केल्यावांचून प्रयोजनाचें साधन होत नाही. म्हणून तेथें तात्पर्यहीन शब्द प्रामाण्याला प्राप्त होत नाही. असें सांगतात- 'पुनः पुरुषार्थशून्य-

॥ विवरणव्याख्यान ॥

प्रमाणान्तराच्या असंवाद असतां अनपेक्षतेनें प्रामाण्य संभवत असल्यामुळें परिहाराला आभासत्व आहे? अशी आशंका असतां सांगतो- 'परिहार करितो'. सम्यक् परिहाराचा सांगतो- 'हा अर्थ' समस्त ग्राहि व्याख्यान प्रत्यक्षानें विरोध असतां चित्रातील उंच सरळता ग्राहि (नेत्र) ज्ञान जसें बाधित केलें जातें. तसें ब्रह्मैवाहं (सुद्धां) प्रत्यगात्म्याला ब्रह्मात्मतेच्या प्रकरणात जाड्य जन्मादि धर्मवान देहाच्या प्रत्यगात्म्याशीं एकात्मतेच्या प्रकरणांत उपजीव्य (कारण) जातीयक प्रत्यक्षानें बाधित केलें जातें असा अर्थ. पुरुषार्थांच्या अभाव असतांही उपेक्षाच्या ज्ञानाप्रमाणें प्रामाण्य संभवत असल्यामुळें 'पुनः पुरुषार्थशून्यत्वामुळें' हें उक्ति अयुक्त आहे? अशी आशंका असतां तात्पर्य सांगतो- 'पुनः निश्चय करून'

'साक्षात्'-

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

॥ व्याख्यान ॥

'न कुत्रचिदपि वेदवाक्यानां विधिसंस्पर्शमन्तरेणार्थवत्ता दृष्टोपपन्ना वा' असे भाष्यात सांगितले.
(=कार्यात)

८३।१७
पुनः प्रत्यक्षादिकांच्या अविषयात शब्दमात्राचे प्रामाण्य नाही. शास्त्राचा तर हा स्वभाव आहे की
जे अनधिगत अर्थाचे (कार्याचे) बोधकत्व असेल. शब्द मात्राचे तर प्रमाणान्तराने गृहीत अर्थ
प्रकाशनांतच सामर्थ्य दृष्ट आहे. अनवगत अर्थ प्रकाशनांत नाही. म्हणून अनर्थक वेदान्त

॥ विवरण ॥

त्यामुळे' इत्यादिकाने 'त्यामुळे न कुत्रचिदपि' असा उपसंहार करितो. पुनः नियामक पद अतिरिक्त पदांना मिळून प्रमा-
णान्तराने न कळलेल्या वस्तूचे प्रतिपादन संभवत नाही. कारण प्रमाणान्तराने न कळलेल्या विषयात त्यांच्या सं-
२३।१५
बंधाचे ग्रहण होत नाही. व संबंधग्रहणाच्या अनुसार पदांकडून अर्थाचे प्रतिपादन असते कार्याबद्दल प्रमाणान्तराने
अज्ञेयत्व त्याने संसृष्ट पदार्थांना प्रमाणान्तराचे अविषयत्व असल्यामुळे शब्दापासून अपूर्वाचे प्रतिपत्ति युक्त आहे.
(आम्नायस्य क्रियार्थत्वात्)
असे दाखविती- 'पुनः प्रत्यक्षादिकांच्या' ज्या अर्थी सूत्रकारांच्या वचनावरून भूतवस्तु प्रतिपादनाच्या

॥ विवरण व्याख्यान ॥

पुरुषार्थाला साक्षात् व परंपरेने प्रयोजनपर्यंत आहे असा विभाग आहे. 'प्रत्यक्षादिकांच्या अविषयात शब्दमा-
त्राचे प्रामाण्य नाही. शास्त्राचा तर स्वभाव आहे' असे व्याख्यानांत सांगितले ते असमंजस आहे कारण सिद्धाचा अभा-
व आहे. 'शब्दमात्राचे' याने ही कार्य सांगितले हे कळत नाही. म्हणून सांगतो 'पुनः नियामक' संबंधाचे ग्रहण कशाकरिता, अशी
आशंका असता सांगतो 'व संबंधग्रहणाच्या' संबंधग्रहणावाचून ही अर्थाची प्रतिपत्ति होत असतां अपूर्व शब्दाचे ग्रहण असताही
पदांना
अर्थाचे प्रतिपादन होईल. परंतु तसे होत नाही असा अर्थ. जरी असे म्हणतात तरी अनधिगत वस्तूचे प्रकाशकत्व युक्त आहे अशी
आशंका असता सांगतो — 'कार्याबद्दल', मग संबंधग्रहणाच्या अभावामुळे कार्यवाक्याला अप्रामाण्य येईल. अशी शंका घेता येणार नाही
कारण आप्तवाक्यादिकांच्या प्रमाण्य अलौकिकत्व असतांही तसे संगतीचे ग्रहण संभवते असा अर्थ. 'म्हणून अनर्थक' याचा उपोद्घात
अर्थ दाखविती — 'ज्या अर्थी' पण वेदान्तांना विधिशेष जात नाही कारण त्या प्रकरणांत त्यांचे आम्नान (अध्ययन) नाही

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

॥ व्याख्यान ॥

८।१।२० हे
दृष्टान्त आहेत. त्यांचे ब्रह्मांत प्रामाण्य नाहीं. म्हणून च वेदांतील निष्फल भाग वेदान्त असेल असा
कल्पनेचा (मध्यस्थ)
शंकेचा उद्गार आहे. जेपुनः भाष्यकारांनीं (भाष्यांतील असे ह्याने) कर्तृ देवतास्वरूप प्रकाशनाने

॥ विवरण ॥

अंगत्व असल्यामुळे. व प्रयोजन शून्यत्वामुळे व अनधिगतार्थ तत्त्वाचा अभावामुळे ह्यांत वेदान्त प्रमाण नाहीत त्या अर्थी अनर्थ-
क वेदान्त आहेत असा उपसंहार करितो 'म्हणून अनर्थक वेदान्त आहेत' 'जेपुनः भाष्यकारांनीं' इत्यादिकाचा हा अर्थ-
वेदान्ततर कोणत्याकर्म विशेषाच्या प्रकरणांत पडत नाहीत कीं ज्याने त्यांचा 'मोडरेदीत' इत्यादिकां प्रमाणे विध्यंत
(दुसरा)
समन्वय होईल. पण त्यांना सर्व कर्मांचे विधान करणाऱ्या वेदाचे एकदेशत्व असल्यामुळे सर्व कर्म प्रकरण आहे नाहीं
२३८।१९३
कारण सर्व वेदवाक्यांचे एकार्थ्यच्या प्रतिपादनाचा अभाव असल्यामुळे एकवाक्यतेचा अयोग होतो आहे. धर्म सामान्या
चा प्रतिपाद्यत्व आहे. मग 'पर्णमयी' वाक्या प्रमाणे कर्तृ द्वाराने सर्व कर्तृ शेषभूत अर्थवाद असो. ~~म्हणून नाहीं~~

॥ विवरणव्याख्यान ॥

असें जें सांगितलें तें अयुक्त आहे. कारण वेदान्तांना विधिशेषत्व सांगणाऱ्या वाक्याप्रमाणें त्या प्रकरणांत त्यांचे कथन नाहींया
हेतूच्या अभिधानाची अनुपपत्ति आहे. अशी आशंका असतां सांगतोस 'ह्यामध्ये' काय कर्म विशेषाला अपेक्षित अर्थाच्या
प्रतिपादनाने वेदान्तांना त्याचे शेषत्व आहे किंवा कर्ममात्राचे शेषत्व आहे असा विकल्प करून पहिल्याचा निरास करितो
'वेदान्ततर' वेदान्तांना कर्म विशेषाला अपेक्षित अर्थाला अभिधायीत्व असल्यामुळे कर्म विशेष प्रकरणत्व सिद्ध होत
~~मध्यस्थ~~ (~~मध्यस्थ~~ दुसरा) ६८२।६
नाहीं. असा अर्थ. दुसऱ्याच उत्थापन करितो - 'पण त्यांना'. काय विधि प्रमाणें त्यांच्या अभिधानाने त्यांना कर्माचे शेषत्व
आहे. किंवा विधीला अपेक्षितांच्या प्रतिपादनाने? ~~पहिला पक्ष नाहीं~~ पहिला पक्ष ही काय सर्वत्र एकाच्या आश्रयाने साधन त्व प्रतिपादन
केले जाते? किंवा एक सामान्य असून त्याच्या आश्रयाने? पहिला पक्ष नाहीं असें सांगतो 'नाहीं कारण सर्व' दुसऱ्या पक्षाचा निरास करि-
तो. 'धर्म सामान्याला' कारण श्रेय साधनत्व मात्राला लोक प्रसिद्धत्वाने अप्रतिपाद्यत्व आहे असा अर्थ. तु इत्यादि कृतु
संबंधित्वाने सिद्ध द्वारा पर्णतेलाही क्रतु संबंधाप्रमाणें कल्पनाकरून क्रतु संबंधित्वाने आत्म प्रतिपादनाने वेदान्तांना ही क्रतु
संबंध अविरुद्ध आहे. अशी दुसऱ्या विकल्पातील दुसऱ्या पक्षाप्रमाणे शंका घेतो - 'मग पर्णमयी वाक्या प्रमाणें'

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

वेदान्तांना क्रियाविधिशेषत्व प्रकरणान्तरत्वामुळे नमानून स्ववाक्यातीलच उपासनाकर्मपरत्व सांगि-तले. तें अयुक्त आहे. कारण उपासनाविधिशेषत्व असतांही संवादाच्या अभावामुळे जगत्कारणोक्त

॥ विवरण ॥

हे युक्त नाही कारण स्तुति व प्रतिपादनांत उपकाराचा अभाव आहे. व त्यांनावै परीत्यही आहे. कर्माचा कर्ता, नित्य, शुद्ध बुद्ध मुक्त स्वभाव निर्गुण निष्क्रिय "अनश्नन्नन्यो अभिचाकशीति" [मु. ३।१।१] असे स्तवन व प्रतिपादन सरक-मोत प्रवृत्तींत उपकार करीत नाही. विपरीतही आहे. म्हणून कर्मांत वेदान्तांचा समन्वय नाही. परंतु स्व प्रक- २३४।१५
रणांतील सगुणोपासनांत संबंध आहे असा ~~अध्या~~ आध्यायाच्या अनुवाद करून (तो) (~~हुशार~~) आक्षेपघेतो -
'तें अयुक्त आहे' तें म्हणते विशेषण ब्रह्म स्वरूपाची सिद्धि होत नाही. असा अर्थ.

॥ विवरणव्याख्यान ॥

'जुह्वा जुहोति' अशा होमांगाचें स्तुत जुहूच्या प्रकृति द्रव्याच्या आकांक्षेच्या परिपूर्णतेने पर्णतेचा (ऋग्भा. ३।५।७) करून शेषत्वबोधित्व सिद्ध असतां 'न स पापं श्लोकं शृणोति' [पूमी. ३।६।१] इत्यादि वाक्य अर्थवादत्व युक्त आहे. येथें सर आत्मस्तुति व त्याच्या प्रतिपादनांत कर्माच्या अभाव असल्यामुळे अर्थवादत्व (तो) असे सांगतो 'हे युक्त नाही कारण' देहादिकांहून अतिरिक्त आत्म्याचा बोधन पारलौकिक प्रवृत्तीच्या अनुपपत्तीमुळे स्तवानें उपकाराच्या अभाव कसा? अशी आशंका असतां सांगतो -
'कर्माचा कर्ता' विनियोजक प्रमाणाच्या अभाव असल्यामुळे त्यांना कर्मशेषत्व नाही असा उपसंहार करितो - 'म्हणून कर्मांत'
पण वेदान्तांना कर्मशेषत्व नाही व स्वार्थपरत्वही नाही तर काय आनर्थक्य आहे? अशी आशंका असतां सांगतो - 'परंतु स्वप्रकरणा-तील' क्रियाविधिशेषत्वाचा अभाव असतांही उपासनाविधिशेषत्वामुळे प्रामाण्य आहे; इतरथा अध्ययनविधीचा विरोध येतो.
असें सांगतो - 'स्वप्रकरणातील' उपासनेत उपास्य साकांक्षत्व असल्यामुळे त्याचा अभाव असतां उपासनेचा असंभव आहे?
सांगतात - भाष्य पंक्ति
स्वर सांगतो - 'सगुण' उपास्याच्या अभावानें उपासनेची अनुपपत्ति विवक्षित आहे. सर उपास्याच्या अभावांत प्रतिपाद्य आहे 'सर्व ज्ञान-
विद्यांची सिद्धि होत नाही' असें हें व्याख्यानांत काय सांगितले जाते? त्यावर सांगतो - 'तें हीहि' (= सगुणोपासनेत संबंध

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

॥ व्याख्यान ॥

सर्वज्ञत्वादिकांची सिद्धि होत नाही? खरें आहे अनुमानावरून अनिर्दिष्ट विशेष असें से जगत्कारण कळलें असतां समारोपित धर्मांशीं सह उपासनेचा नियोग सिद्ध होईल व असें.

॥ विवरण ॥

२३४।२०
आख्यांत तर उपासनाशेष तेने ब्रह्मस्वरूपाची सिद्धि अभिप्रेत नाही. परंतु उपास्यांत गुणप्रक्षेप प्रकाराने वेदान्तांचा समन्वय विवक्षित आहे. अशा परिहार करितो - 'खरें आहे' अनुमानावरून २३४।२२ पण सगुण उपासना प्रकरणापासून ही भिन्न स्वरूप मात्र पर्यवसायी. वेदान्तवाक्यांचा उपासनेशीं संबंध नाही. त्यामुळे त्या अनुमानामुळे उपासना करणें होईल.

~~होते तर ब्रह्मीमांसेत 'असें असतां' पण अधिकारी विकल्पाच्या अभावामुळे सत्यादि वाक्यांचा~~

॥ विवरणव्याख्यान ॥

असं ही) सर्वज्ञत्वादि विशिष्ट ब्रह्म उपास्यत्वाने श्रुत होते ते तर उपपन्न होत नाही कारण संवादक प्रमाणाचा अभाव आहे असा अर्थ. आरोपित सर्वज्ञत्वादि विशिष्ट तेंच उपास्य ब्रह्म आहे असें 'खरें आहे' येथें सांगितलें ते अयुक्त आहे कारण उपासनाविधिशेषत्वानें वेदान्तांचे प्रामाण्य आख्यांत निर्दिष्ट आहे अशी शंका असतां सांगतो - 'आख्यांत तर'
८३।९
कारण वाक्यभेद व उभयपरत्वाचा असंभव आहे असा अर्थ. मग वेदान्तांना प्रामाण्य कसें? अशी आशंका असतां सांगतो - 'परंतु' कार्यलिंगावरून अनुमित कारणांत सर्वज्ञत्वादिकांचा समारोप करून त्याच्या उपासनेने वेदान्तांनी प्रधान फल दिलें असा अर्थ. 'पर्णसदृश ज्ञानम्' [तै. रा.] इत्यादि वाक्यांत उपासिते विधिपदाचें अश्रवण असल्यामुळे व उपासने प्रकरणाहून यागाभिन्नत्व असल्यामुळेही वेदान्तांना तिच्यें अंगत्व नाही अशी आशंका घेतात - 'पण सगुण' प्रयोजनाच्या आकांक्षेमुळे प्रकरणान्तरांत पठित विधीचा संबंध होतो? अशी आकांक्षा असतां सांगतात - 'स्वरूप मात्र' आत्मज्ञान मात्राचे फल नसल्याकारणानें त्याचें असतें सर्वांनाच ते कळेल. परंतु ते नाही म्हणून फळ सांगितलें पाहिजे. म्हणून 'पूर्णप्राशिष्ठ भाग' इत्यादि कामप्रकरणांतील विधीचा लागला तर असतांना अशी शंका असतां सांगतात 'वस्तुतत्त्वमात्र' इत्यादि वाक्याचा संबंध यागावांचून नाही म्हणून यागही नियोगावांचून नसल्यामुळे तसें विधिपद कल्पिलें जातें. 'हें स्पष्ट' इत्यादि. येथें तर नियोगाचें फल श्रुत नाही असा अर्थ.

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

१ ११४
उच्यते —

११४

तत्तु समन्वयात् ॥४॥

॥व्याख्यान॥

पा.पा. ८४।१२ टीप्पणी

असतां अध्ययनविधीने ग्राहित वेदान्तांना सर्वही आनर्थक्य येणार नाही व फळ ही तेथें रात्रि सत्रवाक्या प्रमाणे अर्थवादाने समर्पण केले होईल असा अभिप्राय. म्हणून ब्रह्माला शास्त्रप्रमाणकत्व नाही असें प्राप्त झाले असता

र.प्र. १३० / १८

'उच्यते' = ~~सांगितले जाते.~~ सांगतात 'तत्तु समन्वयात्'. सिद्धान्तसूत्राचे व्याख्यान करितात —

॥विवरण॥

६६३।२१ पं.टी.

कल्पना करणेंही शक्य नाही? त्यावर सांगतो - 'असें असतां'? पण अधिकारी व फळाच्या अभाव असल्यामुळे सत्यादि

६६३।२३ पं.टी.

वाक्यांना विधिपरत्व नाही. त्यावर सांगतो - 'व फळही'. "एतावदरे खल्वमृतत्वम्" [बृ. ४।५।१५] "ब्रह्मविदाप्नोति परम्" [तै. २।१] इत्यादि वाक्यावरून प्रतीत होणारे अमृतत्व साध्यत्वाने परिणत करून त्याची इच्छा करणारा अधिकारी उपासनाकर्म अशा कल्पनेने पुढे कोणती दोष नाही असा अर्थ. 'रात्रिसत्रवाक्य' = रात्रिसत्रन्याय.

॥विवरणव्याख्यान॥

अध्ययनविधीने (वेदान्तांच्या) ग्रहणाची अनुपपत्ति विधिपदाची कल्पक आहे असें सांगतो - 'त्यावर सांगतो व असें असतां' उपासनविधीविषयी पूर्वपक्षी तीन शंका घेतात - 'पण अधिकारी' 'रात्रिसत्रन्याय' [पू.मी. ४।३।१८-१९] असा - सत्रकांडांत अर्थवादांत "प्रतितिष्ठन्ति ह वा य एता रात्रीरुपयन्ति" इत्यादि श्रुत होते. तेथें सत्रांत विश्वजित्न्यायाने स्वर्गफलत्वाने कल्पित करावे असें प्राप्त झाले असतां सांगितले जाते — या रात्रिसत्रविधीच्या स्तवन करणाऱ्या अर्थवादांत प्रतिष्ठा श्रुत आहे. तीच वाक्यांत अत्यंत अश्रुत स्वर्गाहून निकट आहे म्हणून 'प्रतिष्ठाकाम रात्रिसत्र करें' अशा रीतीने प्रतिष्ठाच फलत्वाने कल्पनीय आहे. त्याप्रमाणे येथेंही 'अमृतत्वकाम उपासना करें' असा विधि जाणावा.

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

तु शब्दः पूर्वपक्षव्यावृत्त्यर्थः । तद्ब्रह्म सर्वज्ञं सर्वशक्ति जगदुत्पत्ति-
स्थितिलयकारणं वेदान्तशास्त्रादेवावगम्यते । कथं समन्वयात् ॥ पृष्ठ ३६

८० व्याख्यान ॥

८४।३

तु शब्दः पूर्वपक्षव्यावृत्त्यर्थः' तु शब्द पूर्वपक्षाच्या निरासाकरिता आहे; 'तद्ब्रह्म' ते ब्रह्म
'सर्वज्ञं सर्वशक्ति जगदुत्पत्तिस्थितिलयकारणम्' सर्वज्ञ सर्वशक्ति जगदुत्पत्ति स्थिति
लयाचे कारण ~~आहे~~ असे 'वेदान्तशास्त्रादेवावगम्यते' वेदान्तशास्त्रावरूनच कळते (~~ते~~)
~~वेदान्तशास्त्रावरून कळते~~ अशी येथे (सूत्रातील 'तु' ~~शब्द~~ शब्दाने) प्रतिज्ञा केली जाते. प्रतिज्ञात अर्था-
विषयी हेतूविचारतो - 'कथम्' - कसे? (कोण्या कारणामुळे ~~कशावरून~~)? हेतू आणि संगतात - 'समन्वयात्' (पु. २९)
८४।४.च अर्थाकरिता
- कारण त्यास तात्पर्याने वेदान्तवाक्यांचा समन्वय आहे; सम्यक् अन्वय समन्वय.

२३४।१२५

सूत्राचे व्याख्यान करितात - ते ब्रह्म --- वेदान्तशास्त्रावरूनच कळते अशी येथे प्रतिज्ञा केली ~~जाते~~.
३३५।०१
'कारण त्यास तात्पर्याने' - या शब्दाचा अर्थ - "तात्पर्य" म्हणजे त्या अर्थाच्या ज्ञानाची इच्छा - अंगता शब्द धर्म कसा!

८ विवरण व्याख्यान ॥

६८४।१

समन्वय म्हणजे वेदान्तांना ब्रह्मज्ञानाचे जनकत्व असणे. तो च हेतू प्रतिज्ञात अर्थ आहे; म्हणून हेतुभूत समन्वय
साध्याहून भिन्न होत नाही अशी आशंका असता - समन्वय शब्दाने तात्पर्यवत्त्व विवक्षित असून शाब्द प्रमाणकत्व मात्र
तर प्रतिज्ञेचा विषय आहे. असा अर्थ येथे आहे. असे 'कारण त्यास तात्पर्याने' या वाक्याने सांगितले (यविषयी प्रयोग
असा - 'ब्रह्म वेदान्तज्ञानाचा विषय आहे; कारण वेदान्त तात्पर्याचे विषयत्व असल्यामुळे कर्म वाक्याचा विषय असा धर्म
प्रमाण?) पण हे अयुक्त आहे; कारण अपौरुषेय वेदवाक्यांत पुरुषधर्म तात्पर्याची अनुपपत्ति आहे? अशी आशंका असता संत-
गतात - 'शाब्दसामर्थ्य' तात्पर्य शब्दधर्म असा संबंध. शब्दधर्म त्याची संभावना करण्याकरिता संगतात - त्या अर्था-
च्या ज्ञानाची इच्छा' ~~ही~~ (प्रतीयमान जो अर्थ), त्या अर्थाच्या ज्ञानाचा उत्पन्न करण्याचे सामर्थ्य तात्पर्य. म्हणून शब्दधर्मत्व उचितच आहे
असा अर्थ. शब्दधर्मत्वाविषयी आक्षेप घेतात - 'कसा?' पण तात्पर्याचा त्या अर्थाच्या प्रतीतीची इच्छा रूपत्व असल्यामुळे आक्षेप-

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

॥ विवरण ॥

कारणविवक्षातात्पर्यं आहे ? असें असेल तर नाही कारण अर्थाच्या प्रमितीची निरसाकरून लिप्याकरिता (शब्दाचे)
६८४।१८ कृष्ण. स. टी.
प्रयुज्यमानत्व शब्दधर्मच आहे. लोकांत ही तात्पर्य विवक्षामात्र नाहीं (कारण विवक्षा असतांही शब्दाचा प्रयोग न सतां
तात्पर्याच्या व्यवहाराचा अभाव आहे.) तेही तात्पर्य ज्या अर्थांत वाक्याच्या उपक्रम व उपसंहार त्ये एकरूप असेल व ज्या
अर्थाचा पुनः पुनः अभ्यास असतो व ज्या अर्थांत फल विशेषाचे संकीर्तन असते व ज्याला अपूर्वत्व प्रमेयता आहे. व ज्याविषयी
अर्थवादाचे ग्रहण असते व ज्याचे उपपत्तीनें उपपादन असते — इत्यादि लिंगें असतात त्या वाक्याचे त्या अर्थांत तात्पर्य आहे —
(कार्यता)
असें असता प्रमेयाची साध्यतारूप तर तात्पर्य लिंग नव्हे. कारण सुखी पुत्र आला इत्यादिकांत तात्पर्य दिसतें व साध्यत्वा

॥ विवरणकारणदान ॥

कसा ? अशी आशंका असतां सांगतो — 'कारण विवक्षा तात्पर्य आहे' विवक्षेत शब्द प्रामाण्य दिसत असल्यामुळे इतरत्र दिसत नसल्यामुळे
विवक्षा तात्पर्य आहे. व ती पुरुषसंबंधित्व असल्यामुळे तात्पर्याला शब्दधर्मत्व नाही असा अर्थ. विवक्षेची अर्थ प्रमितीच्या उद्देशाने प्र-
वृत्ति असल्यामुळे (व अर्थ प्रतिपत्ति शब्दावरून होत असल्यामुळे) अर्थ प्रतिपत्तिशेषत्वाने (शब्दधर्म) तात्पर्य आहे असें सांगतात — 'अर्था-
च्या प्रतिपत्तीची' पण प्रयुज्यमानत्व शब्दधर्मत्व असो तथापि तात्पर्याला शब्दधर्मत्व कसे ? अशी आशंका असतां सांगतात — 'लोकांत ही'
लोकांत ही तात्पर्य विवक्षा मात्र नाही. परंतु त्या अर्थाच्या प्रतिपत्तीचे शेषत्व असणे आहे (व तो तर शब्दापासून होतो म्हणून तात्पर्य शब्दधर्म आहे)
इतरत्र अपौरुषेय वाक्यांत तर हेतूंचा असंभव असल्यामुळे अप्रामाण्य दुर्वार आहे. (परंतु अर्थशून्य ही शुकाने उच्चारित वेदापासून
६८४।२०
अर्थ प्रत्यय दिसतो) पण तात्पर्याला विवक्षेहून अतिरिक्तत्व असतांही त्याला लिंगगम्यत्व आश्रयणीय आहे. व तसें असतां उपपि-
काचा अभाव असल्यामुळे वेदांत तात्पर्याची असिद्धि आहे ? अशी आशंका असतां सांगतात — 'ते ही तात्पर्य ? ते ही तात्पर्य असे कळते'
असे
असा संबंध. ~~असा~~ शब्दाने दर्शविलेला अर्थ सांगतात — 'ज्या अर्थांत' सर्व शास्त्राचा प्रत्ययत्व आदि शब्दात्र असें आहे. पण उपक्रमोप-
(लक्षण)
संहारादि तात्पर्याला ज्ञापक नाही. परंतु प्रमेयाचे ~~कार्य~~ ज्ञापक आहे. म्हणून कृतार्थनिष्ठ वेदवाक्यांना अप्रामाण्य आहे ? अशी
आशंका असतां सांगतात — 'प्रमेयाची साध्यता यत्तर' पण सुखी पुत्र झाला येथे ही कार्यनिष्ठतेनें तात्पर्य आहे ? अशी आशंका असतां कार्य
(साध्यांत)
ज्ञात तात्पर्य प्रतिपत्तीला जनक आहे ? किंवा अज्ञात ? असा विकल्प करून पहिल्या पक्षाचा निरास करतात — 'व साध्यत्वा'

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

(तं कळके असता त्यांत) ॥ विवरण ॥

प्रमेयत्व (~~तत्कळके~~) असता (~~त्यात~~) तात्पर्याची सिद्धि व ~~संबंध~~ तात्पर्य सिद्ध असतां साध्याला प्रमेयता (केवळ नाहू)
२३५।८
असा उत्तरेत्तराश्रय येतो. पण माध्यमध्ये कळलाअसतां प्रतिबंधाच्या निवासतेने मागाहून तात्पर्य कळते? असें समेवतर
तथापि साध्यता तात्पर्यलिंग नव्हे कारण "जर्तिल यवागवा जुहुयात" इत्यादिकांत तसें दिसत नाहीं. म्हणून सांगितलेलीं
तात्पर्यलिंगें ओढतवली वेदान्तांची श्रुतात दिसतात. तीं अशीं — "सदेव सोम्येदमग्र आसीदेकमेवाद्वितीयम्"
[छांदोग्य ६।२।१] "ऐतदात्म्यमिदं सर्वं तत्सत्यं स आत्मा तत्त्वमसि" [छां ६।८।७] असा उपक्रमोपसंहारांत ऐक-
रूप
रूप्याने प्रत्यगात्म्याचें अद्वितीय ब्रह्मत्व कळतें. तसेंच "ऐतदात्म्यमिदं सर्वं तत्सत्यं स आत्मा तत्त्वमसि" [छां ६।८।७

॥ विवरणव्याख्यान ॥

प्रमेयत्व ? साध्य कळके असतां त्या प्रमितीचें जनन सामर्थ्यरूप तात्पर्याची सिद्धि व तात्पर्य कळले असतां त्यानें युक्त शब्दापासून
स्वार्थ
^ ~~साध्य~~ प्रमिति असें इतरेतराश्रयत्व येतें असा सर्व. दुसऱ्या पक्षाचें उत्थापन करितो — 'पण साध्यमध्ये' पण अज्ञात तात्पर्यानें
युक्त शब्दापासून साध्याच्या प्रमितीचा अंगीकार असतां तात्पर्याचें अवधारण व्यर्थ होतें? अशी आशंका असतां सांगतो — 'प्रतिबंधा-
अनुत्पादिनें
च्या निरासानें' 'विषयेणनकार' इत्यादि स्थळीं तात्पर्य शून्य वाक्यावरून विपरीत योजनेनें प्रमितीची अनुपपत्ति दि-
~~म्यान~~ (प्रमिति)
त्य
सत असल्यामुळें सर्वत्रही प्रमितीच्या अनुत्पत्तीची आशंका असतां तिच्या निरासाकरितां तात्पर्य ज्ञान युक्त आहे असें
सामर्थ्य. अज्ञायमान तात्पर्यवान् शब्दाला प्रमितिजनकत्व असून तात्पर्य ज्ञान प्रतिबंधाचें निवर्तक आहे असा अंगीकार
३८५।१२
करून प्रमेयाचें साध्यत्व तात्पर्याचा ज्ञापक आहे हें अयुक्त आहे असें सांगतात — 'तथापि साध्यता' 'जर्तिल यवागवा
-अरण्यतिल निर्मित यवागूच्या योगानें असा अर्थ. "अजक्षीरेण जुहोति" असा उपक्रमाच्या विरोधामुळें व (अनाहु-
तिर्वै जर्तिलाश्च" इत्यादि पुढील निषेधामुळें ही) "जर्तिल यवागवा जुहुयात्" या वाक्याचें कार्यता असतांही
स्वार्थांत तात्पर्य नाहीं. परंतु अर्थवादत्व आहे असा अर्थ. केवळ न साध्यताच्या तात्पर्यलिंगत्व निरसनाचें फळ सांगतात
'म्हणून सांगितलेलीं' तात्पर्यलिंगें स्पष्ट करितात — 'सदेव सोम्य' असा उपक्रम 'सदेव सोम्येदमग्र आसीदेकमेवाद्वितीयम्'
असा उपक्रम करून 'ऐतदात्म्यमिदं' असा उपसंहार आहे. अभ्यास लक्षण तात्पर्यलिंग दाखवितात — 'तसेंच ऐतदात्म्य'

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

॥ विवरण ॥

२३५।१४

छं६-१६-३] असा ~~नयत~~ अभ्यास केला जातो व प्रमाणान्तर ~~ल~~ न कळलेला अद्वितीय ब्रह्म सत्य वा प्रतिपादन केले जाते व " आचार्यवान् पुरुषो वेद तस्य तावदेव चिरं यावन्न विमोक्ष्ये " [छां.६।१४।२] अशी निरतिशय पुरुषार्थ प्राप्ति ~~श्रु~~ श्रुतिवितानात्र फल कळते " अनेन जीवेनात्मनानुप्रविश्य " [छां.६।३।२] " येनाश्रुतं श्रुतम् " [छां.६।१।३] इत्यादि स्थलांत अर्थवादांचे ग्रहण केले जाते. मृद्धादि तप्त परशु ग्रहणादि दृष्टान्तांनी व " स्वपिति नाम " [

~~छां.६।८।१] निर्वचनाने यत्सृष्टि स्थिति संहारांनी ही उपपत्तीने युक्तीने काय प्रतिपादन~~

॥ विवरण (पाठ्यानुसार) ॥

६८५।२०

अनधिगतार्थ गंतृता लक्षण (अपूर्वता) कीं ज्ञान त्याचा सांगतात - 'प्रमाणान्तराने' ब्रह्म प्रतिपादनांत फल उपलब्ध होत असल्यामुळेही त्यांत (प्रस्तुत) तात्पर्य आहे असें सांगतात - 'आचार्यवान्' आचार्याने उपदेशिले ज्ञान त्या शास्त्रापासून ज्याला ज्ञान उत्पन्न झाले असा - मनन व निदिध्यासनाच्या योगाने असंभावनादि प्रतिबंध नष्ट झाला असता - जो ब्रह्माला प्रत्यक्षाने साक्षात करितो त्याला विदेह कैवल्याविषयीं तेवढाच विलंब आहे कीं जोंपर्यंत प्रारब्ध कर्माच्या उपभोगाने परिसमाप्ति होईल. असा श्रुत्यर्थ. ब्रह्माला प्रतिपाद्यत्व नसतां 'अनेन जीवेन' इत्यादि अर्थवादांचे ग्रहण असणार नाहीं परंतु तें आहे म्हणून त्याहि कारणामुळे ब्रह्म प्रतिपाद्य आहे असें सांगतात - 'अनेन' प्रसिद्ध अशा प्राणधारणारूपाने तेज अन्न अप लक्षण देवतांप्रत प्रवेश करून नामरूपांची व्यक्ति करितो. असा अर्थ. 'येनाश्रुतं श्रुतं' अश्रुत श्रवणाचा विषय होते हें केवळ ब्रह्म ज्ञानाने होतें कारण कार्याचा अभाव असल्यामुळे त्या ज्ञानाने इतरांचे ज्ञान उचित आहे असा अर्थ. उपपत्तीकरून ही एक ब्रह्म प्रतिपाद्य आहे असें सांगतात - 'मृद्वादि' मृत्तिकादिकांचे ज्ञान झाले असतां जसे त्याचे घटशरावादि प्रतीत होतात, किंवा जसे वालुका स्वरूपाचे ज्ञान झाले असतां तन्मय सूर्यादि कार्य ज्ञान होते तसें ब्रह्म कारण ज्ञानाने त्याचे सर्व कार्य ज्ञात होतें असा अर्थ. 'तप्त परशु' जसे असत्य बोलणाऱ्या तस्कराचा वध होतो न इतराचा उक्तता होते त्याप्रमाणे असत्य जगताचा सत्य मानणाऱ्यास बंध होतो व सत्य ग्राहकाचा मुक्तता होते असा तप्त परशु दृष्टान्त श्रुतीचा अर्थ. 'स्वपिति नाम' - " सता सोम्य तदा संपन्नो भवति स्वं ह्यपीतो भवति " [छां.६।८।१] इत्यादि निर्वचनाने जागृत स्वप्न भोगाचा उत्पादक कर्माचा अभाव असतां स्वस्वरूपांत स्थित होतो असा अर्थ " तज्जलानिति " [छां.३।१४।१] तज्जलान् = त्याच्यापासून उत्पन्न होतात असल्यामुळे 'तज्ज' 'तल्लत्वात्' = त्याच्यांत लयाला प्राप्त होत असल्यामुळे 'तदनत्वात्' = व

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

॥ विवरण [५]

[ध्यां धा ता १] निर्वचनानंतर व सृष्टि स्थिति संहारांनीही ~~ब्रह्मात्मैकत्व~~ (उपपत्तींनी) ब्रह्मात्मैकत्व प्रतिपादन केले जाते
२३४।१
तसें तैत्तिरीयांत – "सत्यं ज्ञानमनन्तं ब्रह्म" [तै. २।१] 'स यश्चायं पुरुषे यश्चासावादित्ये स एकः' [तै. २।८] अशा रीतीनें उपक्रम व उपसंहारांत प्रत्यग् द्वितीय ब्रह्म कथिलें. तसें "सत्यं सत्यं चाभवत्" "यदिदं किञ्च" [तै. २।६] "तदात्मानं स्वयमकुरुत" [तै. २।७] "एतानं त्यो निर्वर्तन्ते" [तै. २।८] अशा रीतीनें प्रत्यगद्वितीय ब्रह्माच्या अभ्यास केला जातो. प्रमाणान्तराने न जाणलेले प्रतिपादन केले जाते "सर्वान्कामान्समश्नुते" [तै. २।१]
वि
इत्यादि फलही ब्रह्मज्ञानाचें असतां कळते. सृष्टि श्रुतीही अद्वितीय ब्रह्म प्रतिपत्तींत अर्थवादरूपानें दिसतात. तसें
२३५।८
पंचकोशांच्या उपन्यासानें व प्राणनादि व्यापार लिंगांनीं उपपत्तीनें ब्रह्मात्मैकत्व प्रतिपादन केले जाते. अशा रीतीनें सर्व वेदान्तांत ब्रह्मात्मैकत्व प्रतिपत्तीविषयीं तात्पर्य लिंगें लागवीत. याप्रमाणे तात्पर्यानें सम्यक् अन्वयामुळे ब्रह्म वेदांतांचें प्रमेय आहे – असा (अर्थ) 'सम्यक् अन्वय' इत्यादि वाक्यानें सूत्रभागाचें व्याख्यान करीतात – ~~म्हणून अन्वय असा संबंध~~.

॥ विवरणव्याख्यान ॥

त्यानंतर त्या स्थिरपणामुळे असल्यामुळे ब्रह्माहून अतिरिक्त जगाचा अभाव आहे. त्यामुळे ते पूर्ण आहे असें सांगतात – 'सृष्टि स्थिति संहारांनीही' सर्व शाखा प्रत्ययत्वाला दाखविण्याकरीता शाखान्तरीय तात्पर्य लिंग सांगतात – 'तसें तैत्तिरीयांत' पृथिव्यादि भूतत्रय 'सत्' वाय्वादि भूतद्वय 'त्यत्' किंवा प्रत्यक्षवेद्य 'सत्' नास्ति प्रत्ययवेद्य अव्यक्त 'त्यत्' तें ब्रह्मस्वरूप
६८५।२१
मायेच्या योगानें जगदाकारानें परिणामाला प्राप्त होऊन ~~असा अर्थ~~ 'स्वयम्' – निमित्तान्तराची अपेक्षा न करितां. 'कामान्' – ज्यांची कामना केली जाते ते काम – विषय ~~असा अर्थ~~. 'श्रुतीस्मृति' – "एतावद्भूमीने इत्यादि अ अर्थ. अन्नमय, प्राणमय, ~~विज्ञान~~ मनोमय, विज्ञानमय आनंदमय 'पंचकोश' शब्दामध्ये 'प्राणनादि व्यापार' – "को ह्येवान्यात्कः प्राण्यात् यदेष आकाश आनंदो न स्यात्" [तै. २।७] इत्यादिकांनी प्राणनादि व्यापाराचे हेतुभूत ब्रह्म आहे असा निश्चय केला जातो. असा अर्थ. तसेच संग्रह
६८७।३ प. पा. ८५।२
श्लोक आहे – "उपक्रमोपसंहारावभ्यासोऽपूर्वता फलम्। अर्थवादोपपत्ती च लिङ्गं तात्पर्यनिर्णये॥" असा. 'कारणत्वेन चाकाशादिषु यथा' ...
६८७।५
या व्याख्यानाला वाक्यार्थाला उपसंहार करितात – ~~याप्रमाणे~~ अशा रीतीनें सर्व

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

॥ व्याख्यान ॥

८।१५
पण ही अन्वयाची सम्यक्ता कोणती? परस्पराने अनवच्छिन्न = अमर्यादित ज्यांचा अर्थ आहे; दुसऱ्याची आकांक्षा न करणाऱ्या अशा पदांचा अभिन्न एकरस प्रातिपदिक
८।१६

॥ विवरण ॥

पदांचा अन्वय असणे, असा संबंध. तेथें क्रियाकारक संसर्ग विषयत्वाने पदांच्या अन्वयाचा व्याकृतिक सांगतात - 'परस्पराने अनवच्छिन्न' तथें (क्रिया (वाक्यात्)) उद्भव यागमात्र अर्थात शब्दांच्या उद्भिद् व याग शब्दांना अनवच्छिन्नत्व असतांही जसा यजति या मान्य बोधक शब्दांने उद्भिदादि शब्दांचा नियोगाची आकांक्षा आहे. तशीच येथें
२३६।१५
ही आहे? अशी आकांक्षा असता नाही असें सांगतात - 'दुसऱ्याची आकांक्षा न करणाऱ्या' अशा रीतीने क्रियावाक्याहून
२३६।१५ (शब्दार्थाचें) (वाक्यार्थाचें) २३६।१६
शब्दात्रे वैलक्षण्य सांगून अर्थाचें वैलक्षण्य दाखवितात - त्यांत क्रियाकारक संसर्गाहून वैलक्षण्य सांगतात - 'अभिन्न'
२३६।१६
पण नीलकमलाप्रमाणे भेदाभेद विषयत्वे नाही, अभिधेयांत (वाक्याच्या अर्थात) अभेद संभवतो? त्यावर नाही असें सांगतात - 'एकरस' पण तेथें यागविशेषरूपी एकरस अर्थात शब्दांचाही उद्भिद् व याग शब्दांच्या अर्थाला जशी नियोगाची आकांक्षा असते तशी येथेंही अन्याची आकांक्षा आहे? त्यावर नाही असें सांगतात - 'प्रातिपदिक अर्थ'

॥ विवरण व्याख्यान ॥

'पदांचा' यांचा कशीही ताशी अन्वय दाखवितात - 'पदांचा' (१ पदानां) 'तथें' = पदांतील असा अर्थ. 'तथें' = क्रियावाक्यांत' (२ छेद) [struck out]
*अर्थाचें १ ६८७ दाखवितात प्रातिपदि = ६
[struck out] '[struck out]' = क्रियावाक्याहून सत्यादि वाक्यार्थांचें वैलक्षण्य असा अर्थ. सामान्याने तत्सपोल सांगून परस्पराः व्याख्यान नाही अशा सांगतात - 'त्यांत क्रियाकारक' क्रियाकारक संसर्गाचा भेदव्याप्यत्व असल्यामुळे येथें स्वरूपतः त्या क्रियाकारक संसर्गाचा अभाव असल्यामुळे भेद नाही असें 'अभिन्न' याने सांगितले. 'उद्धरं नंतर कुर्वंति' [२।७] येथें भेदमात्राचा प्रतिषेध केला असल्यामुळे तादात्म्य भेदाभेदविषयक वाक्यार्थ नाही. असें सांगतात - 'पण नाही नाही असें सांगतात - एकरस' नियोगाच्या साध्याचा अभाव असल्यामुळे त्याच नियोगाची आकांक्षा नाही असें सांगतात - 'तथा नाही असें सांगतात - प्रातिपदिक अर्थ' निर्धर्म-
— कत्वामुळे त्याचे नियोगामुळे पदादि कांतील अन्वय नाही असें -

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

॥ व्याख्यान ॥ सो हा व देवदत्त या तीन

८४/७ (-अर्थात)

अर्थमात्रांत अन्वय असणे. जसा 'सोऽयं देवदत्तः' इत्यादि वाक्यांतील पदांचा (अन्वय) पुरे-३८

॥ विवरण ॥ (अर्थ)

२३६/१९

पण तेथें सोऽहं व संख्येचा अवद्य प्राणीय ता आहे? नाहीं असें सांगतात - मात्रांत अन्वय असणें?

२३६/१९ तेथें

सामान्यजगत्कारणाच्या अनुवादानें वेदान्तांतील ज्ञानानंदशब्द, आनंदविशेषाला जाणितात. एकं सत्य अनंत शब्द भेद

मिथ्यात्वास प्रकाशाच्या अभिधान द्वारानें तें लक्षणेनें वर्तन करितात. सर्वज्ञ सर्व शक्ति इत्यादि शब्द तर अनिर्वचनीय प्रपंचोपाधि

तेनें तेथें वर्तन करिता व 'अयमात्मा ब्रह्म' [बृ. २।५।१९] "तत्त्वमसि" [छां. ६।८।७] इत्यादि शब्द तर पुरस्य व लक्षणेच्या

योगानें अखंडांत प्रवर्तन करितात. अशा रीतीनें सर्व जगत्कारण विषयक शब्द पुरुष लक्षणा उपाधींच्या योगानें एकरस सत्य ब्रह्माला

॥ विवरणव्याख्यान ॥ ('समगस्य समन्वयें' या व्याख्या-)

६८७/१४

सांगतात - 'नाहि असे. मात्र[redacted] पण जगत्कारणत्वधर्माचा ज्ञानादि गुणांचे प्रतिपादन असल्यामुळे सम्यक् अन्वयानें

सिद्धि होते असें कसें म्हणतां? अशी आशंका असतां सांगतात - 'सामान्यजगत्कारणाच्या' जगत्कारणत्वाचा लोक सिद्ध तर अ-

६८७/१८

सल्यामुळे श्रुतिप्रतिपाद्यत्व नाहीं. 'ज्ञानत्व आनंदनिष्ठ आहे त्याचा ज्ञाननिष्ठत्व असल्यामुळे सर्व प्रमाणें' अशा अनुवाना-
व आनंदत्व स्वभावत्व असल्यामुळे

वरून ज्ञानव्यक्तीचा आनंदव्यक्तीशी अभेद करून असल्यामुळे समन्वयाशीं विरोध नाहीं असा अर्थ. 'आनंदविशेषाला' = दुःखजा-

ड्याहून विरोधि व्यक्तीला असा अर्थ. पण एकादि शब्दांनीं एकाचें प्रतिपादन असतां पर्यायत्व होतें? अशी आशंका असतां ना-

नाभेद असल्यामुळे तसें नाहीं असें सांगतात - 'एकं सत्य अनंत शब्द' मिथ्या शब्द नास्तित्वाचा आहे. द्वैत शब्दानें विजातीय भेद

सांगितला जातो. 'लक्षणेनें' = वाच्यार्थ्यानिरासानें. पण ब्रह्मांत भेदादिकांचा अभाव आहे तर सर्वज्ञत्वादिक शब्द कसे? त्यावर सां-

गतात - 'सर्वज्ञ' 'प्रपंचोपाधिक तेनें' = प्रपंचाच्या अपेक्षेनें. पण गंगापदानें लक्षित तीराला अंगात्व प्रमाणें आत्मादि पदानें लक्षित

ब्रह्म अनात्मादिरूप होईल? अशी आशंका असतां सांगतात - 'अयमात्मा ब्रह्म' 'पुरुष व लक्षणेच्या योगानें' = जहदजहल्लक्षणेच्या

योगानें असा अर्थ. गंगापदाच्या तीरावर जहल्लक्षणेनें वृत्ति असल्यामुळे व आत्मादि शब्दांची जहदजहल्लक्षणेनें असल्यामुळे
हा अर्थ
-अनिर्वचनीय प्रपंचाचा

वैषम्य नाहीं असा अर्थ. 'पुरुष व लक्षणा उपाधींच्या योगानें' = पुरुष वृत्तीनें, लक्षणावृत्तीनें जहदजहल्लक्षणेनें व उपाधींच्या योगानें -

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

॥ विवरण ॥

(लक्षणेनं) २३७।२

प्रतिपादन करीतात. कारण शब्द प्रवृत्तीला निमित्त अशा अनिर्वचनीयाभाव व भेदाभेदांना तर परमार्थसत्य व एक- (वेदान्तात)

रसं [त] भेदाची निमित्तता नाही. अनेक पदांच्या लक्षणादि द्वारानें एकरसवृत्तीतें तें उदाहरण सांगतात. सत्ये दान २३७।८

प्रकारची वाक्य प्रवृत्ति आहे. १ ब्रह्म व आत्मा यांच्या एकत्व विषयक व दुसरी सत्य ज्ञानादि लक्षण ब्रह्मविषयक. त्यांत प्रथम ब्रह्मा- तेथ २३७।७ २३७।८

लौकिक [विषयीं] दृष्टान्त सांगतात. 'जसा तोहा देवदत्त इत्यादि वाक्यातील पदांना' (त्यांत) तोहा व देवदत्त अशा तीन पदार्थ

॥ विवरणव्याख्यान ॥

असा येथे विभाग जाणावा. ज्ञानानंद शब्द व्यक्ति अंशाच्या अपरित्यागानें मुख्यवृत्तीनें वाच्य करीतात. एकादि शब्दानुतर जहल्लक्षणे- ६८८।१०

नें. 'तत्त्वमस्यादिक' जहदजहल्लक्षणेनें वस्तित्वादिक उपाधीनें असा अर्थ. पण भेदाभेदाच्या अभावाला सांगणाऱ्या [वाक्याच्या]

द्वारानें ब्रह्मांत एकादि शब्दाच्या प्रवृत्तिपक्षांत पदादिकांच्या भेदामुळें अद्वैताची हानि होतील? अशी आशंका असतां सां-

गतात- 'शब्द प्रवृत्तीला' पण त्या कार्यास 'तोहा' इत्यादि वाक्यस्थ पदांना अनुमतीचा अभाव असल्यामुळें तें उदाहरण अनुपपन्न

आहे? अशी आशंका असतां तात्पर्य सांगतात- 'अनेक पदांच्या' (वाच्य द्वारानें) उत्तर कार्यांत अनुमतीचा अभाव असतांही

(लक्षणादि द्वारानें) अखंडार्थांत अनुमति असल्यामुळें त्या उदाहरणांत उचित असा अर्थ. पण त्या उदाहरणानें ब्र-

ह्मविषयक अर्थाची सिद्धि होत असल्यामुळें दुसऱ्या उदाहरणाचें काय उपयोग? अशी आशंका असतां त्याचें प्रयोजन दाखविण्या-

करितां वाक्य प्रवृत्तीचें द्वैविध्य सांगतात- 'तत्र येथें' सर्व वेदान्तांत. 'तत्त्वमस्या'दि वाक्य अखंडार्थ आहे. त्याचा अ-

कार्यकारण द्रव्यमात्र वृत्तित्व असतां सामानाधिकरण वाक्यत्व असल्यामुळें 'तोहा देवदत्त' इत्यादि वाक्य प्रयोग' असें सां- तेथें ३८८।२४

गितलें असतां दृष्टान्त साध्य विकल आहे? अशी आशंका असतां सांगतात- 'लोकांत तोहा' भूत प्रमाणाच्या अभावामुळें 'तोहा'

॥ टिप्पणी ॥ ३२८।१२ वि. प्र. संग्रह

फ 'ज्ञानानंद शब्द व्यक्ति' अर्थात ज्ञान शब्द अनेक विकार युक्त अंतःकरण वृत्तीत प्रतिबिंबित चैतन्यांत व्युत्पन्न आहे. आनंद शब्दही

शुद्ध सात्त्विक अंतःकरण वृत्तीत अभिव्यक्त [क] अशा अनुकूलतेनें सुख पावणाऱ्या वेदनांत व्यक्तींत लोकांत प्रसिद्ध आहे.

ते ज्ञानानंद शब्द नित्यत्व प्रतिपादक व अन्यान्तराशी विरोधामुळें व अंशाचा त्याग करून अनुकूलतेनें सुख स्वरूप व्यक्तीला

प्रतिपादन करीतात. असें असतां वृत्ति त्यांत ज्ञानत्व राहून उत्तर (व्यक्ति) अशांत पुरुष शुद्ध आहे. 'एकादि शब्दसर'-

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

॥ विवरण ॥

२३८।१

एकादेवदत्तांत पर्यवसान दिसते. तें असें - प्रत्यभिज्ञेत कर्ष केले 'एकत्व' 'तो हा देवदत्त' असें दुसऱ्याला प्रतिपादन करि-

तात. तेथें त्या देशकालवर्णेदेशकालांनीं जर परस्पर ऐक्य प्रत्यभिज्ञेनें जाणत नाहीं कारण त्यांच्यांत भेद प्रत्यक्ष आहे

म्हणूनच त्यांनीं विशिष्टांचेंहीं ऐक्य जाणत नाहीं. परंतु तो व हा या विशिष्ट द्वयानें उपलक्षित देवदत्तपिंड प्रत्य-

भिज्ञेचा विषय आहे. व प्रत्यभिज्ञेनें जाणलेल्या अर्थाला + दुसऱ्याप्रत तो हा या विशिष्टवाचक सांगणाऱ्या पदांच्या योगानें स्वार्थ एकदेशाच्या परित्यागानें व एकदेशाच्या लक्षणेनें - देवदत्त स्वरूपाच्या ऐक्याला प्रतिपादन करितो. ॥

२३८।१४ असें केलं

पण तो व हा या पदार्थांच्या जें ऐक्य तें वाक्यानें ही प्रतिपादन केलें जातें तर अनुवाद प्रसंग येतो. देवदत्ताबद्दल ~~ऐक्य~~ दुसऱ्याला.

॥ विवरणव्याख्यान ॥

देवदत्त इत्यादिकांनीं तेंच प्रतिपादन नाहीं? अशी आशंका असतां समुद्रत्वाला सांगतात- 'तें असें' पण प्रत्यभिज्ञेला हि विशिष्ट विषयत्व अ-

सत्य पुढें तन्मूल वाक्याला ही विशिष्ट विषयत्व आहे? अशी आकांक्षा असतां प्रत्यभिज्ञेचें विशिष्ट ऐक्य आलंबन नाहीं असें सांगण्या-

करितां विशेषणाच्या ऐक्याला सांगतात- 'तथैव त्या देशकाल' त्याच्या फलाला सांगतात- 'म्हणूनच' पण त्या त्या देशकाल-

विशिष्टाच्या ऐक्याच्या असंभव आहे तर त्या देशकालानें उपलक्षित तोच या देशकालानें विशिष्टाचें ऐक्य प्रत्यभिज्ञेचा विषय आहे? अशी

आकांक्षा असतां सांगतात- 'परंतु' विशिष्ट द्वयाच्या ठिकाणीं ऐक्य असतां विशिष्ट स्वरूप दुसरें कोणतेंही नाहीं परंतु तें उपलक्षित

६८९-५ ६८९।७

नाहीं. अशा आशयानें सांगतात- 'तो हा' प्रत्यभिज्ञेची अवस्था सांगून तन्मूल वाक्याला ही तसें आहे असें सांगतात - 'प्रत्य-

भिज्ञेनें' 'स्वार्थ एकदेशाच्या' स्वार्थाच्या एकदेश जो तो हा देशकाल वैशिष्ट्य त्याच्या त्यागानें. असा अर्थ. 'एकदेशाच्या लक्षणेनें' दे-

~~६८९।१४~~ ६८९।१७ ६८९।१३

वदत्ताच्या स्वरूप लक्षणेनें असा अर्थ. दुसऱ्या प्रकारानें 'तो हा' इत्यादिकांच्या अखंडार्थत्वावर आक्षेप घेतो- 'पण तो व हा' काय प्रत्य-
(दुसऱ्या प्रकारें)

भाविकत्वांत ऐक्यवादाला मानून प्रतिपादनानें पूर्वप्रसिद्ध वाक्यप्रमेय आहे किंवा दुसरें? पहिला पक्ष नाहीं असें सांगतो. 'तो हा' केव-

पदार्थांत ऐक्य पदानें अभिधेय जें प्रत्यभिज्ञेनें ऐक्य त्या वाक्याच्या प्रमेयत्व नाहीं. कारण अनधिगतार्थ साधनानें वाक्याला अनुवादकत्व प्रसंग

येतो असा अर्थ. दुसऱ्या पक्षाला दूषण करितां- 'देवदत्ताबद्दल' त्या त्या देशकालांनीं विशिष्टांच्या इतरेतराशीं ऐक्य वाक्यप्रमेय आहे? अशी

॥ टिप्पणी ॥

एकसत्य अनंत शब्द स्वगत भेदाभाव विषयत्वाभाव, सजातीय विजातीय भेदशून्य ज्याच्या अभिधानानें तें लक्षणानें वर्णन करितात.

असा अर्थ.

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

॥ विवरण ॥

सि. २३८।१६

ऐक्य हूय नाही कोंऽस्याने वाक्यप्रमेय दुसरे ऐक्य नाहीच. [illegible] तरी ते कसे? अनिर्ज्ञात कदाचित्‌ला देवदत्ता-

(तुझ्ये मतात) पृ. २३८।१६

च्या ऐक्याहून व्यतिरिक्त प्रत्यभिज्ञात करणारे दुसरे एक तर नाही. पण [illegible] काळ द्वयाशी संबंध प्रत्यभिज्ञेचा

सि. ([illegible]) [illegible] सांगितले पृ. (वैधर्म्येतर)

विषय आहे असे असेल तर कालद्वय संबंधी पदार्थ अनधिगत त्यच सिद्ध आहे. परिशेषात्‌ करून त्यांच्ये ऐक्य प्रत्यभिज्ञेचा विषय आहे

सि. ([illegible]) पृ.

तथापि अनुवाद दाखविला. हे असा पण क्षणिकत्वाच्या परिहाराकरिता प्रत्यभिज्ञेचे प्रामाण्य सांगितले पाहिजे. तथापि कालद्व-

दुसऱ्या पराम्पर्शाने तत्संबंधी पदार्थाचे ऐक्य प्रत्यभिज्ञेचा विषय असताही पदार्थांच्या भेदाच्या प्रतिक्षेपासाठी विशे-

षितालाच प्रमाणाचे फल आहे. अज्ञाताचीही अधिगति नाही. म्हणून प्रत्यभिज्ञा कालद्वयाच्या परामर्शाने त्यांच्या

सि.

संबंधी एकत्वाचे आकलन करणारी पदार्थांच्या भेदाच्या प्रतिक्षेपाच्या निरोधितेने प्रामाण्य प्राप्त होते. असे आहे तर

॥ विवरणव्याख्यान ॥

शंका घेता येणार नाही कारण [illegible] निराकरण केलेले आहे. प्रतिवादीच्या (आक्षेपाच्या परिहाराची जबाबदारी वादावर

समान दाखविणाऱ्या) योगाने समाधान करितात - 'कथं प्रत्यभिज्ञेसत्तरी' काय अनिर्ज्ञात केलेले जे ऐक्य तेच

प्रत्यभिज्ञेने प्रत्यक्षाने जाणले जाते किंवा दुसरे? तेच तर आहे कारण त्याला तत्त्वच प्राप्त होते. अशा आक्षेपाने दु-

सऱ्याला दूषित करितात - 'अनिर्ज्ञात कदाचित्‌ला' दुसऱ्या प्रमेयाचा आक्षेप - 'पण [illegible]' अनिर्ज्ञात न केलेल्या ऐक्य

प्रत्यभिज्ञेचे प्रमेयत्व आहे. पण काल द्वयाशी संबंध तर अनिर्ज्ञाताच्या योगाने कळत नाही. म्हणून कालद्वय संबंधी पदा-

र्थाला किंवा त्याच्या ऐक्याला प्रतिभिज्ञा प्रमेयत्व नसले पाहिजे असा अर्थ. ते दोन्ही संभवत नाहीत असे सांगतात - 'कालद्वय

संबंधी' विकल्पाला मान्य करीत नसल्यामुळे असे आहे. अशी आकांक्षा - 'हे असा पण' काय प्रत्यभिज्ञा प्रकर्ष सत्ते प्रामाण्य नि-

राकरण करण्याची इच्छा आहे किंवा प्रत्यभिज्ञेचे असाधारण प्रमेय जाणण्याची इच्छा आहे. पहिला पक्ष तर संगत नाही असे

सांगता - 'क्षणिकत्व व्यपरिहाराकरिता' दुसऱ्या पक्षाला दूषित करण्यास - 'तथापि कालद्वयाच्या' पण मग तिचे प्रामाण्य कसे? स्प-

ष्ट सांगतो - 'पदार्थांच्या' फलाच्या समर्थनाचे फल सांगतो - 'म्हणून' आम्ही उत्तर सांगतात - 'असे आहे तर'

[illegible] संबंधी [illegible] असे ते दाखविण्याचा समर्थन करितात —

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

॥ विवरण ॥

२३८ ८३

'सोऽहं' या वाक्याचेंही असेंच प्रामाण्य होईल. तसें 'तत्त्वमसि' वाक्याचेंही — त्वं पदानें एकदेशाच्या परित्यागानें लक्ष्य-
माण दृश्य स्वरूपानें व परोक्षत्वाच्या परित्यागानें तत्पदानें अभिधेय अशा ब्रह्म स्वरूपाशीं ऐक्य वाक्यजन्य ज्ञानाचा
विषय असतांही जीवब्रह्म पदार्थांच्या प्रतीतिसमयीं कळलेल्या (त्वदर्थाच्या) पर्यंतेनें अनुवादाची प्राप्ति असतांही
— भेद प्रतिभासाच्या विरोधित्वानें प्रामाण्य उपपन्न होतें. पु. पण दोन पदार्थांतील प्रत्येकाचें असाधारण ऐक्य पदार्थ प्रत्ययाचा
विषय आहे. व दोन पदार्थांचें इतरेतराशीं ऐक्य वाक्यगम्य आहे. असा प्रमेयभेद आहे. यांत सार नाहीं. भिन्न द्रव्या-
च्या ऐक्याचें प्रतिपादन (श्रुतीनें केलें असतां) तसें होईल. जेव्हां एकच द्रव्य भिन्न उपाधींनीं परिकल्पित भेदाच्या प्रतिभासाचा निरा
सानें प्रतिपादन केलें जातें. तेव्हां विवक्षित विशेषामुळेंच त्याला प्रामाण्य असतें. प्रमेयाच्या विशेषामुळें नाहीं. तसें स्पष्ट आहेच कीं —

॥ विवरणव्याख्यान ॥

— 'तसें' तसें तत्त्वमसि वाक्याला ही प्रामाण्य उपपन्न होतें असा संबंध. पण प्रत्यक्त्व व ब्रह्मत्वाला विरुद्धत्व असल्यामुळें वाक्याचा त्यांचें
ऐक्यपरत्व नाहीं! अशी आशंका असतां सांगतात 'त्वंपदानें' 'एकदेशाच्या परित्यागानें' — कर्तृत्वादि अंशाच्या परित्यागानें असा
अर्थ. पण ब्रह्माला परोक्षत्व असल्यामुळें त्याच्याशीं अभेद कसा? अशी आशंका असतां सांगतात 'परोक्षत्वाच्या परित्यागानें' का-
रण विरुद्ध अंशाच्या परित्यागाचा संभव असतां तत्त्वं पदांच्या सामानाधिकरण्याची अनुपपत्ति आहे. असा अर्थ. मग ऐक्य-
मात्राला पदांच्या योगानें प्रतिपन्नत्व असल्यामुळें वाक्यानें काय कळणार? त्याबद्दल सांगतात 'जीवब्रह्म पदार्थांच्या' पण
तत्त्वं पदार्थांच्या परस्पर ऐक्याची पदमात्रावरून अप्रतिपत्ति असल्यामुळें त्याच्या बोधकत्वानें वाक्य अर्थवान् आहे! अशी
दोन
शंका घेतो — 'पण पदार्थांचें ऐक्य' पण पदार्थांत कांहीं तरी भेद विवक्षित आहे? किंवा अत्यंत अभेद? पहिला पक्ष नाहीं असें सांगतात —
केले असता
'यांत सार नाहीं' 'प्रतिपादन' येथें असा शेष 'तसें होईल' — ऐक्य प्रमेय होईल. परंतु प्रत्यक्त्व ब्रह्मत्वाच्या भेदाविषयीं
प्रमाणाचा अभाव असल्यामुळें हा पक्ष योग्य नाहीं असें कळून (निषेधाच्या ध्वनीनें) सूचित केलें आहे. दुसऱ्या पक्षाचा निरास करितात
'जेव्हां' असें असतां अपसिद्धान्त ही नाहीं असें सांगतात — 'तसें स्पष्ट आहेच कीं' कळलें त्याच्या प्रमितिजननांत प्रामाण्याचा

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

॥ विवरण ॥

२३८।१०

"सिद्धं तु निवर्तकत्वात्" असें. येथें तर कार्यकारणद्रव्याहून भिन्नत्व असतां द्रव्यालाच सांगणाऱ्या दोन पदांचें सामानाधिकरण्य 'सोऽहं' या वाक्याप्रमाणें एका द्रव्याला उपाधि परिकल्पित भेदाच्या निरासानें एकद्रव्यपरत्वेन सार्थक आहे असें कळतें. पण तत्त्वंपदांनीं कळणाऱ्या पदार्थांत ही भेद आहे किंवा नाही? जर आहे तर ऐक्य प्रमिति होणार नाही. जर भेद नाहीं तर वाक्यार्थच पदार्थ होईल. खरें आहे वाक्यार्थच पदार्थ आहे. तो लक्षणेनें प्रतिपादन केला जातो. कारण पदां (त्यागानें) च्या मुख्यार्थांमध्येंच त्यांच्या ऐक्याचा अयोग आहे. म्हणून तत्त्वंपदांनीं ऐक्य म्हणून उपाधींच्या परामर्शानें प्रतिपादन केलें जातें हें सिद्ध झालें.

विवरणव्याख्यान

४६०।२३

शंकेचा 'नु' शब्दानें निर्देश करितात. मग प्रामाण्य कसें? त्यावर सांगतात - 'निवर्तकत्वात्' अज्ञानाच्या (=अज्ञानानें प्रतीत होणाऱ्या भेदाच्या) निवर्तकत्वामुळें वेदांचें प्रामाण्य सिद्ध आहे असा अर्थ. पण 'नीलोत्पल' इत्यादि वाक्यांप्रमाणें संसर्गबोधकत्वानें प्रामाण्य असून 'सोऽहं' इत्यादि वाक्यांचें अखंडबोधकत्वानें आहे. त्यामुळें 'तत्त्वमसि' यादि वाक्य कोणत्या पक्षाचें अवलंबन करितें? यावर (अखंड पक्षाचें येथें) सांगतात - 'येथें तर' दुसऱ्या प्रकारानें अखंडवाक्यार्थावर आक्षेप घेतो - 'पण तत्त्वम्' काय तत्त्वं पदांनीं कथित रूपें अत्यंत भिन्न आहेत? किंवा नाहीत? असा विकल्प करून पहिल्या पक्षाचा निरास करितो - 'जर आहे तर' दुसऱ्या पक्षाला दूषित करितो - 'जर भेद नाही' पदार्थच वाक्यार्थांत ऐक्य असतां वाक्य व्यर्थ होईल कारण लक्षित रूपांत आरोप्याचें रूप यानाही संभव आहे असा अर्थ. लक्षित रूपें अत्यन्त अभिन्न आहेत. पदार्थ व वाक्यार्थांच्या सांकर्य प्रसंग होणार नाही. कारण उपपत्ति आहे असें सांगतात - 'खरें आहे' मग पद द्वयाला वैयर्थ्य आहे. त्यावर सांगतात - 'तो लक्षणेनें प्रतिपादन' लक्षणा कोणती असें सांगतात - 'कारण पदांच्या मुख्यार्थांमध्येंच' त्वं पदाला वाच्यार्थाच्या परित्यागानें चित्स्वरूपत्व तत्पदाशीं सामानाधिकरण्य असतां घडतें. तसें तत्पदालाही वाच्यांशाच्या परित्यागानें चित्स्वरूपत्व त्वंपदाशीं सामानाधिकरण्य असतां घडतें. अशा रीतीनें पदद्वयाला वैयर्थ्य नाही असा भाव. अखंड वाक्यार्थाच्या समर्थनाचा उपसंहार करितात - 'म्हणून तत्त्वंपदांनीं'

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

॥ विवरण ॥

२३८।१८

येथे कोणी म्हणतात - वक्ष्यमाणही जीवब्रह्मांचे भेदाभेदविषयक सामानाधिकरण्य आहे; कारण अन्यथा पदार्थ नव्हत्यांमध्ये संकय येते. जीवब्रह्माचा भेद आहेही. कारण "य आत्मनि तिष्ठन्" [बृ. ३।७।२२ माध्यंदिनपाठ] इत्यादि लिंग आहे. हे युक्त नाही. कारण भेदाभेदविषयक वाक्यजन्य ज्ञानाने किंवा त्याच्या अभ्यासापासून उत्पन्न झालेल्या अपरोक्ष ज्ञानाने तो भेद निवृत्त होतो किंवा नाही? निवृत्त होतो तर विज्ञानाचा स्वविषयाची निवृत्ति करणारी पण अभेदमात्रविषयक तृतीय ज्ञानाने भेद निवृत्त होतो? असे असेल तर नाही कारण श्रवणाच्या अनुसाराने अभ्यास जन्य दुसऱ्या ज्ञानाचा भेदाभेदविषयत्व आहे; अन्यथा प्रमाण असता व अन्यथा अभ्यासजन्य ज्ञान असता भेदाभेद-

॥ विवरण व्याख्यान ॥

६९।१।१८

निरस्त हि पक्षाला दुसरे दूषण सांगण्याच्या इच्छेने पुनः उत्थापन करतात - 'येथे कोणी' सांगितलेल्या सर्वोपपत्ति-विवेक मुखाने उपपादन करितात - 'कारण अन्यथा' श्रुतीवरून हे भेदाची सिद्धि होते असे सांगतो - 'कारण य आत्मनि' आत्मा या ज्ञाने बुद्धि सांगितली जाते? अशी शंका घेता येत नाही कारण 'य विज्ञाने तिष्ठन्' [बृ. ३।७।२२] इत्यादिकाने बुद्धि सांगितली जाते असा अर्थ - विकल्पाला सहन करीत नसल्यामुळे हे मत योग्य नाही असे सांगतो - 'हे युक्त नाही' काय युक्ति अवस्थेत भेदांशाची निवृत्ति होते किंवा नाही? पहिल्या पक्षी हे ज्ञानाने होते? किंवा कर्माने? ज्ञानाने निवृत्ति होत असता ही काय वाक्योत्पन्न ज्ञान निवर्तक होते? किंवा अभ्यासापासून उत्पन्न झालेले ज्ञान? किंवा तिसरे ज्ञान? असा विकल्प करून (तिसऱ्या विकल्पातील) पहिल्या व दुसऱ्या पक्षाला दूषित करितात - 'निवृत्त होतो तर विज्ञानाचा' कारण धर्मज्ञानाचा धर्मिनिवर्तकत्व दिसत नाही असा अर्थ. तृतीय पक्षाचे उत्थापन करितो - 'पण अभेदमात्र' शब्द अभ्यासापासून उत्पन्न झालेल्या ज्ञानाच्या अपेक्षेने तिसऱ्या ज्ञानाचा असा अर्थ. त्याचाही भेदाभेदविषयत्व असल्यामुळे भेदनिवर्तकत्व नाही? अशी आशंका असता सांगतो - 'अभेदमात्र विषयक' किंवा तृतीय मताला काढतो - 'अभेदमात्र' त्यांना भेदाभेदविषयत्व असल्यामुळे त्याला अभेदमात्रविषयत्व असल्यामुळे तृतीयपक्ष युक्त आहे असा अर्थ - अभेदमात्रविषयत्व असिद्ध आहे असे सांगतात - 'नाही कारण' त्याविषयी हेतु सांगतात - 'अन्यथा प्रमाण असता' वाक्यज्ञान भेदाभेदविषयक आहे; व त्याच्या अभ्यासापासून उत्पन्न झालेले अभेदमात्रविषयक आहे असे

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

॥ विवरण ॥

२३८।२४

प्रमाणाद्वैकल्यमेति. पुनः ज्ञाननिवर्त्यत्वाने भेदालाही अविद्याप्रमाणे मिथ्यात्व होईल. पण ज्ञानाने अज्ञान निवृत्त होते. नंतर कर्मांनी नाश होतो. असे म्हणता येणार नाही कारण "ब्रह्मवेद ब्रह्मैव भवति" (मुंडक ३।२।९) श्रुतीतील एवकाराने द्वैत भेदाच्या निरासाला ज्ञान प्रयुक्तत्व आहे. पुनः ज्याच्या आकाराने जीवाचा भेद आहे त्या आकाराने जर अभेदही आहे तर भेदाची निवृत्ति झाली असतां अभेदही निवृत्त होईल. दुसऱ्या आकाराने जर अभेद आहे तर निरवयव स्वरूपाला दुसऱ्या

तेव्हा २३९।२

एकदेशात्मक अन्य योगाने निवृत्त करणे शक्य नाही. म्हणून मिथ्या मिथ्या युक्तीतही भेद राहील ——

॥ निवरणव्याख्यान ॥

अन्यजनक

अंगीकार असतां याइ ज्ञाना ऐवजी फल येते कारण ज्ञानाची व्यवस्था अशा त्यांना ज्ञानजनकत्वाची अनुपपत्ति आहे असा अर्थ. यातील कारणामुळे ज्ञाननिवर्त्य भेद नाही असे सांगतात - 'पुनः ज्ञाननिवर्त्यत्वाने' दुसरा विकल्प (म्हणजे) दुसऱ्या (कर्माने) पक्षाचे उत्थापन करितो - 'पण ज्ञानाने' भेदाला कर्म निवर्त्य असतां ज्ञानाचे वैयर्थ्य येते ? अशी शंका घेता येणार नाही कारण त्याला अज्ञाननिवर्त्यत्वाने (सफल)

अर्थवत्व संभवते. अशा आशयाने ज्ञानाने अज्ञान निवृत्त होते असे म्हटले. श्रुतिविरोध असल्यामुळे उत्तर सांगतात - 'कारण ब्रह्मवेद'

'ब्रह्मैव भवति' या एवकाराने सांगितलेला आत्म्याच्या भेदनिरासाला ज्ञानप्रयोजकत्व श्रुत आहे. त्याच्याशी विरुद्ध कर्मनिव-

र्त्यत्वाभिधान आहे असा अर्थ. प्रत्यक्षवस्तुचा बाध दोषदर्शनाचा अंगीकार करून अंशाची निवृत्ति घेता येत नाही असे सांगितले. आता हा

पक्ष असंगत आहे असे सांगतात - 'पुनः ज्याच्या आकाराने' त्या भेदाच्या (कशा) आकाराच्या अभेद (कशा) आकाराहून अभेद उरते आहे किंवा भेद दुसऱ्या पक्षी

भेदाकाराच्या निवृत्तीने भेदाच्या निवृत्तिसमयी अभेदाचीही निवृत्ति होईल. त्यामुळे अभेदही निवृत्त होणार नाही असा अर्थ. दुसऱ्या

(भेद) पक्षाचे उत्थापन करितात - 'दुसऱ्या आकाराने' मग भेद हा दुसरा आकार काय तात्त्विक आहे किंवा अतात्त्विक ? दोन्ही प्रकाराने असंभव

तेव्हा २३९।२३

आहे असे सांगतात - 'निरवयव स्वरूपाच्या' निरवयव रूपाच्या आत्म्याच्या विशेषणाने आकारान्तराचा अभाव सांगितला. आता असे-

लाही त्याला तात्त्विकत्व असल्यामुळे त्याची निवृत्ति नाही असे सांगतात 'निवृत्त करणे' अतात्त्विकत्व असतांही कर्मनिवर्त्यत्व

असंभवनीय आहे असे सांगतात - 'कर्मादि योगाने' मग भेदाची निवृत्ति न होवो. अशी शंका घेतल्यास दुसऱ्या विक-

ल्पाचा प्रश्न अंगीकार असतां सांगतात - 'म्हणून मिथ्या मिथ्या' त्यामुळे संसाराचा अभाव होऊन मुक्तीला विरोध येणार नाही -

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

॥ विवरण ॥

२३९१-२

भेदाभेदशास्त्राने प्रतिपादनीय होत नाहीत. कारण लोकप्रसिद्ध सामान्यतोदर्शनानेच त्यांची सिद्धि होते. पुनः जर भेदाकारविशिष्ट जीव मोक्ष तर भेदाच्या नाशानें (?) आत्मनाश होईल. पण जर जीव भेद विनिर्मुक्त आहे तर ब्रह्मस्वरूपच जीव आहे. म्हणून एकद्रव्यनिष्ठ सामानाधिकरण्य होईल. पण विशिष्ट जीव असून विशेषणांच्या नाशा भाव असतांही स्वरूपावस्थाना मुक्त (उपलक्षित चिन्मात्र) मुक्त होतो? मग जो मुक्तीला अनुभवितो तोच पूर्वीही जीव संसारी आहे म्हणून एकच वस्तु सामानाधिकरण्याने आकलन नाही. असें सांगितलेले असते म्हणून अभिधेयाच्या पराम र्शानें एकावस्तूंतच कालभेदानें वृत्ति (असणे) सामानाधिकरण्य आहे. जोही, लक्ष्यमाण जीवब्रह्मांचे अतिरेक निषेधक पदार्थांशी (वाक्यार्थाचे) अर्थानुमतच कल्पित करितो. त्याच अतिरेक

॥ विवरणव्याख्यान ॥

असें जाणावे. 'पण अत्यंत भेद असतां' तत्त्वमस्यादि शास्त्राची अनुपपत्ति येते व अत्यंत अभेद असतां 'य आत्मनि तिष्ठन्' इत्यादिकांची अनुपपत्ति येते असें असल्यामुळे भेदाभेद शास्त्रावरूनच सिद्ध असें एक कसें निवारण केलें जातात? त्यावर सांगतात- 'भेदाभेदशास्त्राने' सत्यादिरूपाने अभेद व विशेषरूपाने भेद लोकप्रसिद्ध असल्यामुळे त्या दृष्टान्तानें ब्रह्मांतही भेदाभेदाची सिद्धि होते म्हणून त्याचा शास्त्र प्रतिपाद्यत्व नाही असा अर्थ. पुनः तुमच्या पक्षांत जीव हा कोणत्या प्रकारचा आहे? याचें विवेचन केलें पाहिजे. काय भेदाकारविशिष्ट आहे किंवा त्याने उपलक्षित? पहिला पक्ष नाही असें सांगतात- 'पुनः जर भेदाकार' जीवनाशाची प्रसक्ति इष्ट आहे असें ही म्हणतां येणार नाही कारण फलज्ञानाचा अभाव असतां फलाच्या अभावाचा प्रसंग येतो. दुसऱ्या पक्षाला उत्थापन करून दूषित करितात- 'पण जर' पण देहाच्या अपाय असतां त्या विशेषणाची निवृत्ति असतांही चैतन्याच्या स्वरूप स्थितिप्रमाणे विशेषणचैतन्याची स्थिति असल्यामुळे मुक्तीची उपपत्ति होते अशी शंका घेतो- (उपलक्षित-) 'पण विशिष्ट' चिन्मात्राला मुक्तीचे अनुभवित्व असतां त्याला संबंध मोक्ष असल्यामुळे वैयधिकरण्यापत्ति येत नाही त्यामुळे आमच्या मताची सिद्धि होते असें सांगतात- 'मग जो मुक्तीला' एकावस्तूंत सामानाधिकरण्य विरुद्ध आहे? या शंकेचा उपसंहार करून निरास करितात- 'म्हणून अभिधेयाच्या' वाक्यांत भेद संभवत असल्यामुळे (लक्ष्यात) सामानाधिकरण्य युक्त आहे असा अर्थ. मतान्तराचा अनुवाद करून दूषित करितात- 'जोही' भेदतप्रमाण अतिरेकज्ञान निरेकित्व अतिरेक साक्षात असें आहे

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

॥ व्याख्यान ॥

८४।८ (प्राचीन)

कसा 'प्रकृष्टप्रकाश' शब्दांना चंद्र पदाच्या अभिधेयार्थी कथनाने प्रातिपदिकार्थमात्रांत अन्वय आहे. तो असा – 'कोणी व्यक्तिविशेष चंद्रप्रातिपदिकाचा अभिधेय (अर्थ) या ज्योतिर्मंडळांत चंद्र नामक कोणता? असा कोणाकडून विचारला गेला त्याचे प्रतिवचन 'प्रकृष्टप्रकाश चंद्र आहे' असे देतो. ते प्रतिवचन अशारीतीने होते जर जसें चंद्रपदाने सांगितले जाते तसें

॥ विवरण ॥

भेदाप्रमाणे निराकरण करण्यास योग्य आहे. कारण "एकधैवानुद्रष्टव्यं नेह नानास्ति किंचन" [बृ. ४।४।२०] "नेह नानास्ति किंचन [क. २।१।११ बृ. ४।४।१९] अशा श्रुति आहेत. म्हणून हे एकाद्रव्याचे उपाधि पासून उत्पन्न झालेल्या भेदाचा भासाच्या पराभवानें एकद्रव्यपर्यवसायी – सामानाधिकरण्य आहे म्हणून एकरस ब्रह्म आहे असें सिद्ध झाले.

२३९।१४ आतां सत्यज्ञानादि वाक्याचा उदाहरण सांगतात – 'कसा प्रकृष्टप्रकाशशब्दांना' त्यांच्या एकार्थनिष्ठत्वाचा दाखवितात – 'कोणी व्यक्तिविशेष' 'प्रातिपदिकाच्या – अर्थवान् अधातु अप्रत्ययान्त शब्दाच्या'. २३९।१५ 'यत्राह अर्थ' – प्रकाश शब्द सामान्याच्या अभिधानामुळे लक्षणेने व्यक्तिविशेषांत वर्तन करितो – प्रकृष्टशब्दही लक्षणेने प्रकर्ष गुणाच्या अभिधानामुळे

॥ विवरणव्याख्यान ॥

अतिरेक विशेषाचा किंवा तदुपलक्षितवाजीवत्वाचा असंभव असल्यामुळे व अतिरेकाचे निरूपण करितां येत नसल्यामुळे हें योग्य नाहीं असा अर्थ. श्रुतीच्या विरुद्ध हा पक्ष आहे असें सांगतात – 'कारण एकधैवानुद्रष्टव्यं' म्हणून आम्हीं सांगितलेलें च परिशेष राहते असें सांगतात – 'म्हणून हे एकाद्रव्याचे'

६६।२ ३।२३ 'प्रकृष्टप्रकाशशब्दांना' याने सत्यज्ञानादि वाक्याविषयींच दुसरें उदाहरण सांगितले? अशी आशंका असतां महावाक्याला अखंडार्थत्व सांगून अवान्तरवाक्याला तें सांगतात असें सांगतात – 'आतां सत्यज्ञानादि' प्रकृष्टादि वाक्याला विशिष्टबोधकत्व असल्यामुळे दृष्टान्तासी असंगति आहे? अशी आशंका उत्तरात सांगतात – 'त्यांच्या एकार्थ' पण प्रकृष्टप्रकाश शब्दांना एकार्थत्व असतां पर्यायत्व येईल? म्हणून सांगतात – 'यत्राह अर्थ' वाच्यार्थाच्या भेदामुळे पर्यायत्व नाही. असा अर्थ.

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

॥ व्याख्यान ॥

५४।२१ मा
या दोन पद्यांनी हि सांगितले जाईल व असें असतां नीळोत्पलाप्रमाणे त्यांचा अयुतसिद्ध (विद्यमान अवस्थेंत संबंधावाचून न राहणे) व परस्परावच्छेदत्व (परस्पराने मर्यादित होणे) व विशेषण विशेष्यभावानेही अन्वय दुर्लभ आहे. तर्हा पृथक्सिद्ध क्रियाकारकरूपलक्षणसंबंध कोठून असणार? ([illegible]) [illegible]

॥ विवरण ॥

प्रकाशविशेषांत वर्तन करितो. तर्थे गुणसामान्याचा चंद्रपदाच्या अभिधेयत्वाचा अभाव असल्यामुळे जरी लक्षणेने त्याचे दा- न्तियात्म्य किरून त्याचे सत्त्वासह प्रकाशविशेष (पदार्थांचे) चंद्रपदाभिधेयतेने त्यांच्याकडून समर्पण केले जाते. अ-
२३६।२०
शा रीतीने प्रकृष्ट, प्रकाश व चंद्र शब्दांना एकाभिधेयता सिद्ध होते - असा, पण त्यांचा गुणगुणीरूपाने अन्वय किंवा क्रियाकारकरूपाने अन्वय कोठे असणार नाही? त्यावर सांगतात - 'व असें असतां नीळोत्पलाप्रमाणे' इत्यादि.

॥ विवरणव्याख्यान ॥

पण दोन्ही पदांचे एकार्थतीचा लक्षणात्व असतां तुमचे पद अन्वर्थ आहे? त्यावर सांगतात - 'तर्थे' "गुणसामान्याचा" = प्रकृष्ट व प्रकाशत्वाचा' असा अर्थ. प्रकृष्ट शब्दावरून चंद्रप्रातिपदिकार्थाची सिद्धि होत नाही कारण 'प्रकृष्टतम' असा प्रकृष्टशब्दा- चा [illegible] प्रकृष्ट समासही प्रयोग दिसतो. तसें प्रकाशशब्दावरूनही त्याची सिद्धि होत नाही कारण खद्योतादि वस्तूही त्याचा प्रयोग दिसतो. त्यामुळे वाक्यार्थी ^त्या^ त्या परित्यागाने अप्रकृष्ट व अप्रकाश विरोधी चंद्रप्रातिपदिकार्थ पदत्रयाने प्रतिपादन केला जातो. [illegible] अर्थात अखंडार्थत्वाची सिद्धि होते अन्यथा चंद्रप्रातिपदिकार्थ मात्र प्रश्नाच्या उत्तरतेने निर्दिष्ट अ- र्थाच्या बोधकरणाच्या [illegible] अनवद्य यवचनत्व सईल व तसें असल्यामुळे "निमित्त ("सत्यं ज्ञानमनन्तं ब्रह्म" इत्यादि) वाक्य अखंडार्थ आहे. लक्षणावाक्यत्व असल्यामुळे. 'प्रकृष्टप्रकाशचंद्र आहे' या वाक्याप्रमाणे' हे सिद्ध [illegible] (या अनुमानांत) सांगितलेल्या हेतूला अप्रयोजकत्व आहे? अशी शंका घेतो - "पण त्याचा" (= प्रा. असा अर्थ) होय ([illegible]) [illegible] सांगितलेला ([illegible] "सत्यं ज्ञानमनन्तं" या वाक्यातील पदांचा) [illegible] 'पण त्यांचा' व त्याला निर्दिष्टत्व असल्यामुळे अशा प्रकारच्या अन्वयनाही असें सांगतात - 'त्यावर सांगतात व असें असतां'

'अयुतसिद्ध' [illegible] अयुतसिद्ध असे गुणगुणी, अवयव अ- वयवी इत्यादि.

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

११।५ सर्वेषु हि वेदान्तेषु वाक्यानि तात्पर्येण तस्यार्थस्य प्रतिपादकत्वेन समनुगतानि । "सदेव सोम्येदमग्र आसीदेकमेवाद्वितीयम्" [छां. ६।२।१]

॥ व्याख्यान ॥

सूत्रातील 'समन्वयात्' पदाचे स्पष्टीकरण करितात— 'हि'= निश्चयेंकरून 'सर्वेषु वेदान्तेषु'= सर्ववेदान्तांत 'वाक्यानि'= वाक्यें 'तात्पर्येण तस्यार्थस्य प्रतिपादकत्वेन समनुगतानि'= तात्पर्यानें या अर्थाच्या प्रतिपादकत्वानें सम्यक् अन्वयानें प्राप्त झाली आहेत. तशा प्रकारच्या वाक्याचे उदाहरण सांगतात— 'सदेव'= 'सोम्य'= हे प्रियदर्शन 'इदम्'= हें सर्व जगत् 'अग्रे'= उत्पत्तीच्या पूर्वी 'सदेव'= अबाधितब्रह्मच 'आसीत्'= होतें. एवकारानें जगताची पृथक् सत्ता निषेधित केली जाते. सताचा सजातीय विजातीय स्वगत भेद निराकरण करण्याकरिता 'एकमेवाद्वितीयम्'= एक एव अद्वितीयम् अशीं तीन पदें आहेत. अशा रीतीनें अद्वितीयब्रह्म (= सत् स्वरूप हें सर्व आहे) [र. पृ. १३३।८] याचा उपक्रम करून "ऐतदात्म्यमिदं सर्वम्" [छां. ६।८।६।७] असा त्यांत उपसंहार केला आहे. हे उपक्रम

॥ विवरण ॥

कारण "एकमेवाद्वितीयम्" [छां. ६।२।१] "एकधैवानुद्रष्टव्यम्" [बृ. ४।४।२०] "नेह नानास्ति किंचन" [बृ. ४।४।१९ कठ. २।१।११] "उदरमन्तरं कुरुते अथ तस्य भयं भवति" [तै. २।७] असा त्यांत भेदाचा प्रतिषेध आहे असा अर्थ.
२३९।२३
'तथा प्रकारच्या वाक्ये' येथून आरंभ करून 'जे पुनः' यांच्या पूर्वीचा ग्रंथ स्पष्टार्थ आहे.

॥ विवरणव्याख्यान ॥

निर्भेदत्व कशावरून? अशी शंका उपस्थित करून सांगतात— 'कारण एकमेव' 'एकधैव'= एकरूपानेंच असा अर्थ, कारण भेदाच्या त्यांत नानारूपत्वाचा निषेध असतां दुसऱ्या प्रकारच्या स्थितीचा असंभव असल्यामुळे निर्भेद ठरतो असा अर्थ. 'उदरं'= उत अरम् असा छेद = अल्पही असा अर्थ. 'अंतर'= ब्रह्मांत भेदाला जो करितो त्याचे एकरूपत्व संसारभय होतें ये थोडें अरम् शब्द आनंतर्याला सांगणाऱ्या श्रुतीनें भेदज्ञानाला हेतुत्व प्रतिपादन करण्याकरिता आहे असा अर्थ

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

१११९ "आत्मा वा इदमेक एवाग्र आसीत्" [ऐ. १।१।१] "सदेतद् ब्रह्मापूर्वमनपर-
मनन्तरमबाह्यमयमात्मा ब्रह्म सर्वानुभूः" [बृ. २।५।१९] "ब्रह्मैवेदममृतं
– पुरस्तात्" [मु. २।२।११] इत्यादीनि।

॥ व्याख्यान ॥

भवदुपसंहारांचें ऐक्यरूप प्रथम तात्पर्यलिङ्ग आहे. इतर पांच तात्पर्यलिङ्गें ही येथें यथायोग्य (१३७८)
जाणावीत. हीं सहा प्रकारचीं तात्पर्यलिङ्गें कांहीं किंवा समस्त श्रुतिवेदान्तांत दिसतात. म्हणून
ऐतरेयोपनिषदांतील उपक्रमवाक्याचा पाठ करितात – 'आत्मा वा' 'इदम्' = हें सर्व जगत्
'अग्रे' = उत्पत्तीच्या पूर्वी "आत्मा वा एक एव आसीत्" = निश्चयेंकरून एक आत्माच होतें.
बृहदारण्यकांतील मधुकांडांतील उपसंहारवाक्य सद्वात्म्याचें निर्विशेषत्व कथन करितें असें सांगतात – 'सदेतत्'
'तत्' = तें = मायेच्या योगानें बहुरूप असे तें 'एतत्' = हें अपरोक्ष 'ब्रह्म' = ब्रह्म. 'अपूर्वम्' = कारणशून्य.
'अनपरम्' = कार्यरहित 'अनन्तरम्' = ज्याच्या आंत अंतर नाहीं असें एकरस 'अबाह्यम्' = अद्वितीय.
त्याच्या अपरोक्षत्वाचें उपपादन करितात – 'अयमात्मा ब्रह्म' = हा आत्मा ब्रह्म 'सर्वानुभूः'
= सर्वांचा अनुभव घेतो तो सर्वानुभूः चिन्मात्र असा आहे. ऋग्यजुःसामवाक्यांना सांगून आथर्वण
वाक्याला सांगतात – "ब्रह्मैवेदममृतं पुरस्तात्" 'पुरस्तात्' = जें पूर्व दिक्‌वर्ती जगत् 'इदम्'
= हें = अज्ञलोक अविद्वानांना भासतें तें 'अमृतं ब्रह्मैव' = अविनाशी ब्रह्मच विद्वानांना आहे. 'इ-
त्यादीनि' = यथावत् आदिपदानें "सत्यं ज्ञानमनन्तम्" [तै. २।१] इत्यादि वाक्यें ग्रहण केलीं जातात.

" विवरण "

र. प्र. पृ. १३४। २२ र. प्र. [illegible] । २३

'कांहीं किंवा समस्त' कांहीं = १, २, ३ लिङ्गें ही तात्पर्याचीं ग्राहक असतात असा भाव. 'समस्त' = सर्व षड्लिङ्गें तत्त्वतः ता-
त्पर्याचीं संपादक आहेत असा भाव. 'ऋग्यजुःसामवाक्यांना' – "आत्मा वा इदमेक एव" इत्यादि ऋग्वाक्यें
"सदेतद्ब्रह्मापूर्वं" इत्यादि यजुर्वाक्यें "सदेव सोम्य" इत्यादि सामवाक्य असा येथें विभाग जाणावा.

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

॥ व्याख्यान ॥

८-८।१५

पण जन्मादि सूत्रांतील उदाहरण वाक्यांसच प्रामाण्य दाखवियेले पाहिजे. दुसऱ्या उदाहरणवाक्यांनी काय उपयोग? असे पण दुसऱ्या ग्रंथे भाष्यकारांचा हा अभिप्राय आहे — तेथे ब्रह्माचे लक्षण सांगणारे आहे म्हणून, तटस्थ ब्रह्माचे निरूपण करणारी वाक्ये उदाहृत केली. येथें तर 'तत्त्वमसि' अशी जीवाचा ब्रह्मात्मता ज्ञानपर्यंत वेदान्तवाक्ये सांगितली आहेत कारण तीं तटस्थच जगत्कारणाचा प्रतिपादन करून पर्यवसानाचा ग्रहण होत नाहीत. म्हणून तशी न सांगतांच "सदेव सोम्येदमग्र आसीत्" इत्यादि

८-१।२०

वाक्यें येथे उदाहृत आहेत. जे पुनः सिद्धवस्तून् प्रत्यक्षादिकांचा संभव असल्यामुळे त्यांचा अभाव असतां मिथ्यात्वाची आशंका असतां अप्रामाण्य येते असें म्हटलें तेंरूपादिकांच्या अभावामुळे इंद्रियांना अगोचर ब्रह्म ग्रहण करीत नाही अशा रीतीने पूर्वी निरसिल केले ~~आहे~~

विवरण

२३४

'जे पुनः सिद्धवस्तुंत' हा पूर्वी सांगितलेल्या आशंकेचा अनुवाद आहे. तिचा परिहार करितात – 'तें रूपादिकांच्या' ॥ हा अभिप्राय – कार्य प्रमाणान्तराने योग्यत्व असतां, त्याची अनुत्पत्ति असतां, विषयाचा अभाव निश्चित असतां तेथें शब्दांचे विपर्यय आशंकीत केले जाते. किंवा प्रमाणान्तराने संयुक्तार्थ विषय असल्यामुळे शब्दांचे प्रामाण्य. २४०।२

म्हटले जाते किंवा प्रमाणान्तराने योग्यार्थ विषयत्व असल्यामुळे त्याने सिद्धवस्तूच्या अनुवादाची आशंका [illegible]

॥ विवरणव्याख्यान ॥

पूर्वोक्त परिहाराने योग्यत्व [illegible] आशंका पुनः उत्पादन आहे असा अभिप्राय मनांत सांगतात – 'हा पूर्वी' तो

८१-८।२८

सम्यक् परिहृत आहे असें सांगतात – 'त्याचा परिहार' ॥ पण प्रमाणान्तराच्या अभावामुळे वेदान्तवाक्यांच्या प्रामाण्याविषयी आक्षेप घेतला असतां (व्याख्यानांत) प्रमाणान्तराच्या अभावाला सांगणे असंगत आहे? असें आशंका असतां सांगतात – हा

आशय : मिथ्यात्व = अप्रामाण्य असामर्थ्य. अबोधकत्वलक्षण अप्रामाण्य प्रथम [illegible] असा अर्थ आहे. [illegible]

सम्यक् [illegible] असतां अबाधित अनधिगतार्थ प्रमिति दिसत असल्यामुळे अबोधकत्व असंगत आहे असें

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

॥ विवरण ॥

(शुद्ध) (मत्यक्षादि) (शब्दान्या)

जोतो हे सर्वं प्रथमकल्प तरनाही कारण प्रमाणाने प्रमीयमाण अर्थाच्या नंतर दुसऱ्या प्रमाणाने अनुत्पाद मिथ्यात्वाचा धारण करीत नाही. कारण सर्व प्रमाणांना अनधिगत अर्थगंतृत्व आहे. अन्यथा नेत्राने गृह्यमाण रूपाचे किंवा द्रव्याचे स्पर्शाने अग्रहणामुळे त्याचा मिथ्यात्वशंका येईल. कोणत्याही रीतीने सापेक्ष प्रमाण अशा पुरुषवचनाचा प्र- २०१८
माणान्तराच्या अभावि असतां मिथ्यात्वाची आशंका येईल. परंतु अपौरुषेय वेदवचनाला (~~संतुर्ते विषयांच्या~~) (वेदवचनाला) अनपेक्षत्वामुळे नाही. दुस- २०१९
(वेदवचनाला)
२ राही कल्प नाही कारण प्रमाणान्तराने संयुक्तार्थत्वाचा अभाव आहे. पण त्याच भूतार्थ विषयत्वाने नदीतीरावरील फळे सत्तावाक्याप्रमाणे प्रमाणान्तराने संयुक्तार्थत्व आहे ? असे असेल तर नाही कारण संवेदाचा (संयोगाचा) पौरुषेयवचन प्रयुक्तत्व आहे. भूतार्थ प्रयुक्त असतां प्रत्यक्षादिकांनाही प्रमाणान्तराच्या संभेद होईल. पण भूतार्थ स्मृतीत संभेद दिसतो ? असे असेल तर (मग) स्वार्थ प्रवृत्ती करिता ज्ञानानंतर जन्यत्व संभेदाला हेतु आहे. कारण कार्य- निष्ठ वक्तृतात्पर्यनिष्ठ लौकिक वाक्यांना तसे दिसते. पुरुषाच्या प्रमाणान्तराने अर्थाला जाणून त्याच्या निर्दिष्टाने इ.

॥ विवरणव्याख्यान ॥

सांगतात- 'सर्वं प्रथम' 'मिथ्यात्वाला' येथे शब्दांच्या असा अनुषंग (अध्याहार) विपर्यास दाखवा सांगतात- 'अन्यथा'
६९५।७ विषयीं प्रमाणान्तराचा अभाव असता अप्रामाण्य अशंका आहे त्या-
'द्रव्याचे'- नक्षत्र ध्रुवादिकांचे. पण नदीतीरावरील फळ सत्तावाक्याप्रमाणे (वेदवचनाला) अप्रामाण्य आहे ? अशी आशंका (वेदवचनाला) (~~[illegible]~~ ज्ञान्या अभाव आहे)
असतां सांगतात- 'कोणत्याही रीतीने' नाही (प्रमाणान्तराने संयुक्तार्थत्व हेतु असे म्हटले आहे) अशी शंका घेतली- 'पण त्याच भूतार्थ' 'विपत्त वेदान्त वाक्य प्रमाणान्तराने संयुक्तार्थ आहे. त्याच भूतार्थ वाक्यत्व असल्यामुळे नदीतीरावरील (~~कारण~~ संभेदा) फळसत्तावाक्याप्रमाणे' असा अर्थ. हा (भूतार्थवाक्यत्वामुळे) हेतु अप्रयोजक आहे असे सांगतात- 'नाही' पण प्रमाणान्तराच्या संभेदाचा प्रयोजक काय ? त्यावर सांगतात- (पौरुषेयवचन) '~~कारण संभेदाला~~' पण भेदाविनिगमनाला (=निर्णयाला) कारण काय आहे ? अशी आशंका असतां सांगतात- 'भूतार्थ प्रयुक्त असतां' पण पौरुषेयवचनत्व साधनामुळे असंभेदाला आहे ? अशी शंका घेतात- 'पण भूतार्थ स्मृतीत' वगैरे पौरुषेयवचनत्व नाही असा दोष. मग अन्य प्रयोजक आहे असे सांगतात
(मग) 'तर स्वार्थ' पण लौकिक वाक्याला स्वार्थ प्रवृत्ती करितां ज्ञानानंतर जन्यत्व कसे ? त्यावर सांगतात- 'पुरुष तर'

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

॥ विवरण ॥

भव्याकरिता शङ्कुनीरचना करितो. वेद वचनाला तर प्रमाणान्तर जन्यत्व नाही. म्हणून अनपेक्षता आहे. पुनर्जर
२४०।१५ (कार्यनिष्ठ व भूतार्थनिष्ठ)
पुरुषाहून भिन्नमात्र प्रमाणान्तराने योग्य आहे तर विधिवाक्यांनाही अभिप्राय तेच सापेक्षता येईल कारण लौकिक विधींना
किंवा
प्रमाणान्तर योग्यता दिसते. अयोग्यत्व असतां तरि त्यात संबंधाच्या अग्रहणामुळे वेदांत ही अर्थ प्रतिपादित होणार नाही.
पण कार्य का साध्य स्वभावत्व असल्यामुळे प्रमाणान्तरगम्यत्व नाही. मग ब्रह्म ही रूपादिहीनत्वामुळे प्रमाणान्तराने कळत
म्हणून त्याच्या ठिकाणी
नाही पण स्वरूप ज्ञानरूप प्रमाणान्तर आहे. ~~असे असल्याने ब्रह्माला सापेक्षता~~ असल्याने ब्रह्माला सापेक्षता आहे. असे असेल

॥ विवरणाभिव्याख्यान ॥

मग वेदवचनाला ही वाक्यत्व असल्यामुळे स्वार्थ प्रवृत्तीकरिता मानान्तरजन्यत्व आहे. त्यामुळे तसेच ही मानान्तराचा संभव
आहे. त्यावर सांगतात- 'वेदवचनांना तर' "अस्य महतो भूतस्य निःश्वसितमेतद्यदृग्वेदः" [बृ. २।४।१०] इत्यादि श्रुति.
६२५।१२ (पुरुषाहून भिन्नमात्र कार्यनिष्ठ व भूतार्थनिष्ठ)
सिद्ध्यामुळे वेदाला प्रमाणान्तर जन्यता नाही असा अर्थ. अतिप्रसंगलक्षण बाधक तर्काने पराहत (भूतार्थत्व) होत आहे
असे सांगतात- 'पुनर्जर' 'विधिवाक्यार्थ प्रमाणान्तराने योग्य आहे त्याला पुरुषाहून व्यावृत्तत्व असल्यामुळे यथोदक-
प्रमाण' व त्यामुळे विधिवाक्याला ही भूतार्थ वाक्याशी साम्य येईल. असा अर्थ. पण पुरुषाहून भिन्नत्व प्रयोजक नाही परंतु
अबाध्य अर्थत्व आहे. अशी आशंका असतां सांगतात- 'कारण लौकिक' विधींमध्ये (विधींना प्रमाणान्तराने योग्यत्व
मानल्यास) दृष्टान्त सांगतात- 'अयोग्यत्व असतां' प्रमाणान्तराने गृहीतांत संबंधग्रहणादि सर्व असल्यामुळे लौकिक विधींना
मानान्तराने योग्यत्व असल्यामुळे तेथे संगति ग्रहण होणार नाही. व तसे असतां वैदिक लिङादि श्रवणावरून ही अर्थ
बोध होणार नाही. असा अर्थ. पण वैदिक लिङांना प्रमाणान्तराने अयोग्य कार्यविषयत्व असल्यामुळे सापेक्षत्व नाही. संगति ग्रह-
णाची अनुपपत्ती होणार नाही. कारण तेथे प्रवर्तक आकारमात्रांत संगतिग्रह होतो. त्यामुळे स्वर्गकाम पदाशी संबंध्यानुपपत्ती-
६९६।७ म्हणून
अनुपपत्तीने लौकिक क्रियाविलक्षण नियोगाची सिद्धि होते. असा अभिप्रायाने सांगतो- 'पण कार्य' म्हणून उत्तर सांग-
(पुरुषाहून भिन्नमात्र)
तात- 'मग ब्रह्म ही' असा नीतीने (भूतार्थ विषयत्व) या हेतूला बाधित विषयत्व किंवा अप्रयोजकत्व आहे असा अर्थ. पण ब्रह्मांत
६९९।११
प्रत्यक्षादिकांची अप्रवृत्ती असतां ही प्रमाणान्तर तेथे प्रवृत्त होते असे सांगतो- 'पण स्वरूप ज्ञानरूप'. 'प्रतिपत्ति प्रमाणान्'

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

॥ विवरण ॥ २

२७०।२१

प्रमाणाचे
तर नाहि कारण। शब्दजन्यज्ञानविषयस्थ चैतन्यमेतेने त्याला ^ फलरूपत्व आहे. किंवा चैतन्यज्ञानसंभिन्न असल्यानें

शब्दाला अनपेक्ष्य प्रामाण्याची सिद्धि आहे. पुरुषान्तर वर्त्याच्या संवेदन विषयक पुरुषान्तराचे अनुमान स्वयंप्रकाश-

विषयक असले तरी (परोक्षत्वामुळे) त्याने संविन्मात्र विषयतेने वेदवाक्य सापेक्ष नाहि. म्हणून अपौरुषेय वचन

॥ विवरण व्याख्यान ५ (प्रमाणान्तर) २

यामुळे तिवरून स्वरूपज्ञानाच्या प्रमाणत्वयेथे शंका येईल असे जाणावे. काय अवच्छिन्न चैतन्य येथें प्रमाण ^ आहे? किंवा अनवच्छिन्न

चैतन्य? पहिल्या पक्षीं हि काय वृत्ति विषयाने अवच्छिन्न किंवा वृत्तीने अवच्छिन्न? किंवा वृत्तिमात्राने अवच्छिन्न चैतन्य?

विकल्प
पहिला समाधान असें सांगतात - 'कारण शब्दजन्य' शब्दजन्य जे ज्ञान त्याचा विषय जो ब्रह्म त्यांत स्थित जो चैतन्य त-

२५
द्रूपाने असा विग्रह. चैतन्यांत त्यांतील स्थितत्व तर शब्दाच्या किंवा प्रमाणाने उपचरित आहे. असें असतां विषयस्थ चैतन्याला प्रमाणफलरूपत्व ^

दुसऱ्या विकल्पातील ~~६६६~~ ६६६।२१
असल्यामुळे त्याने सापेक्षत्वदोष येत नाही असा आशय. ^ दुसऱ्या पक्षाचा निरास करतात - ~~'किंवा चैतन्य ज्ञान'~~ चैतन्य विषयक जे

ज्ञान ते चैतन्यज्ञान त्याने संभिन्न असा अर्थ. शब्दजनित वृत्त्यवच्छिन्न चैतन्याला शब्द प्रमाणत्व असल्यामुळे त्याने

वेदाला सापेक्षत्व नाही. तसें वृत्तिगत अवच्छिन्न चैतन्याला प्रमातृकोटींत अंतर्भाव असल्यामुळे त्याला अप्रमाणत्व आहे.

दुसऱ्या
म्हणून त्याने हि सापेक्षत्व नाही. - अशा रीतीने ^ ~~[illegible]~~ दुसऱ्या वतिसऱ्या विकल्पद्वयाचा वर निरास करून अ-

वि पक्ष
नवच्छिन्न चैतन्याला प्रमेयत्व असल्यामुळे त्याने हि (पहिल्या ^ कल्पातील दुसऱ्या ~~विकल्पाने~~ ही) सापेक्षत्व नाही असें सांगतात -

६८०।२
~~किंवा~~ 'चैतन्यज्ञान संभिन्न' - चैतन्य असें जे ज्ञान ते चैतन्यज्ञान त्याने संभिन्न = अभिन्न असा अर्थ. चिद्रूप आत्मविषयक प्र-

माणाला नित्य स्वरूप प्रमाणाने सापेक्षत्व नाही. असें येथे सांख्य अनुकू मतानुसाराचा प्रश्न दूषणान्तर सांगतात - 'पुरु-

षान्तर वर्त्याच्या संवेदन विषयक' पुरुषान्तराचे पुरुषान्तराचे अनुमान स्वयंप्रकाश विषयक असले तरी त्याने

(वेदवाक्य) सापेक्ष नाही असें सांख्यांनी जर दूषण आणून परसंवेदन विषयक अनुमान स्वयंप्रकाश विषय ^ असले तरी

त्याने (वेदवाक्य) सापेक्ष नाही असें सांख्य प्रश्न दूषण संपविले असें जाणावे. दुसऱ्या कल्पाच्या निरासाचा उपसंहार करि-

तात - 'म्हणून अपौरुषेय' प्रमाणान्तराने अस्पृष्ट विषयत्वामुळे त्याने सिद्धाचे अनुवादकत्व (वेदवाक्याला) येत.

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

॥ व्याख्यान ॥

८४।२२

पण इंद्रियांनी अगोचरत्वामुळेच प्रत्यक्षादिकांच्या अविषयत्वामुळे शब्दमात्राला तेथें

॥ विवरण ॥

३ २४।२४

अनपेक्ष्य आहे. निरवकाश नव्हे नाही कारण स्पर्शज्ञानयोग्य द्रव्यविषयक नेत्राला अनुवादकत्व दिसत नाही. पण हा शब्दविषयक नियम आहे? असें असेल तर विधिवाक्याला ही अनुवादकत्व येईल कारण लौकिक अशा त्याला ही मानान्तर योग्यत्व आहे. किंवा शब्दज्ञान कळेल त्याला प्रमाणान्तर अनुवादक कां म्हणणार नाही? म्हणून भूतार्थ नि- षष्टी वैदिक वचन अनपेक्ष प्रमाण आहे — असा ॥

२४।१२
त्यावर शंका घेतो — 'पण इंद्रियांनी'

॥ विवरणव्याख्यान ॥

अशा निरवकाशत्वाचा निरास करितात — 'निरवकाश नव्हे' काय प्रमाणान्तराने संगत ज्याचा विषय आहे अशा प्रमाणवाक्याला अनु- वादकत्व आहे? किंवा हा दावा? असा विकल्प करून पहिल्याला दूषित करितात — 'स्पर्शज्ञानयोग्य' दुसऱ्याचे उत्थापन करितात — 'पण हा शब्दविषयक' सेंथे हें वक्तव्य आहे कीं — काय शब्दमात्राचा हा स्वभाव आहे? किंवा भूतार्थविषयक शब्दाचा? पहि- ल्या पक्षीं अतिप्रसंगाला सांगतात — 'विधिवाक्याला ही' पण लौकिक वाक्याला प्रमाणान्तरयोग्यत्व असलें तरी वैदिक वा- क्याला मानान्तर अयोग्यत्व असल्यामुळे अनपेक्ष्यत्व आहे. मग भूतार्थविषयक वेदान्तवाक्यांना ही हें तुल्य आहे. अशा अभिसंधानाने दुसऱ्या पक्षाचा निरास करून दुसरें समाधान सांगतात — 'किंवा शब्दज्ञान कळेल त्याला' प्रमाणान्तराला योग्य भूतांत (सिद्धार्थांत) वर्तन करणाऱ्या शब्दाला अनुवादकत्व प्रमाणें ~~सिद्ध अर्थाचा~~ शब्दानें सिद्ध अर्थाचा बोध करणाऱ्या मानान्तराला अज्ञात विषयत्वाच्या अभाव असल्यामुळे अप्रामाण्य कां म्हणणार नाही? असा अर्थ. पण प्रमाणान्तराला प्रमेय प्रवृत्तत्व अ- सल्यामुळे अनुवादकत्व नाही अशी ही शंका घेतां येणार नाही कारण शब्दज्ञान कळेल असतां प्रवृत्त होणाऱ्या प्रत्यक्षादिकाला मनुवादकत्व प्रसंग येतो. असा अर्थ.

(संकेताच्या अग्रहणामुळें)

६९५।२५

पण प्रस्ताव प्रमाणान्तराने अगोचरत्व असतां विधिरहित सत्यादि वाक्याला अप्रामाण्य प्राप्त होत असल्यामुळे मानान्तराने गोचरत्व (विषयत्व) इष्ट आहे? अशा आक्षेपाने विचारतो — 'त्यावर शंका घेतो' पण 'सांगतो' सेथे प्रमाणा-

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

१२६०

(संबंधग्रहणमात्र)

प्रामाण्य नाही असे सांगितले? सांगतो- जरी शब्दमात्राचा प्रत्यक्षादि विषयांतच प्रयोग दृष्ट ८४।२८
आहे. तथापि व्युत्पत्तिकाला व्युत्पन्न होतो हे सांगितले पाहिजे. श्रोत्याचा व्यवहार तरवाळाच्या

॥ विवरण ॥

येथें भाष्यीविचारतो- काय प्रमाणान्तराने गृहीत अर्थात संबंधग्रहणमात्र सांगितले जाते? किंवा प्रमाणा-
-न्तर हे शब्दार्थ आहे असें सांगितले जाते? पहिल्या पक्षाचा अंगीकृत आहे असें सांगतात- 'सांगतो जरी शब्दमात्रा'
दुसऱ्या कल्पनेचा नाही असें सांगतात- 'तथापि व्युत्पत्ता' पण प्रमाणान्तराने गृहीत अर्थात प्रयोग व प्रत्यय दिसत
असल्यामुळे त्याने संयुक्त अर्थज्ञानांत शब्दसामर्थ्यग्रहण केले जाते? असें नाही असें सांगतात- 'श्रोत्या-

~~सामाद~~ ॥ विवरणव्याख्यान ॥

नाही कळल्यास तर शब्दप्रयोग असतो असा अंगीकार अनुपपन्न आहे कारण वेदवाक्यांना तसे प्रामाण्य प्राप्त होते अशी
आशंका असतां विकल्पपूर्वक प्रतीति करितात - 'येथे भाष्यी' 'येथे'- प्रमाणान्तराचा विषय शब्दाचा प्रमेय आहे ये थें. असा अर्थ
प्रमाणान्तराचा विषय नसलेल्यांत ही क्वचित् संबंधग्रहणादि असल्यामुळे व्याख्यानांत 'जरी शब्दमात्राचा' असें लि-
हिले. पण असें असतां (प्रत्यक्षादि विषयांतच शब्दप्रयोग दृष्ट असतां) सत्यादिवाक्यांना अप्रामाण्य येते? अशी शंका
घेऊन ते धारण शब्दांत (श्रोत्याच्या) हे गृहीत संगतिकाची व्यक्ति ने व्यक्तींत प्रवृत्तीची उपपत्ति होते असें
जाणावे. काय प्रमाणविशिष्ट अर्थात संगतिग्रह होतो? किंवा अर्थमात्रांत? यातील पक्ष कल्पना आहे. त्याविशेषांत संगतिग्र-
हणाचा नियम प्रमाणान्तराचा अभाव असल्यामुळे अर्थमात्रांत शब्दसामर्थ्यग्रहण व्हावे पाहिजे असा आशय असे 'ही नें
'असल्यामुळे व्युत्पन्न होतो' असें व्याख्यानांत स्पष्ट. दुसरा प्रमाणाचा अभाव आहे अशी शंका येते- 'पण प्रमाणान्तराने' 'प्रयोग व
प्रत्यय'- उत्तमवृद्धाचा प्रयोग व मध्यमवृद्धाचा प्रत्यय असा अर्थ. व्युत्पत्तीची इच्छा करणाऱ्यास अर्थ विषयक प्रमाणांत
प्रमाणाभावामुळे संगतिग्रह होत नाही असें सांगतात- 'आता नाही' पण श्रोत्याच्या व्यवहाराला व्युत्पत्तीचे पूर्वक
असा. तथापि प्रमाण संबंधी अर्थात संगतिग्रहणाचा अभाव कसा? त्यावर सांगतात-

॥ व्याख्यान ॥

व्युत्पत्तिकरिता मूळ आहे - तोही श्रोत्याच्या प्रवृत्तिव्यवहार (याने हें प्रमाणान्तराने जाणलें म्हणजे) ।

॥ विवरण ॥

-'व्यवहारतव' ह्या अर्थ - काय शब्दापासून अर्थाला जाणणारा श्रोता स्वकीय प्रमाणाने संभिन्न अर्थाला जाणतो? किंवा व्युत्पत्त्याच्या प्रमाणाने संभिन्न अर्थाला? किंवा वक्त्याच्या प्रमाणसंभिन्नाला? पूर्वीचे दोन पक्ष तर नाहीत. कारण शब्दापासून अर्थप्रतिपत्तीच्या पूर्वी श्रोत्यांना तो अर्थांत प्रमाणाची अनुत्पत्ति आहे. पण प्रमाणान्तराने अर्थाला जाणून तेथें शब्दप्रयोगामुळे वक्त्याच्या प्रमाणसंभिन्न अर्थात श्रोत्याला शाब्दिक प्रमिति होते. म्हणून व्युत्पत्ति होते तर्ही शब्द - सामर्थ्य श्रोत्याच्या प्रवृत्तीने जाणतो - असा खुलासा सांगतात 'तोही श्रोत्याचा' ह्या अर्थ - व्युत्पन्नतर प्रत्यक्षादि व्यवहारांत प्रवृत्त होण्यास योग्य अशा अर्थमात्राच्या ज्ञानापासून प्रवृत्त होणाऱ्या अशा आपल्यास पहातो. प्रमाणान्तराने संयुक्त अर्थज्ञानापासून नाही - वक्त्यामुळे स्वतः त्याच्या दृष्टान्ताने श्रोत्याच्या प्रवृत्ति विचार करून अर्थमात्रत्याला त्याचा अनुमानाने जाणतो. वक्त्याच्या प्रमाणाला विषयाच्या ~~विषयत्वाने~~ विशेषणत्वाने ज्ञायत्वाने प्रवृत्तिहेतु म्हणून -

टीप

विवरणव्याख्यान

'ह्या अर्थ' जरी वक्त्याच्या प्रमाणाहीने संभिन्न अर्थांस संगति ग्रहण पूर्वपक्षाला विवक्षित आहे तरी त्याने स्पष्ट सांगितले नसल्यामुळे हा विकल्प केला आहे. असा अभिप्राय. 'दोघांनाही' = श्रोता व व्युत्पत्त्याही. सिद्धान्तपक्षाच्या अनुवादक होतो - 'पण प्रमाणान्तराने' वक्त्याच्या प्रमाणाने संयुक्त अर्थांस संगति ग्रहाच्या आक्षेपाचा असल्यामुळे श्रोत्याच्या ज्ञानाच्या प्रयोगाने निराकरण अनुपपन्न आहे. तसंच ज्ञानान्तराच्या अनिश्चितत्वाविषयी हेतु आहे पहातचाही? असे आशंका असतां सांगतात 'ह्या अर्थ' 'प्रत्यक्षादिव्यवहारांत' = प्रत्यक्षादि पुरःसर स्नानपानादि व्यवहारांत असा अर्थ. पण इष्टसाधनत्वमात्रादि विशेष ज्ञानापासून प्रवृत्तीचा अनुपपत्ति असल्यामुळे 'अर्थमात्रज्ञानापासून' असे कसे म्हटले? अशी आशंका असतां मात्रशब्दा - च्या अर्थाला सांगतात - 'प्रमाणान्तराने' फक्त त्याला सांगतात 'वक्त्यामुळे' पण प्रयोगाच्या अनुपपत्तीने वक्त्याचे ज्ञान ही कल्पित केले जाते? असे आशंका असतां त्याच्या प्रवृत्ति कल्पित करण्यास नाही अर्थ सांगतात - 'वक्त्याच्या प्रमाणाचे'

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

॥ व्याख्यान ॥

ज्ञानान्तराच्या प्रवृत्तीपासून अनिर्मितत्वाने परिशुद्ध शब्द सामर्थ्याच्या ज्ञानाचे हेतु आहे. म्हणून
८५।१
प्रतिपत्त्याला (श्रोत्याला) ज्ञानान्तराने सिद्ध अर्थाचे अवबोधकत्व (शब्दाचा आहे असे) मा

॥ विवरण ॥

८८।१८

[illegible] करीत नाही कारण दृष्टान्ताचा अभाव आहे. म्हणून प्रमाणान्तराला विषयाच्या विशेषणत्वाने अज्ञाय-
मानसेन प्रवृत्तीपासून अनिर्मितत्वाने परिशुद्ध श्रोत्याचा व्यवहार केवळ अर्थ ज्ञानजन्य आहे- असा. म्हणून श-
ब्दाचा अर्थ मात्र ज्ञानात सामर्थ्य कल्पन असल्यामुळे. प्रमाणान्तराने संविन्न शब्दार्थ नाही. असे सांगतात- 'म्हणून प्र-
तिपत्त्याला' पण श्रोत्याला प्रमाणान्तराने संविन्न अर्थ प्रतिपन्न न होवो. तथापि व्युत्पत्ता संविन्न अर्थात शब्द

॥ विवरणव्याख्यान ॥ ८८।१८

'व्युत्पत्ता'- वाद कल्पित करीत नाही असा संबंध. 'विषयाच्या विशेषणत्वाने' शब्दापासून उत्पन्न होणारे जे श्रोत्याचे ज्ञान
त्याचा जो विषय त्याच्या विशेषणत्वाने असा ~~अर्थ~~ (येथील) शब्दाचा अर्थ. शब्दार्थ कथनाने प्रकृत प्रतिपत्त्यांत वैयाधिकरण्य सां-
गितले त्याचा निरास करीतात- 'म्हणून प्रमाणान्तराला'- वस्त्याच्या प्रमाणान्तराला असा अर्थ. परिशुद्ध शब्दाच्या
अर्थ सांगतात- 'केवळ' श्रोतृपदाच्या व्यवहार पदाशी संबंधामुळे वैयाधिकरण्य नाही असे सामर्थ्य असे होते असा अर्थ.
नदीतीर फळ सत्ता विषयक जे वाक्याचे ज्ञान तो ज्याचा विषय आहे असा श्रोता असमर्थ ज्ञानाने त्याची प्रवृत्ति उत्पन्न होत नाही.
तर केवळ शब्दार्थ ज्ञानाने होते. असा व्याख्यानातील 'तोही' वाक्याचा अर्थ. पण ज्ञात विषयांत शब्दाचा प्रयोग होतो अशा
नियमामुळे प्रमाणान्तराने सिद्ध अर्थाचे बोधकत्व नाही असे कसे म्हटले? अशी आशंका असतां ता[त्पर्य] सांगतात- 'म्हणून
शब्दाचे' 'म्हणून'- व्यवहारावरून. स्पष्ट करीतात- 'शब्दार्थ मात्र' ज्ञानान्तराने सिद्ध हा अर्थ आहे. अशा प्रकार
चे ज्ञान शब्द प्रतिपत्त्याला उत्पन्न करीतो. असे सामर्थ्य ज्ञान काळी व्युत्पत्तीच्या इच्छा करणाऱ्याला [illegible] अर्थ.
उत्तम वृद्धाने प्रयुक्त शब्दावरून मध्यम वृद्धाकडून अर्थ मात्र जाणला जातो असे सांगितले. त्याला अंगीकार करून संगति म्हणून
८८८।२७
विशिष्ट विषयकत्व आहे? अशी शंका येता- 'प्रमाणस्थल' अर्थ नव्हे च प्रमाण संदेहाचे आहे अन्याचे अन्य [illegible]

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

॥ व्याख्यान ॥

८५१२

मर्थज्ञानकाळीं व्युत्पत्त्याकडून ज्ञात नाही. त्याने तद्विषयक ज्ञानाला न जाणून त्या शब्दाच्या सामर्थ्याचे ज्ञान आहे. वक्तानाच्या अनुमानच व्युत्पत्तिकाळी विशेषानोत्पत्ति होते.

॥ विवरण ॥

२८१।२२

सामर्थ्याला जाणतो? त्यावर नाही असें सांगतात - 'त्याने तद्विषयक' प्रकृतीचा हेतु असा सामान्य विषयत्वाने व्यक्ता-वकर नेकेल्या अनुमानाने न कळले त्या प्रमाणान्तराळा शब्दसामर्थ्य विषयत्वा जाणणे शक्य नाही असा अर्थ. पण अर्थमात्रांत संबंधग्रहण असतां ही व्युत्पत्तीच्या उत्तरकाळी संभिन्न अर्थ जाणण्याजोगतो? त्यावर नाही

२८३।३

असें सांगतात - 'वक्तानाच्या अनुमानच' पण कार्यविषयक वाक्यापासून असंभिन्न अर्थात संबंधग्रहण युक्त आहे परंतु कार्यपदव्यतिरिक्त शब्दमात्राच्या संभिन्न अर्थात संबंधाचा ग्रह होतो? नाही कारण कार्यवाक्यांत ही.

॥ विवरणव्याख्यान ॥

युक्त सामर्थ्य विषयत्व आहे असा अर्थ अन्याचे चारत्व असतां ही त्याच्या शक्ति विषयत्व नाही असें सांगतात - 'त्यावर नाही' तद्विषयक ज्ञानाला न जाणून त्या शब्दसामर्थ्याचा अवगम आहे असें व्याख्यानांत सांगितले त्याविषयी हेतु सांगतात - 'प्रकृतीचा हेतु' सामान्य विषयत्व गृहीत संगतिक गवादि शब्दापासून विशेष प्रतिपत्ती प्रमाणे समयात्मी (~~[illegible]~~) ज्ञान संबंधाची प्रतिपत्ति होईल की असें शंका केली तर 'पण अर्थमात्रांत' सामान्याचे विशेषावाचून पर्यवसान होत नसल्यामुळे विशेषाची प्रतिपत्ति घडेल. येथे तर तसें नाही. कारण प्रमाणान्तराच्या अर्थ विशेषत्वाला अभाव आहे. असें अभिसंधान करून सांगतात - 'त्यावर नाही' मानसांतर याचे ग्रहण होत नाही असें सांगितले. तें काय कार्यांतर किंवा इतरत्र? असा विकल्प करून पहिले त्याचा अंगीकार करितो - 'पण कार्य~~वि~~षयक' कार्याला मानान्तर अगोचरत्व असल्यामुळे त्याच्याशी संभिन्नांत संगतिग्रह नाही असा अर्थ. दुसऱ्याला दूषित करितो - 'परंतु कार्यपद' सिद्धनिष्ठ वाक्यांत प्रवृत्तीने संगतिग्रहणाच्या अनुपपत्तीमुळे उपदेशादि द्वाने संगतिग्रहण स्वतः केले पाहिजे त्यामुळे संभिन्नांत संगतिग्रहण आहे असा अर्थ. योग्य इतर पदांनी युक्त त्याचे वा स्वकीय पदशक्ति विषयत्व असल्यामुळे त्यं (कार्यवाक्यांत) ही शंका दुर्वार आहे असें सांगतात - 'नाही कारण कार्यवाक्यांत ही' कारण कार्यवाक्यांत ही

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

॥ विवरण ॥

२४२१५

त्यांचेही (सिद्धबोधिशब्दांचेही) अर्थमात्रांशी संबंधग्रहण होते. यावर कोणी म्हणतो — शब्द अर्थाशी असंस्पर्शी आहे असे. तें असें कीं — 'अंगुलीच्या अग्रावर शत हस्तिकळप [illegible]' इत्यादिकांत कोणी अर्थ प्रमित झाला होतनाही. ज्यानंतर प्रमिति होते ते यही प्रमाणान्तरनिबंधन प्रमिति आहे; शब्दनिबंधन नाही ॥ यावर कोणी परिहार करितो —

सांगतो —

हरकोणी — एकवचनाचे तत्व अर्थ संसर्ग प्रमेयन नाही. परंतु 'तुं असें जाणतो' असे वस्तूचे ज्ञान प्रमिति होणें

२४२१६

अप्रमीयमाणवक्तृज्ञानसामर्थ्य [illegible] अर्थ निश्चय होतो. सर्वत्र अंगुल्यग्रादि वाक्यांत भ्रान्ति उत्पन्न होते किंवा प्रमाणाभाव [illegible] ज्ञान प्रमेयाचा शब्दव्यभिचार [illegible] होत नाही; म्हणून अर्थाशी असंस्पर्शी शब्द आहे.

॥ विवरणव्याख्यान ॥

त्यांचे (सिद्धबोधि शब्दांचे) अर्थमात्राशी संबंधाचे ग्रहण होते असें योजना. अर्थमात्रांत संबंधाचे ग्रहण होते असें सांगितले. त्यावर कोणी आक्षेप घेतो असें सांगतात — 'यावर कोणी' [illegible] शब्दश्रवणावरून अर्थाची प्रतिपत्ति दिसत असल्यामुळे त्याला अर्थाशी असंस्पर्शित्व कसें? त्यावर सांगतो — 'तें असें कीं' अंगुल्यग्रादि वाक्यांना प्रमितीच्या अहेतुत्वामुळे उदाहरणांनाही [illegible] आहे. प्रतीति तर [illegible] आहे असा अर्थ. पण होतील फक्त त्या वाक्यावरून अर्थाची प्रतिपत्ति दृष्ट आहे? असी आशंका असतां सांगतो — 'ज्यानंतर' ॥ गुरु मताच्या अनुसार समाधानाला सांगतात — 'यावर कोणी परिहार'? काय गुरुवचनांनी साक्षात् अर्थ प्रतीत होत नाही असें सांगितले जाते? किंवा [illegible] असा [illegible] पहिल्या पक्षाचा अंगीकार करितो — 'गुरुणवचनांचे' मग त्यांना अर्थाशी असंस्पर्शित्व आहे? त्यावर सांगतो — 'परंतु' वक्त्याच्या ज्ञानाद्वारे अर्थत्व असल्यामुळे असें नाही असें सांगतो — 'वस्तूचे ज्ञानच' मग काय सिद्ध झाले? त्यावर

७००|२२

सांगतो — 'अप्रमीयमाण' [illegible] अनुपपत्तीने अर्थाची सिद्धि, होते असा अर्थ. पण अर्थाप्रमाणे वक्त्याच्या ज्ञानाचेही [illegible] होत असल्यामुळे शब्दाचा तत्पर [illegible] कसें? [illegible] ज्ञानमात्र लक्षण प्रमेयमात्राशी व्यभिचार होत नाही असें सांगतो — 'सर्वत्र' [illegible] विशेष कोणती त्यावर सांगतो — 'म्हणून असंस्पर्शी' पहिल्या पक्षांत शब्दाला प्रमेयत्व नाही असें सांगितले. येथें तर [illegible] आहे असें [illegible] जाते असा [illegible] आहे — अनन्य.

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

॥ व्याख्यान ॥

८५१३ जेव्हां पुनः तो व्युत्पन्न होऊन दुसऱ्याच्या प्रतिपत्तीकरितां स्वतः शब्दाच्या योजनेची इच्छा करितो तेव्हां ज्ञानान्तराने प्राप्त झालेल्या स्वसाक्षिक अर्थाला (वक्तव्याला) विवक्षित करून (योजना) करितो. त्याप्रमाणे सामर्थ्य ज्ञात कोणीही वक्त्यांत केवळ त्यांच्या (प्रमाणान्तराने झालेल्या ज्ञानाच्या विषयास) असलेला स्वतः करून अनुमानाने जाणतो. म्हणून ज्ञानोत्पत्तींत त्यांचा उपयोग नाही. म्हणून व्युत्पत्ति-

॥ विवरण ॥

- असा: तो अयुक्त आहे. कारण वक्त्याच्या ज्ञानाचा अनुमानाने गम्यत्व असल्यामुळे शब्दप्रमेयत्वाचा अभाव उराहे असेंसां- २४ २१९३ गतात- 'जेव्हां पुनः तो' हा अर्थ- गृहीतसंबंध ही असलेला प्रमाणान्तराने अर्थाला जाणून विवक्षा करून दुसऱ्याक- रिता शब्दाची योजना करणाऱ्या आपल्याला पहातो. त्या दृष्टान्ताने पूर्वीही मध्यम वृद्धाकरितां बोलणारे व शब्दाची योजना करणारे प्रमाणान्तराने अर्थाला जाणून विवक्षा करून योजना करितात असें अनुमान करितो - असा. पण असें असताही शब्द सामर्थ्याच्या विषयाचें तेंच प्रमाणान्तराचें अनुमान करितो ? पाहा नाहीं असें सांगतात- 'केवळ त्यांच्या' विवक्षा व प्रमाणान्तराची शब्दप्रयोग निमित्तताच स्वतः न पहातो. म्हणून अन्यत्रही तसेंच अनुमानाने जाणतो. प्रकरणार्थाचा अनुवाद करून उपसंहार करितात- 'म्हणून व्युत्पत्तिकाळीं' येथून आरंभ करून 'पुनः नरापुरुष यांच्या पूर्वीच ग्रंथाने'.

॥ विवरणव्याख्यान ॥

वक्त्याला शब्दार्थत्व असल्यामुळे व वक्तृज्ञानाला अन्यथासिद्धत्व असल्यामुळे शब्दार्थ बनत नाहीं असें सांगतात- 'तो अयुक्त आहे' पण त्याला (वक्तृज्ञानाला) अनुमितिकत्व कसें ? त्यावर सांगतात- 'हा अर्थ' 'देवदत्त अर्थज्ञानपुरःसर शब्दाला योजितो त्याला प्रयोक्ता असल्यामुळे आपल्याप्रमाणे' अशा अनुमानानेंच प्रमाणान्तराने वक्त्याच्या ज्ञानाची सिद्धि होते. असा अर्थ. वक्तृज्ञानाच्या अनुमेयत्वाला अंगीकार करून मध्यम वृद्धाच्या शब्दार्थज्ञानाप्रमाणे शक्तिविषयत्वामध्ये अन्यत्र अनुमान आहे. अर्थ शंका घेतो- 'पण असें असताही' शक्तिविषयत्वाच्या कल्पकाचा अभाव असल्यामुळे असें नाहीं असें सांगतात- 'पाहा नाही' मग अन्वयव्यतिरेकाची काय गरज ? यावर सांगतात 'विवक्षा' योनकत्व यांचें आनिराकरितात- 'प्रकरणार्थाचा'

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

॥ व्याख्यान ॥

–कधी शब्दाच प्रमाणान्तराने गृहीत अर्थाच्या प्रकाशनांत सामर्थ्य ज्ञात नाही. परंतु चक्षुरादिक प्रमाण अन्यनिरपेक्ष व पूर्वी कळलेल्या त्याच्या सामर्थ्याप्रमाणे वस्तुविज्ञानाला उत्पन्न करितो ८५।७ म्हणून प्रमेयाने प्रत्यक्षादि विषयत्व शब्दाच्या विज्ञानजननांत उपयोगी पडत नाही.

॥ विवरण ॥

२४२।२० पुनः जर लौकिक वचने वस्तुज्ञानाला जाणवितात. त्यांच्या स्वार्थप्रतिपादनांत सामर्थ्य कळत नसल्यामुळे वेदांत शब्दापासून अर्थज्ञान होणार नाही. तसेंच वस्तुज्ञानमात्र शब्दार्थ नाही. कारण अर्थांतरप्रवक्त्याच्या अनुदयाचा प्रसंग येतो. अर्थाने प्रत्यक्ष केलेले (वस्तु) ज्ञानही शब्दार्थ नाही. कारण अर्थोत्पन्न शब्दप्रमेयत्वाचा प्रसंग २४२।२३ येतो. कारण ज्ञानही अनुमेय असल्याने अन्यथासिद्धि आहे. ज्ञानाला मागणाऱ्या शब्दाचा अभाव असल्यामुळेही त्याचा

॥ विवरणव्याख्यान ॥

मानसंबंधाला शक्तिविषयत्व कल्पनेचा अभाव असल्यामुळे अभावाख्यानातील म्हणून शब्दार्थ

नसल्याने ज्ञान शब्दप्रमेय असून त्याच्याकडून अर्थसिद्धि होते. या पक्षांत वेदाचे अप्रामाण्य होईल असें सांगतात – 'पुनः जर' हे पूर्वव्याख्यानाहून वेगळेपण आहे असें जाणावे. काय वस्तुज्ञानमात्र शब्दाचे प्रमेय आहे? किंवा अर्थाने प्रत्यक्ष केलेले वस्तुज्ञान? अशा विकल्पाकडून पहिल्या पक्षाचे दूषित करितात – 'तसेंच वस्तुज्ञानमात्र' इत्यादीच्या निरास करितात – 'अर्थाने प्रत्यक्ष केलेले' "नाऽगृहीतविशेषणा विशेष्ये बुद्धिः" अशा न्यायावरून अर्थाची प्रतीति सांगितली पाहिजे. त्याला तर कारणान्तराने निरूपण करितां येत नसल्यामुळे शब्द मूकच आहे असें सांगतात – 'कारण' ~~अन्य~~ 'अर्थोत्पन्न' ~~त्याच्याशी अन्वय~~. अर्थ व ज्ञानाच्या प्रतिपत्तीस अविशेष असतां 'अर्थोत्पन्न' असें अवधारण करणे हे त्यावर सांगतात – 'ज्ञानाची' शब्दरूप कार्याच्या लिंगावरून त्याच्या कारणभूत ज्ञानाचे अनुमान होईल म्हणून ज्ञानाची अन्यथासिद्धि आहे असा अर्थ. पुनः काय ज्ञानाला पदार्थ आहे? किंवा वाक्यार्थ? पहिला पक्ष नाही असें सांगतात – 'ज्ञानाला सांगणाऱ्या' इत्यादिकाच्या निरास करितात –

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

॥ विवरण ॥

२४२।२४

शब्दार्थत्व नाही. त्याचा वाक्यार्थ असाही नाही कारण पदार्थांचा अन्वय वाक्यार्थत्व आहे. पण पदांपासून पदार्थ प्रतीत (वाक्यार्थ)
होतात. व संसर्ग उत्प्रेक्षेने कळतो व त्याने इष्ट केलेल्या वक्त्याचे ज्ञान शब्दार्थ आहे? म्हणतो हें श्रोत्याचे संसर्ग ज्ञान
वक्तृज्ञानाचे विशेषण जो अर्थ त्याच्याविषयी ते प्रथम उत्पन्न झाले. स्मृति संशय विपर्यास यांचा अयोगामुळे प्रमाण-
ज्ञानच परिशेष रहाते. पुनः शब्दांपासून पदार्थ ज्ञानाने उपक्षय होत असल्यामुळे वक्त्याच्या ज्ञानाधीन त्या संसर्ग प्रमितिग्राहे
म्हणून वरील संसर्ग शब्दार्थ होणार नाही. म्हणून शब्दापासून संसर्ग प्रमिति होत असून वक्त्याचे ज्ञान तर अनुमेय आहे.
असे सिद्ध झाले. मग शब्दांच्या अर्थांविषयी असंसर्गाचा परिहार कोणता? सांगतो- प्रत्यक्षांतरही ही शंका तुल्य

॥ विवरणव्याख्यान ॥

"त्याचा वाक्यार्थ असाही" त्याविषयीं हेतु सांगतात- "कारण पदार्थांचा" "विवक्षोजनक" इत्यादि वक्त्याहून व्यतिरिक्त त्याची
आशंका. विशेषणीभूत अर्थज्ञानाच्या कारणान्तराने निरूपण करिता येत नसल्यामुळे शब्दकारण आहे असे सांगितले.
तेथें कारणान्तर (कारणान्तरत्व) अथवा असिद्ध आहे असे शंका घेतात- "पण पदांपासून" "उत्प्रेक्षेने"= आकांक्षा
७०२।५
संनिधि योग्यता यांच्या पदार्थांच्या बुद्धीस सकृत् आरूढ झाल्यामुळे अशा ज्ञानाने अभावार्थ विकल्पाचा संभव करीत नसल्यामुळे
हा आक्षेप संगत नाही असे सांगतात- "म्हणतो हें" उत्पन्न झालेले ज्ञान काय स्मृति आहे किंवा संशय किंवा विपर्यय? दुसरा पक्ष-
म्हणजे पहिला पक्ष नाही कारण त्या विषयाचा पूर्वानुभव नाही. संशय ही नाही कारण कोटिद्वयाचा अभाव आहे.
विपर्ययस्वरूप ही नाही. कारण बाधाची अनुपलब्धि आहे. त्यामुळे त्या प्रतीतीस असंभव म्हटले पाहिजे. संदेहही प्रत्यक्षा-
दिकांचा करणत्व असता शब्दाला वैयर्थ्य येते. शब्दाला कारणत्व मानले तर आपल्या मताची सिद्धि होते. असा अर्थ. संसर्ग-
नी पृथक् केलेल्या वक्त्याचे ज्ञान शब्दाचे प्रमेय आहे या पक्षांत दुसरे दूषण सांगतात- "पुनः शब्दांपासून" असल्याचे निराकरण करून
स्वमताचे अबाधितत्व दाखवितात- "म्हणून शब्दापासून" पण शब्दच जर संसर्ग प्रतिपादनांत समर्थ आहे तर वक्त्याच्या ज्ञानाचे अनु-
मान कुठे आहे? अशी आशंका असता प्रतिबंधाच्या निरासाकरितां त्याचा उपयोग आहे असा अभिप्राय मनात ठेवून सांगतात- "वक्त्याचे ज्ञान तर"
पण अंगुल्यग्रादि वाक्यांच्या अर्थामुळे असंसर्गामुळे शब्दांना संसर्ग बोधकत्व नसे. असे शंका घेतात- "मग शब्दांच्या" कोणत्या एकाद्या वाक्याच्या
अर्थाविषयी असंसर्गित्वाचा निर्णय सर्व वाक्यांना ही त्याची कल्पना असतां प्रत्यक्षांतही असंभव येतो असे सांगतात- "सांगतो" "प्रत्यक्षांतही"-

फ 'उत्प्रेक्षा- दुसऱ्याचा उपमर्द...

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

॥ व्याख्यान ॥

८५।८ पुनः नेत्रप्रमाणे विज्ञानोत्पत्तींत अनपेक्ष अशा अपौरुषेय शब्दांत अप्रामाण्याची आशंका कशी घे-तली जाईल? पण आशंकेला कारण सांगितलें जसें स्वप्नींच्या विषय अशा चित्रांतील डोंगर वगैरे-विषयक भ्रमाच्या चाक्षुष प्रत्ययाला त्याच्या संवादाचा अभाव असल्यामुळें अप्रामाण्य आहे?

॥ विवरण ॥

आक्षेप: कारण शुक्ति रजतादि ज्ञानांचा अर्थाशी व्यभिचार होतो. पण अदुष्टकारणजन्य ज्ञानाचा अर्थाशी संस्पर्श असतो? तसें असेल तर योग्य इतर शब्दांशी संसृष्ट तेंच अर्थ (सांगणाऱ्या शब्दांतही) अर्थाचा नियम आहे. कारण अंगुल्य-ग्रादि शब्दांना संसर्गाचें अयोग्यत्व आहे – असें, पुनः अपौरुषेय शब्दाला अनपेक्ष प्रमाणत्व असल्यामुळें माना-न्तर संवाद न विसंवादाच्या योगानें त्याला कांहीं हानि होत नाहीं असें सांगतात – ‘पुनःनेत्रप्रमाणे’ ‘पण आशंकेला’

॥ विवरणव्याख्यान ॥

= समीचीन प्रत्ययांत असा अर्थ. ‘हें रजत’ इत्यादि ज्ञानांना दुष्टकारणजन्यत्व असल्यामुळें अयथार्थत्व आहे. इतरांना तसें त्यांच्या दृष्टनैपरीत्यामुळें असें नाहीं असें सांगतो – ‘पण अदुष्ट’ इत्यादि उत्तर आहे असें सांगतात – ‘योग्यइतर’ शब्दमात्राला संसृष्ट प्रतिनीय अजनकत्व असलें तरी आकांक्षा संनिधि योग्यता सहकृताचा संसृष्ट प्रतिपादकत्व युक्त आहे असा अर्थ. म्हणून शब्दांच्या अर्थाशी संस्पर्शीत्वामुळें त्यामध्यें संबंधग्रहण युक्त आहे. मानान्तर संवादानें नाहीं. असें सांगितलें हें युक्त आहे. असा असें शब्दाचा अर्थ. पुनः लौकिक वाक्यांच्या मानान्तर वेधांत (= प्रमाणान्तरानें कळलेल्यांत) प्रामाण्य संभवत असलें तरी वेदवचनाला त्याची नाहीं. म्हणून ‘पुनःनेत्रप्रमाणे’ येथें सांगितलें. येथें अनपेक्ष शब्द आहे असें कसें सांगितलें? कारण संगतिग्रहादिकांची अपेक्षा दिसते? असा आक्षेप असतां सांगतात – ‘पुनः अपौरुषेय’ प्रमाणान्तराची अपेक्षा न करितां शब्द अर्थ प्रतिपत्तीला उत्पन्न करितो असें सांगितलें जातें. सहकारींची अपेक्षा करीत नाहीं असें नाहीं असा अर्थ (स्वप्नांतील चाक्षुष प्रत्ययाला) बाधक प्रत्ययानें उत्पन्न असल्यामुळें (जसे दोषयुक्तत्व आहे तसें) “एकमेवाद्वितीयम्” इत्यादिकांचाही प्रत्यक्षादिकांनीं पराहतत्व असल्यामुळें तेथें दोष कल्पिला जातो? असा आशंकेचा अर्थ.

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

॥ व्याख्यान ॥

८५.११ ते योग्य सांगितले नाही. कारण वैदिक शब्दाला अदुष्टकारणत्व आहे. चक्षुरादिकांना त्याचा अभाव आहे.

॥ विवरण ॥

इत्यादि ग्रंथ स्पष्टार्थ आहे. 'ते योग्य सांगितले नाही' इत्यादि परिहार ग्रंथाचा हा अर्थ — परस्पर विरुद्ध अशा निरपेक्ष (दुसऱ्याच्या नाहीं) ज्ञानांतही एकाचा कारण दोष संभावनेने बाधनिरूपण केल्या जातो. त्यात अद्वितीय प्रत्यगात्म्याच्या प्रतिपत्तीच्या व आत्म्यांत द्वैत प्रत्यक्षाच्या विरोधामुळे असतां द्वैतावभासाचे हे आगम प्रत्यक्षादि प्रमाण, दुष्टकारणजन्यत्व कळविले जाते कारण शब्दाला स्वतः दोषरहितत्व असून द्वैतावभासाला हेतु असा चक्षुरादिकांना संभावित दोषत्व आहे. व "इंद्रो मायाभिः पुरुरूप ईयते" [बृ. २।५।१९] "मायां तु प्रकृतिं विद्यात्" [श्वे. ४।१०] "अविद्यायामंतरे वर्तमानाः" इत्यादिकांत [क. १।२।५] दोषजन्यत्वाचे श्रवण ही आहे. त्याप्रमाणे दोषजन्यत्व असतांही

॥ विवरणव्याख्यान ॥

सांगतात 'ते योग्य सांगितले नाही' इत्यादि ('कल्पित जाते' येथपर्यंतच्या ग्रंथाने) पण द्वैतावभासाच्या दुष्टकारणजन्यत्वाची असणार नाही? अशी आशंका असतां वाक्य शब्द दोषामुळे त्याला दुष्टकारणजन्यत्व आहे? किंवा प्रमेय दोषामुळे? किंवा प्रमाता दोषामुळे? असा विकल्प करून पहिल्याचा निरास करीत आहेत— 'कारण शब्दाला' कारण अपौरुषेयत्वामुळे त्याला अनाप्त प्रणीतत्वाचा असंभव आहे. असा अर्थ. पण प्रपंचग्राही चक्षुरादिकांतही दोषाचे अदर्शन तुल्य आहे? अशी आशंका असतां सांगतात— 'द्वैतावभासाला हेतु' चक्षुरादिकांत काचादि दोषाला कथंचित् सिद्धत्व असल्यामुळे इतर मतेंत त्याची शंका आहे. अपौरुषेय शब्दांत तर कोणताही दोष दृष्ट नाही असा अर्थ. दुसऱ्याचा तिसऱ्याचा पक्षाचा निरास करीत आहेत— 'इंद्रो मायाभिः' प्रपंचाला अविद्यादोषजन्यत्व असल्यामुळे त्याचे ग्रहण करणाऱ्याला अप्रामाण्य आहे. तसे श्रुतीला दोषजन्यत्व नाही म्हणून शब्दाला त्या दोषामुळे अप्रामाण्य नाही असा अर्थ. अशा प्रत्यक्षादिकांत केवळ दोषाची संभावना नाही. तर त्याचा निश्चय आहे असे सांगतात 'इंद्रो मायाभिः' सावकाश व अनवकाशांत सावकाश दुर्बळ असून अनवकाश प्रबळ असते असा न्याय आहे. असें असतां द्वैतावभासाला सावकाशत्वामुळे दौर्बल्य आहे. असें सांगतात— 'त्याप्रमाणे' शब्दाला अनवकाशत्वाने प्राबल्य सांगतात—

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

॥ विवरण ॥

व्यवहाराच्या अविसंवादा (= अविरोधा) मुळे चक्षुरादिकांना प्रामाण्य प्राप्त आहे. शङ्कांतर पुनः दोषकल्पना असतां व्यवहारातील विषयत्वामुळे व दोषवर्तीने तत्त्वापासून प्रच्युतीमुळे दोन्हीप्रकारचे प्रामाण्य येत नाही. द्वैतावभासाचा तर दोषजन्यत्व असल्यामुळे शुक्तिरजताप्रमाणे व्यवहाराचा विरोध कल्पित करणे शक्य नाही. कारण प्रत्यक्षाच्या विरोध आहे. आगमानंतर द्वैताच्या तत्त्वांशाच्या बाधामुळे व्यवहाराच्या बाधाचा प्रश्नच आहे. अद्वितीयात्म प्रतिपत्तीलाही शब्दादिकांच्या अर्थक्रिया (व्यवहारिक) सामर्थ्याने लब्धत्व आहे. म्हणून अपरोक्ष-

—स्वरूप अद्वितीयात्म प्रतीति होईपर्यंत प्रत्ययाप्रमाणे द्वैतावभासाला बाधक आहे.

॥ विवरणव्याख्यान ॥

'शङ्कांतर' शङ्का काय व्यावहारिकप्रामाण्य आहे? किंवा तत्त्वावबोधकत्व? पहिला पक्ष नाही असे सांगतात - 'व्यवहारातीत' दुसरा पक्षाला दूषित करतात - 'दोषवर्तीने' पण काय स्वप्नाप्रमाणे दोषोत्थत्व असतांही द्वैतावभासाला व्यवहाराच्या अविसंवाद = अविरोध आहे? किंवा शुक्तिरजतज्ञानाप्रमाणे विसंवाद = विरोध आहे? अशी आशंका असतांना सांगतात - 'द्वैतावभासाला' ब्रह्मसाक्षात्कारोदय पर्यंत अप्रतिहत व्यवहारदिसत असल्यामुळे त्याच्या विरोधाची शंका नाही असा अर्थ. पण 'ही शुक्ति' असे ज्ञानानंतर काळी 'हे रजत' इत्यादि ज्ञानोचित व्यवहाराच्या अभावाप्रमाणे अद्वैत प्रतिपत्ति असतां द्वैतावभासोचित व्यवहार होणार नाही? अद्वैत साक्षात्कारापूर्वी पारमार्थिक अंशाचा उपमर्द होतो असे सांगतात - 'आगमान्तर' प्रातिभासिकप्रमाण व्यावहारिक सत्याच्या प्रत्यक्षविरोधामुळे बाध नाही असे सांगतात - 'व्यवहाराच्या' पण प्रपंचाला अतात्विकत्व असतां त्याच्या अंतःपातित्वाने आगमालाही अतात्विकत्व असल्यामुळे बाध्य व स्वप्नाप्रमाणे प्रमितिजनकत्व नाही? अशी आशंका असतां सांगतात - 'अद्वितीयात्म' बाधकाला तर अन्यापेक्षत्वामुळे प्रमितीचे अहेतुत्व आहे. असत्यत्वामुळे नाही असा अर्थ. (स्वप्नात तर असत्यत्व असले तरी शुभाशुभ सूचकत्व आहे) मग कोणाही व्यवहाराचा उपमर्द होणार नाही? अशी आशंका असतां सांगतात - 'म्हणून अपरोक्ष' ज्या 'मी मनुष्य नाही' असा अपरोक्ष प्रत्यय देहात्मप्रत्ययाला बाधक आहे तो तसा होतो असा अर्थ. पण द्वैतावभासाला अनेकत्व प्रवृत्तत्व असल्यामुळे बाध्यत्व नाही? अशी आशंका असतां सांगतात -

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

॥ व्याख्यान ॥ ८५१२

ते असे कीं- शब्द तर अपौरुषेयत्वामुळे अदुष्ट आहे. प्रमेयाच्या पुनः ज्ञानहेतुत्व विषयीं प्रमाण नाही. व शब्दाचा तदेकनिष्ठत्वामुळे तेथ (=ज्ञानहेतुत्वविषयीं) नियम आहे. चाक्षुष ज्ञानांत सामग्री अंतःपाती चित्र झाल्यावर श्यामादि रेखा सन्निवेश विशेष दोष आहे. त्याच्या अभावअसतां तिमिराभावाप्रमाणे सम्यक्दर्शनाची उपपत्ति होते. म्हणून अबाधरूप मानही प्रमाण संवादकच आहे म्हणून अज्ञाताणदाळा धारण करीत नाही. संवादलक्षण तर प्रामाण्य नाही परंतु बोधलक्षण आहे.

॥ विवरण ॥

अन्यथा देहात्मभावा(सु)च्याही अबाधाच्या प्रसंग येईल. पण प्रमेयगतदोषामुळेच चित्रांतील उन्नतत्वादि ज्ञाना प्रमाणे प्रत्यज्ञानही मिथ्या आहे. ? त्यावर नाही असें सांगतात - 'पुनः प्रमेयमात्या' पुनः भूतार्थनिष्ठत्वामुळे प्रमाणान्तराच्या विरोध सांगितला जातो? किंवा संवादाची अपेक्षा केली जाते? विरोध असतां अन्यतराच्या बाध दाखविला आहे. पण संवादाची अपेक्षा केली जाते. असें असेल तर नाही असें सांगतात - 'संवादलक्षणं तर' अज्ञात अर्थाचे ज्ञानच

॥ विवरणव्याख्यान ॥

'अन्यथा देहात्मभावा(सु)च्याही' रेखा सन्निवेशादि प्रमेयदोषवशामुळे जसें चित्रांतील निम्नोन्नत ज्ञान होत असेल तरी अप्रमाण आहे. तसें प्रत्यज्ञानही? अशी शंका येते - 'पण प्रमेयगत' येथें उन्नतत्वादि प्रमेयदोष आहे असें जाणावें. तेथ प्रमेयाकार प्रत्यक्षज्ञानाप्रत कर्मकारकत्वामुळे त्यांच्यातील दोषाला हेतुत्व युक्त आहे. प्रकृतांत तसें नाही असें सांगतात - 'यावर नाही' पण 'दगड तरतात' इत्यादि वाक्यांत विरोधामुळे अप्रामाण्य दृष्ट आहे. त्याच्या निरासाकरितां निषेध वाक्य मानले पाहिजे? किंवा भूतार्थाला संवादाची अपेक्षा दिसत असल्यामुळे त्याच्या निरासाकरितां नाही. अशा 'पुनः भूतार्थ निष्ठत्व असल्यामुळे' या शंकेच्या अर्थी. पहिल्या पक्षाला दूषित करीतात - 'विरोध असतां' 'अन्यतराच्या' - प्रत्यक्षादिकाच्या अशा अर्थी. स्वतः प्रमाणत्वाने वेदाला संवादाची अपेक्षा नाही असें सांगतात - 'नाही असें सांगतात' लक्षणप्रामाण्य आहे. आपल्यांत स्मृत्यादिकाला ही प्रामाण्य प्रसंग येतो त्यावर सांगतात - 'अज्ञात अर्थाचे ज्ञानच' पण अनधिगतार्थ बोधकत्वाने भूतवाक्याला ही प्रामाण्य असल्यामुळे-

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

" व्याख्यान "

अशी प्रमाणवल्यांची स्थिति आहे; म्हणून जसेंच विधिवाक्यांना स्वार्थमात्रांत प्रामाण्य आहे ८५।२३ याप्रमाणे स्वरूपवाक्यांनाही आहे. कारण अनधिगतार्थपरिच्छेद समान आहे. पण विधिवाक्यांनाच प्रामाण्य युक्त आहे कारण आम्नायाचा (वेदाचा) क्रियार्थत्व आहे? नाही कारण इतरेतराश्रयत्व येते. विधिवाक्यांनाच प्रामाण्य सिद्ध असतां आम्नायाचा क्रियार्थत्व सिद्ध होईल व क्रियार्थत्व सिद्ध असतां त्यांनाच (विधिवाक्यांनाच) प्रामाण्य येईल असें इतरेतराश्रयत्व येतें. म्हणून एकही दुसऱ्यापासून सिद्ध होत नाही. म्हणून आम्नाय ज्याचा जाणतो तो त्याचा अर्थ आहे

" विवरण "

~~प्रमाण~~ प्रमाणवलाचा आहे; असा अर्थ त्याचा नकाय प्रमाहरांची सेंवरांगतात = 'म्हणून जसेंच विधिवाक्यांना' पण (जैमिनी) सूत्र ~~वचनाचा~~ विरोध आहे? अशी शंका घेतो - 'पण विधिवाक्यांनाच' 'नाही कारण इतरेतराश्रयत्व येते' २।७।१८ इत्यादि हा परिहार आहे.. पण सूत्रकारांच्या प्रामाण्यामुळेच आम्नायाचा क्रियार्थत्व सिद्ध आहे! त्यावर नाही असे सांगतात - "म्हणून एकही" मग आम्नायाचा अर्थ कोणता? त्यावर सांगतात - 'म्हणून आम्नाय ज्याचा'

" विवरणव्याख्यान "

'विधिवाक्यांनाच प्रामाण्य आहे' हे अयुक्त आहे! अशी आशंका असतां सांगतो 'पण सूत्रवचनाचा विरोध' अज्ञातार्थ बोधकत्व मात्राने प्रामाण्य असेल जैमिनी वचनाशी विरोध आहे असा अर्थ. पण क्रियार्थत्वावाचून नाही अनपेक्षत्वामुळे प्रामाण्याची सिद्धि होते त्यामुळे इतरेतराश्रयत्व येत नाही! अशी आशंका असतां सांगतात - 'परिहार' भूतवाक्यांते प्रामाण्य क्रियार्थत्वाने सांगितले पाहिजे असा दुराग्रह पण आहे; म्हणून इतरेतराश्रयत्व येते असा अर्थ. पण विधिवाक्यांनाच प्रामाण्य वाचून नाही ४०५।११ क्रियार्थत्वाची सिद्धि होते असल्यामुळे अन्योन्याश्रयत्व नाही! अशी शंका घेतो - 'पण सूत्रकारांच्या' समन्वय सूत्राच्या विरोधा पुढे (सूत्रकारांच्या) प्रामाण्य असिद्ध आहे असें सांगतात - 'त्यावर नाही' पण क्रियार्थत्वाच्या अप्रयोजकत्वाप्रमाणे आम्नायत्व सीद्ध - त्याचामुळे अप्रयोजक आहे. असा आम्नायाचा अर्थ कोणता? - 'मग आम्नायाचा' ज्याने जाणले ते त्याचा अर्थ आहे असा निश्चय आहे

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

॥ व्याख्यान ॥

८५।२१

म्हणुन जसें कार्यिवाजाणवीत असतां तो त्याचा अर्थ आहे. याप्रमाणे ऐकमाला जाणवीत असता तो त्याचा अर्थ असणे योग्य आहे. कारण प्रामाण्याला प्रतीतिसिद्धत्व आहे व श्रुतीसि तर कार्य व ऐकात्म्यांत तुल्य आहे. प्रत्यक्षादिकांतही हेंच प्रमाणवृत्त आहे कीं जें न जाणलेले जाणले जातें.

" विवरण "

२४४।१०

पण प्रमेयाविशेषामुळे न प्रामाण्य आहे उ अवबोधामुळे नाही? नाहि कारण। कार्याचाही अवबोधनिबंधनत्व आहे. असें सांगतात- 'म्हणुन जसें कार्याचा' मग (निर्दुष्ट) असलेल्या वाक्यापासून प्रतीति नाही तर नाही असें सांगतात- 'श्रुतीसि तर' पण प्रवर्तनालक्षण प्रामाण्य आहे. बोधलक्षण नाही? त्यावर नाहि असें सांगतात- 'प्रत्यक्षादिकांतही' पण प्रत्यक्षादिकांत ~~सिद्धार्थ~~ वस्तुमात्रावबोध~~लक्षण~~ प्रामाण्यलक्षण असे निश्चित प्रमाणवृत्त आहे. वस्तुस्वभावाच्या अनुरोधिनी

" विवरणव्याख्यान "

७०५।१५

धर्म व त्यांत अन्तरवाक्य आम्हा यामेत्व आहे असें सांगतात- 'त्यावर सांगतात म्हणुन' शास्त्राला प्रवर्तकनिष्ठत्व असल्यामुळे कार्याचें ^बोधित्व ~~अवबोध~~ अप्रामाण्य आहे? अशी शंका घेतला- 'पण प्रमेय' अवबोधामुळे = अवबोध असल्यामुळे असा अर्थ. प्रवर्तकनिष्ठत्व असिद्ध आहे असें सांगतात- 'नाहि कारण कार्याचा' = कार्यपदाचा असा अर्थ. पण बोधकत्वानेंही नित्यबोधक असलेल्या वेदांतांना प्रामाण्य नाही? अशी शंका घेतो- 'मग असलेल्या' अनुभवाच्या विरोधामुळे असें नाही असें सांगतात- 'नाहि असें सांगतात प्रतीति नाही तर' नित्यबोधक असली तरी सदाकाळ धूलीच्या उत्पादनानें वेदांतांचे प्रामाण्य घडेल असा आशय. पण 'चोदना हि क्रियायाः प्रवर्तकं वचनं' [पू. मी. भा. १।१।२] असें सांगितलें असल्यामुळे निषेधबोधकत्व मात्रानें प्रामाण्य नाही? अशी शंका घेतो- 'पण प्रवर्तनालक्षण' प्रवर्तनालक्षण = गमक आहे ज्या प्रामाण्याला ते प्रवर्तनालक्षण. व्यभिचारामुळे हें लक्षण नाहि असें सांगतात- 'नाहि असें सांगतात- प्रत्यक्षादिकांतही' पण प्रत्यक्षांत लक्षणांत प्रवृत्ति दिसत असल्यामुळे प्रवर्तकत्वलक्षणत्व सर्वत्र प्रामाण्य आहे. त्यामुळे 'बोधना' इत्यादि अयुक्त आहे. अशी शंका असता सांगतो- 'पण प्रत्यक्षादिकांत' कारण उपसर्जनीभूत ज्ञानाला प्रवर्तकत्व त्याचा व्यापार आहे असा अर्थ. मग प्रवृत्ति निवृत्तींना आकस्मिकत्व आहे? त्यावर सांगतो- 'वस्तुस्वभावाच्या अनुरोधिनी' कारण वस्तु

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

॥ व्याख्यान ॥

८।१।३

[यावर पूर्ववादी-] बोलतो — प्रत्यक्षादिकांचे तर असें प्रामाण्य युक्त आहे. कारण दुसऱ्या अपेक्षेचा अभाव आहे. अध्ययनविधीनें प्राप्त केलेल्या आम्नायाचे तर पुरुषार्थाला प्राप्त करून देण्यावाचून पर्यवसान युक्त नाही. कारण विधानाच्या आनर्थक्याचा प्रसंग येतो. म्हणून ऐकाल्यवाक्यांत त्याचें मात्र निष्ठु-साध्य युक्त नाही. - सांगतो - पुरुष तर इष्ट मला व्हावें अनिष्ट होऊं नये एवढ्याची इच्छा करितो. अशा-

॥ विवरण ॥

प्रवृत्तिनिवृत्तिरूप प्रमाणफळ नाहीं. म्हणून तर पुनः प्रवृत्तिनिवृत्तिद्वारा फळपर्यंतच प्रामाण्यव्यापार आहे. कारण श्रोत्याच्या पुरुषार्थाच्या उद्देशानें शब्दाचा प्रयोग होतो. म्हणून प्रवृत्तिनिवृत्तिरूप फळावांचून शब्दाचें प्रामाण्य नाहीं. असें सांगतो - 'बोलतो प्रत्यक्षादिकांचे तर' येथून 'सांगतो' यांच्यापूर्वीच्या ग्रंथानें. परिहार करितात - 'सांगतो' येथें हें निरूपणीय आहे कीं - पुरुष काय इष्ट प्राप्ति व अनिष्ट परिहार मात्राची इच्छा करितो ? किंवा त्याच्या प्रवृत्तिनिवृत्तिसाध्यतेचीही ? त्यांत प्रवृत्ति निवृत्तिसाध्य इष्टानिष्ट प्राप्ति परिहाराच्या इच्छेच्या कल्पनेपेक्षा लघीयसी हितसाधित प्राप्तिपरिहाराच्या इच्छेची कल्पना आहे. असें सांगतात - 'पुरुष तर' पण सर्व लोक साध्य स्वभावच पुरुषार्थांची इच्छा करितात ? यावर नाहीं असें सांगतात -

॥ विवरणव्याख्यान ॥

तरी असतां तिच्या हिताहित साधनत्वाच्या अनुरोधानें प्रवृत्तिनिवृत्ति संभवतात असा अर्थ. म्हणून तरही त्या प्रकारें प्रामाण्य आहे. त्यावर सांगतो - 'म्हणून तर' त्यामुळें काय ? त्यावर सांगतो - 'म्हणून प्रवृत्तिनिवृत्ति' फळरहित त्यामुळें भूतवाक्यांना अप्रामाण्याची शंका असतां व्याख्यानांत अपेक्षित विषयत्वाचें निरूपण असंगत प्रमाणें भासली अशी आशंका असतां सांगतात - 'परिहार करितात' म-ध्यक परिहाराच्या प्रतिपादनाकरितां विकल्प करितात - 'येथें हें' दुसऱ्याच्या दूषणपूर्वक पहिल्याचा अंगीकार करितात - 'त्यांत प्रवृत्ति' हिताहित प्राप्तिपरिहार मात्राला पुरुषार्थत्व संभवत असतां साध्य विशेषण व्यर्थ आहे असा अर्थ. ८०५।१३ तसेंच त्यांत इच्छेच्या अभावामुळें साध्यत्वही प्रयोजक नाहीं, असा गुडादिकांमधील अंश आहे. 'पण सर्व' यथाश्रुत ग्रहण करून उत्तर सांगतात - 'यावर नाहीं असें' पण साधनाचीही इच्छादि सत्त असल्यामुळें व्याख्यानांत 'पुरुष तर -- एवढ्याची'

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

॥ व्याख्यान ॥

रीतीने व्हावे किंवा दुसऱ्या रीतीने असो करीत नाही. यवास्तव तो समर्थ ही नाही. दोन प्रकारच्या नंतर इष्टाची इच्छा करितो किंचित् प्राप्याची जसे ग्रामादिक. किंचित् हातयाचीही भ्रांतीने. जसे हस्तगत च विस्मृत सुवर्णादिकांची. दोन प्रकारच्या अनिष्टाला ही त्यागण्याची इच्छा करितो. किंचित् परि-हार्याला जसे गर्तादिक. किंचित परिहर्तव्याला ही भ्रांतीने. जसे सर्पादि बुद्धीने परिगृहीत रज्ज्वादि-काला. त्यांत प्राप्य व परिहार्यांत पुरुषार्थाला साधनज्ञानाच्या आधीनत्व असल्यामुळे तेथे विधिप्रतिषेध

॥ विवरण ॥

'अशा रीतीने' फलप्राप्तीच्या मुख्य भावनेने कामना करितो. साधन प्रार्थना तर नान्तरीयक (=अनन्यगामिक) आहे असा अर्थ. पण साध्य व असाध्य ही पुरुषार्थांना साध्यत्व करितो? यावर नाही असे सांगतात - 'यावास्तव.' पण सर्व साध्यच पुरुषार्थ आहे. सिद्ध-तर स्वभाव नाही. कारण त्याला इच्छाविषयत्वाचा अभाव आहे? त्यावर सांगतात - 'दोन प्रकारच्या' दोन प्रकारच्याही पुरुषा-र्थांत साध्य स्वभावता निश्चित होत नाही? यावर नाही असे विभागून दाखवितात - 'त्यांत प्राप्य' पण ज्ञानमात्र साध्य

॥ विवरणव्याख्यान ॥

असे कसे म्हणता? त्यावर सांगतात - 'फलप्राप्तीच मुख्य' नान्तरीयक = फलाची साधना वाचून सिद्धि होत नसल्यामुळे फलाकरिता त्याची इच्छा आहे. स्वरूपतः नाही असा अर्थ. इष्टानिष्ट प्राप्तिपरिहारांना पुरुषार्थत्वाचा अंगीकार करून साध्यत्व तर सर्वत्र अविशेष आहे? अशी शंका येते - 'पण साध्य' (असाध्य = सिद्ध) ही. सिद्धाचे साध्यत्व दाखवत आहे? अशी ही शंका येता येणार नाही. कारण इच्छादिकांप्रमाणे त्याला साध्यत्व संभवते. इच्छादिकांना क्रियेच्या संबंधाने साध्यत्व आहे स्वरूपाने नाही अशी आशं-का येते सांगतात - 'यावर नाही' सांगत पूर्वोक्त संबंधाला प्रगट करितो - 'पण सर्व' सिद्धांत ही इच्छादि सहजत असल्यामुळे असे नाही असे सांगतात - 'त्यावर सांगतात दोन' पण प्राप्तव्या प्रतीत ही पुरुषार्थत्व असल्यामुळे साधनाधीनत्व-साध्यत्व तुल्य आहे? अशी शंका येतो - 'पण केवळ' स्वभावाच्या विरोधामुळे असे नाही असे सांगतात - 'नाही असे विभागून' पण प्राप्तव्याप्राप्तीला व परिहर्तव्या परिहाराला क्रियेने असाध्यत्व असल्यामुळे ज्ञान साध्यत्व म्हटले पाहिजे. परंतु ते उपपन्न होत नाही. कारण ज्ञानाला प्रयत्नाने निष्पाद्यत्व आहे. अशा आशंका शंका येतो - 'पण ज्ञानमात्र'

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

॥ व्याख्यान ॥

८।६।११

अर्थवान आहेत. इतरांना तर भ्रान्तिमात्रव्यवहितत्व असल्यामुळे तिच्या निरासावाचून दुसरे पुरु-
षार्थत्वाने अपेक्षित केले जात नाहीं. तिच्या नाशही तत्त्वज्ञानापासून होतो अन्यथा नाहीं. अशा प्रकारेंच
ही वाक्यमालेचा पुरुष पुरुषार्थ मानतो त्या वअत्यंत अभिनंदनही करितो. साधनाधीन पुरुषार्थ तर
आयासानेच साध्य होतो. ज्ञानाधीनांत तर अयत्नही त्याग केला जातो. त्याने अनेक अनर्थांनी कलुषितता प्रमाण

॥ विवरण ॥

पुरुषार्थ कसा होत नाहीं ? त्यावर सांगतात- 'इतरांना तर' पण हस्तगत विस्मृत सुवर्णाच्या तत्त्व ज्ञानापासून प्राप्तीचा व आरोपित सर्पा-
दिकाच्या तत्त्वज्ञानापासून निवृत्तीचा पुरुषार्थ तेंव मानीत नाहीं. कारण क्रियासाध्याचाच पुरुषार्थ त्यांचे प्रसिद्ध आहे ? त्यावर
नाहीं असे सांगतात - 'अशा प्रकारानेही' साधनाने साध्याहून ज्ञानाच्या अतिशयाने पुरुषार्थता सांगतात- 'व अत्यंत'
पण श्रुतीत ऐकत्व प्रतिपाद्य मान असतां क्रियासाध्य पुरुषार्थ होणार नाहीं. व ज्ञानसाध्यही होणार नाहीं ? त्यावर सांगतात- 'त्याने
अनेक अनर्थांनी कलुषितता प्रमाण'

॥ विवरणव्याख्यान ॥

कामेच्छेमुळे मुख्य साध्यत्वाच्या असंभवाची शंका येत नाहीं जाते ? किंवा अनुकूलाच्या ? पहिल्याच्या अंगीकाराने देत आहो असे सांगतात-
'त्यावर सांगतात इतरांना' दुसऱ्यांना तर अनुपपत्ति नाहीं असा अभिसंधीने 'तिच्या निरासावाचून' असे स्वरूप. दृष्टान्ताविषयी शंकाधीनो.
'पण हस्तगत' अनुभवाच्या विरोधामुळे असे नाहीं असे सांगतात- 'त्यावर नाहीं असे सांगतात- अशा प्रकारानेही' दृष्टान्तांत सांगितलेल्या
अर्थाचा दार्ष्टान्तिकांत समर्थन करण्याकरितां आक्षेप घेतो. 'पण श्रुतीत ऐकत्व' व ब्रह्मात्म्य साध्यत्व असल्यामुळे त्याच्या भावाला क्रिया-
साध्यत्व नाहीं. ज्ञानसाध्यत्वही नाहीं. कारण ज्ञान असत्तेंही पुरुषार्थ दिसत नाहीं. व अप्रकाश असंग ब्रह्मांत विपर्ययाचा असंभवही आहे.
असा अर्थ. तत्साक्षात्कार अविरोधित्व असल्यामुळे व त्याच्या दर्शनाच्या अन्यथासिद्धीमुळें सांगात्मत्व असल्यामुळे व
वस्तुतः असंगाबाबी अविद्यानिमित्त अनर्थ संबंधाचा संभव असल्यामुळे श्रुत ज्ञानापासून पुरुषार्थ युक्त आहे असा
अभिप्रायाने सांगतात- 'त्यावर सांगतात त्याने अनेक'

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

॥ व्याख्यान ॥

आत्म्याला मानणाऱ्या भ्रान्ताला सर्वानर्थशून्य आत्मतत्त्वाच्या प्रतिपादनामुळेच पुरुषार्थसिद्धि होत असल्यामुळे एकान्तवचनांना स्वार्थमात्र निष्फळ असतांही ("स्वाध्यायोऽध्येतव्यः" या) विधिवाक्याच्या आनर्थ-
८६।१६
क्याचा प्रसंग येत नाही. (म्हणून ब्रह्माला शास्त्रप्रमाणत्व सिद्ध झाले.)

॥ विवरण ॥

२४५।११
पुनः शब्दाचे प्रामाण्य प्रत्यक्षादिकाप्रमाणे प्रमेयमात्राच्या अवबोधनिबंधन कां असणार नाही? प्रवृत्तिनिवृत्ति तर साक्षात् फळ नाहीत. कारण अज्ञातवस्तूंत प्रवृत्तिनिवृत्तींना प्रयोजनादिकाच्या अनुस्मृतिनिबंधनत्व आहे. त्या पुरुषार्थ तेने आकांक्षितही नाहीत. कारण प्रयोजनाला सुखप्राप्ति व दुःखपरिहार लक्षणत्व आहे. वत्यामुळे (प्रयोजन पर्यंत प्रामाण्य पक्षांतर) नित्य नैमित्तिकवाक्यांना प्रयोजनशून्यत्वेन प्रामाण्य असणार नाही. पण अकरणांत प्रत्यवाय असून त्यांच्या अनुष्ठानाने प्रत्यवायपरिहार प्रयोजन आहे? असें असेल तर नाही. कारण प्रत्यवायाला [illegible]

॥ निरसन व्याख्यान ॥

७०८।१२
पुरुषार्थपर्यंत प्रामाण्याचा अंगीकार करून पूर्वी परिहार सांगितला. परंतु तोही नाही असें सांगतात 'पुनः शब्दाचे' पण प्रवृत्तिनिवृत्तींच्या उद्देशाने वाक्यप्रयोग होत असल्यामुळे तेथपर्यंत शब्दाचे प्रामाण्य आहे. अशी आशंका असता काय प्रवृत्तिनिवृत्तींना साक्षात् फळत्व आहे? किंवा फळाच्या अनुगुणत्वे? पहिला पक्ष नाही असें सांगतात 'प्रवृत्तिनिवृत्ती तर' साधन आदि शब्दाचा अर्थ आहे. दुसऱ्याविषयीं [illegible] सांगतात 'त्या पुरुषार्थ तेने' दुसऱ्या पक्षीं प्रयोजनापर्यंत प्रामाण्य आहे असें काय गुरुमताच्या अनुसाऱ्याकडून सांगितले जाते? किंवा भाट्टमताच्या अनुसाऱ्यांकडून? पहिल्या पक्षी नाही असें सां-गतात 'त्यामुळे नित्य' प्रयोजनपर्यंत प्रामाण्य आहे या पक्षांत असा अर्थ. भाट्टमताचे उत्थापन करितो 'पण अकरणांत' परस्पराश्रय प्रसंग येत असल्यामुळे हेतु नाही असें सांगतात 'नाही कारण प्रत्यवाय नाहीं' विधित्व सिद्ध असतां त्याच्या (फळ) अकरणाच्या निमित्ताने प्राप्त होणाऱ्या प्रत्यवायाची निवृत्ति लक्षण फळ सिद्ध होते. व ते सिद्ध असतां त्याच्या उद्देशाने विधित्व सिद्धि असें इतरेतराश्रयत्व येते असा अर्थ. याच कारणामुळे पुरुषार्थपर्यंत प्रामाण्य नाही. असें सांगतात—

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

१।१३

न च तद्गतानां पदानां ब्रह्मस्वरूपविषये निश्चिते समन्वयेऽवगम्यमाने ऽर्थान्तरकल्पना युक्ता, श्रुतहान्यश्रुतकल्पनाप्रसंगात्। न च तेषां कर्तृस्वरूपप्रतिपादनपरताऽवसीयते, "तत् केन कं पश्येत्" [बृ २।४।१३] इत्यादि

॥ व्याख्यान ॥

अ.१।२।३

आतांपर्यंत 'नचतद्गतानाम्' येथून 'निदर्शनमपदात' येथपर्यंत ग्रंथाचा तात्पर्यार्थ
र.प्र.१३।१७
सांगितला. आतां पदशः अर्थ सांगतो- पण ब्रह्माला तात्पर्यविषयत्व असो, वेदान्तांचा कांहिच अर्थ अस्मणार नाही? त्यावर सांगतात- 'नच' 'तद्गतानां पदानाम्' = वेदान्तांतील पदांच्या वर 'ब्रह्मस्वरूपविषये निश्चिते समन्वयेऽवगम्यमाने' = ब्रह्मस्वरूपविषयांत निश्चित समन्वय कळत असतां 'अर्थान्तरकल्पना युक्ता' = कार्यार्थत्व कल्पना युक्त नाही. 'श्रुतहान्यश्रुतकल्पनाप्रसंगात्' कारण श्रुत अर्थाचा त्याग व अश्रुत अर्थाच्या कल्पनेचा प्रसंग येतो. आतां जे सांगितले की- अर्थवादन्यायाने वेदान्तांना कर्त्रादिकांचे स्तावकत्व आहे, त्यावर सांगतात- 'नच तेषाम्' 'तेषां च' = वेदान्तांतील तर 'कर्तृस्वरूपप्रतिपादनपरता' = कर्त्याच्या स्वरूपाची प्रतिपादनपरता 'न अवसीयते' = निश्चित केली जात नाही. कारण 'तत्केन' = विद्या काळी कोणता कर्ता कोणत्या करणाने

॥ विवरण ॥

विलंबनत्व आहे, वस्तापुढे (प्रत्यवायाच्या निवृत्तीचा अंसभव असल्यामुळे) नित्यविधि अनुष्ठान व अनुष्ठानांतही अनर्थांचा प्राप्त करितात. म्हणून त्यांना त्यांना प्रामाण्य युक्त नाही. असे प्राप्त होते. म्हणून वाक्य कल्पनाच प्रामाण्य आहे
म्हणून ब्रह्माला शास्त्र प्रमाणत्व आहे असा उपसंहार करितात. २।५।१८
प्रवृत्ति वसणार नाही. ॥ शंका कोणाचा नियम करितात- 'अतात्पर्यान्' 'कार्यार्थत्वकल्पनायुक्त नाही' कारण 'तत्परः शब्दः स शब्दार्थः' असा अर्थांत शब्दाचे तात्पर्य असते तोच शब्दाचा असतो असा न्याय आहे असा अर्थ. 'कर्त्रादिकांचे स्तावकत्व'-

॥ विवरण व्याख्यान ॥
७।८।१२ ०मय
'बन्धापुढे' अनुष्ठान असतां बहुतर वित्त आयासादि अनर्थ प्राप्ति न अनुष्ठान असतां दोषाव अनुष्ठाने करूनही करणादि अनर्थ-प्राप्ति होत असल्यामुळे नित्यादिकर्मांना अप्रामाण्य येत असा अर्थ. अवान्तर प्रकरणाचा उपसंहार करितात- 'म्हणून मोक्षलक्षणत्व'.

वर्णकाचा अर्थाचा उपसंहार करितात म्हणून शास्त्र.

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

क्रियाकारकफलनिराकरणश्रुतेः । न च परिनिष्ठितवस्तुस्वरूपत्वेऽपि प्रत्यक्षादिविषयत्वं ब्रह्मणः, "तत्त्वमसि" [छां॰ ६।८।७] इति ब्रह्मा-

॥ व्याख्यान ॥

'दं'= कोण्याविषयाळा 'पश्येत्'= पाहील. 'इत्यादि'= इत्यादि विधानांत 'क्रियाकारकफलनिराकरणश्रुतेः'= क्रियाकारकफळांना निराकरण करणारी श्रुति आहे. त्यामुळे वेदांतांना विशेष कर्त्यादिकांचे स्वाभाव प्रतीत होत नाही. परंतु ज्ञान द्वारा कर्म व त्यांच्या साधनांचे नाशत्वच प्रतीत होते. असा अर्थ. अर्थवादांना तर स्वार्थांत फळाचा अभाव असल्यामुळे श्रुति ळ-
र॰ प्र॰ १३५।७
आहे (लनून्य) ब्रह्म
म्हणता आहे असा भाव. आतां जे म्हटले कीं - सिध्दत्वाने ~~ब्रह्म~~ मानान्तरवेद्य आहे वेदार्थ नाही
मोह
त्यावर सांगतात - 'न च' 'ब्रह्मणः'= ब्रह्मवाक्यतर 'परिनिष्ठितवस्तुस्वरूपत्वेऽपि'= सिध्दवस्तुस्वरूपत्व असतांही 'न प्रत्यक्षादिविषयत्वम्'= प्रत्यक्षादिकांचे विषय
होईल
नाही 'तत्त्वमसीति ब्रह्मात्मभावस्य'= कारण 'तूं आहेस' अशा ब्रह्मात्मभावाळा

॥ विवरण ॥

कर्मांचे माहात्म्य कायम राहावे कीं ज्या कर्माचे कर्तादि अन्येद्यामं स्वरूप आहेत ती अशा रीतीने कर्मे स्वाभाव असा अर्थ.
'आतां जें म्हटले की' ब्रह्म
'आदि' शब्दाने देवतेच ग्रहण जाणावे. 'सिध्दत्वाने ~~मानान्तरवेद्य ब्रह्म~~' - ब्रह्म मानान्तरे वेद्य आहे त्याळा सिध्दत्व असल्यामुळे घटादिकाप्रमाणे' असे म्हणण्याने जें पूर्वोक्त अनुमान सुचविले त्यावरून 'ब्रह्म वेदार्थ नाही त्याला मानान्तरवेद्यत्व असल्यामुळे घटादिकाप्रमाणे' असे येथें दुसरे अनुमान केले आहे. पहिल्या अनुमानांत हेतु सोपाधिक असून दुसऱ्यांत असिध्द
त्याला दूषित करितात असा भाव
हेतु
अभाव
आहे. ~~असा भाव म्हणाने परिहार करितात~~ '~~त्यावर सांगतात न च~~' असा अर्थ.

॥ विवरणाच्या प्रारंभाचे ॥

'सोपाधिक'- मानान्तरयोग्यत्व हा येथें उपाधि आहे. ज्याने युक्त असा अर्थ. हा हेतु साध्यांत व्यापक असून साधनांत अव्यापक असल्यामुळे अनुमान सिध्द होत नाही असा अर्थ. 'हेतु असिध्द आहे' ब्रह्मात्मभाव मानान्तराच्या विषय नसल्यामुळे 'मानान्तरवेद्यत्व' हा हेतु

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

त्मभावस्य शास्त्रमन्तरेणानवगम्यमानत्वात्। यत्तु हेयोपादेयरहितत्वा-
दुपदेशानर्थक्यमिति। नैष दोषः। हेयोपादेयशून्यब्रह्मात्मतावगमादेव
सर्वक्लेशप्रहाणात् पुरुषार्थसिद्धेः।

॥ व्याख्यान ॥

पण ब्रह्माला

"शास्त्रमन्तरेणानवगम्यमानत्वात्" = शास्त्रावाचून अज्ञायमानत्व आहे; सिध्दत्वाने [illegible]
मानान्तरवेद्यत्व असतां 'धर्मवेदार्थ नाही, त्याचा साध्यत्वाने मानान्तरवेद्यत्व असल्यामुळे प्रमा-
प्रमाण' असे धर्माचाही साध्यत्वाने अप्रामाण्य येईल. जर वेदावाचून धर्माचा निर्णय होतो न-
सल्यामुळे त्याला मानान्तरवेद्यत्व नाही तर ब्रह्मालाही हे तुल्य आहे असा भाव. पुनः जे स्वरूपाने
निष्पन्न त्यामुळे ब्रह्मवेदार्थ नाही. त्याच्या अनुवाद करून परिहार करितात – 'यत्तु' जें तर
ब्रह्माचा 'हेयोपादेयरहितत्वात्' = त्याज्यग्रहणीयरहितत्वामुळे 'उपदेशानर्थक्यम्' =
त्याच्या उपदेशाचा अनर्थक्य = निष्फलत्व आहे 'इति' असे म्हटले: 'नैष दोषः' = हा दोष
येत नाही. 'हेयोपादेयशून्यब्रह्मात्मतावगमादेव' = कारण त्याज्य व ग्रहणीय शून्य
ब्रह्मात्मताज्ञानापासूनच 'सर्वक्लेशप्रहाणात्' – सर्व क्लेशांच्या नाशामुळे 'पुरुषार्थसिद्धेः'

॥ विवरण ॥

'जर वेदावाचून' – [illegible] धर्मानुमानांत धर्मांत वेदप्रमाणआवश्यकत्वामुळे मानान्तरवेद्यत्वशंका स्फुरीत असिद्धि झाल्यास प्रमाणान्तरयोग्य-
त्व असून उपाधि आहे तर ब्रह्म [illegible] त्या तुल्य आहे असा भाव. 'निष्पन्नत्वामुळे' = प्रकृति विकृतीने साध्य सुख व दुःखे [illegible]
वृत्तींच्या अभावामुळे, [असा अर्थ] व त्या प्रकृतीनिवृत्ति, प्रवृत्तिप्रवर्तक ग्रहणीय धर्मांच्या व निवृत्तिप्रवर्तक [त्याज्य] अधर्मांच्या ज्ञानापासून होतात. सिध्द-
ज्ञानापासून नाही म्हणून ब्रह्मज्ञानाचा निष्फलत्व आहे असा भाव. 'त्याज्य व ग्रहणीय शून्य' – स्वतः हून जे विद्यमान असते ते त्याज्य

॥ विवरणव्याख्यान ॥

येथे लागत नाही असा अर्थ. त्याज्य व ग्रहणीय शून्य त्याचा कारिता निष्क्रियत्वा हून [illegible] हे हेतु मांगतात – 'स्वतः हून'

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

देवतादि प्रतिपादनस्य तु स्ववाक्यगतोपासनार्थत्वेऽपि न कश्चित् विरोधः। न तु तथा ब्रह्मण उपासनाविधिशेषत्वं संभवति, एकत्वे हेयो-

॥ व्याख्यान ॥

= पुरुषार्थाची सिद्धि होते. जे हे सांगितले की – उपासनापरत्व वेदान्तांत आहे तेथें काय प्राण-पंचाग्निवाक्यांत? किंवा सर्व वाक्यांत? यांस पहिला पक्षच अंगीकार करितात – 'देवतादि प्रतिपादनस्य तु' प्राणादि देवतादि प्रतिपादनाला तर 'स्ववाक्यगत उपासनार्थत्वेऽपि' = स्ववाक्यांतील प्राणादि उपासनार्थत्व असतांही 'न कश्चिद्विरोधः' = कोणताही विरोध नाही. श्रेष्ठत्वादि गुणरूपें देवतादि वेदांत 'आदि' शब्दाचा अर्थ आहे. दुसरा पक्ष नाही कारण 'सत्यं ज्ञानम्' इत्यादि विधिशून्य स्वार्थांत फलवान् अशा वाक्यांना उपासनापरत्व कल्पनेला अयोग आहे. पुनः वेदान्तार्थ ब्रह्माला उपासनाविधिशेषत्व ज्ञानाच्या पूर्वी आहे? किंवा नंतर? पहिल्या पक्षीं अध्यस्त गुणवान् अशा त्याला (उपासनाविधीचे) शेषत्व असले तरी दुसरा पक्ष नाही असें सांगतात – 'न तु तथा' 'तथा' = प्राणादि देवतेप्रमाणे 'तु' = तर 'ब्रह्मणः' निर्गुण ब्रह्माला 'उपासनाविधिशेषत्वं न संभवति' = उपासनाविधिशेषत्व संभवत नाही. 'मी ब्रह्म आहे' असें एकत्वज्ञान झाले

॥ विवरण ॥

वग्रहणीय असते. असल्यावर प्रत्यक्त्वाने एकत्व असल्यामुळे ते हेयोपादेयाहून भिन्न आहे. अशा एकात्मैक्य-ज्ञानापासून, जसे 'हमणित्यहं' अज्ञानापासून भेदकल्पाविकारी मिळाले रूप पुरुषार्थाची सिद्धि होते तशी

~~होते असंभव~~

॥ विवरणव्याख्यान ॥

'ब्रह्मात्मैकत्वज्ञानापासून?'... 'सिद्धि होते' – पुरुषार्थ प्रवृत्ति निवृत्तिशिवाय केवळ ज्ञानापासूनही पुरुषार्थाची प्रत्यक्ष असतांही इष्ट प्राप्ति व अनिष्ट परिहार पुरुषार्थाची सिद्धि होते असा अर्थ. येथें विस्मृत सुवर्णादि प्राप्तीप्रमाणे इष्टप्राप्ति जाणावी व भ्रान्तीने ग्राह्य रज्जुसर्पादिकांच्या परिहाराप्रमाणे (भंसारान्धाच्या) अनिष्टाचा परिहार जाणावा.

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

पादेय शून्यतया क्रियाकारकादि द्वैतविज्ञानोपमर्दोपपत्तेः । नह्येकत्व विज्ञानेनोन्मथितस्य द्वैत विज्ञानस्य पुनः संभवोऽस्ति, येनोपासनाविधिशेषत्वं ब्रह्मणः

॥ व्याख्यान ॥

असतां ब्रह्मात्म्याकाळे हेयोपादेय रहितत्वाने (कुठल्या) उपासनाफळाचा अभाव असल्यामुळे व उपास्य उपासक द्वैतभानरूपी कारणाच्या नाशामुळेही त्याचा उपासनाविधिशेषत्व नाही असे सांगतात-
'एकत्वे'- कारण एकत्व ज्ञान असतां, 'हेयोपादेयशून्यतया'- त्याज्य व ग्राह्य शून्यतेने
'क्रियाकारकादि द्वैतविज्ञानोपमर्दोपपत्तेः'- उपासनेचे कारण क्रियाकारकादि द्वैत विज्ञा-
-नाच्या नाशाची उपपत्ति होते. पण द्वैतज्ञानाच्या संस्कारापासून पुनः उदय झाला असतां उपासना
विधान होईल? याबद्दल नाही असे सांगतात- 'नहि'- 'एकत्वविज्ञानेनोन्मथितस्य द्वैत विज्ञा
नस्य हि' = एकत्वज्ञानाने सकारण नष्ट झालेल्या दृढ द्वैत विज्ञानाचा तर 'न पुनः संभवो
ऽस्ति'- पुनः संभव नाही. भ्रान्तित्वाचा निश्चय नसणे ही द्वैत ज्ञानाची दृढता होय. (द्वैतवि-
र.प्र. १३६।१३
ज्ञान) संस्कारापासून उत्पन्न झालेले तर भ्रान्तित्वाने निश्चित असे उपासनाविधीला निमित्त होत-
नाही. की 'येन'- ज्याने = उपासनेत कारण असल्याने 'उपासनाविधिशेषत्वं ब्रह्मणः'
१३५।१५ र.प्र.
प्रतिपाद्येत'- ब्रह्माचा उपासनाविधीच्या शेषत्व प्रतिपादन केले जाईल. वेदशास्त्र्यांनी व्यापक-

॥ विवरण ॥

अ. प्राणादि ब. क. ड.

होते असा भाव. 'अवाक्यार्थत्वात्' = देवतादि परवाक्यार्थ. 'वाक्यानां' = ज्ञानपर वाक्यांना. 'तथा'- प्राणादि ध्येय वहनाला 'उ-
इ.
पासनाफळाचा' = ब्रह्मज्ञानाहून दुसऱ्या उपासनाफळाच्या फळाचा अर्थ. 'उपासनेतील कारण असल्याने' = भ्रान्तित्वाने अनिश्चित-
(अनुभव) क्रियार्थत्व आहे' १३५।६
असत्वाने निश्चित असे दृढ द्वैत ज्ञान असल्याने 'व्यापक' = इत्यादि वतस असता व्यापकांना वेदान्ताविषयी व्याप्या (प्रामाण्य) पालेय करून

॥ विवरणव्याख्यान ॥

'व्याप्यव्यापकभाव'- 'जेथे जेथे धूम तेथे तेथे अग्नी' यात अग्नि व्यापक असून धूम व्याप्य आहे. व्यापक अग्नीच्या आश्रयाने व्याप्य...

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

प्रतिपाद्येत । यद्यप्यन्यत्र वेदवाक्यानां विधिसंस्पर्शमन्तरेण प्रमाणत्वं न दृष्टम्, तथाप्यात्मविज्ञानस्य फलपर्यन्तत्वान्न तद्विषयस्य शास्त्रस्य प्रामाण्यं शक्यं प्रत्याख्यातुम् ।

व्यतिरेक
(= अन्वयव्याप्तीवरून होणाऱ्या अनुमानातील साध्य) ॥व्याख्यान॥ (पृ-६१ पं-७)

१ क्रियार्थत्व आहे असे पूर्वपक्षांत सांगितले; त्याचा अनुवाद करितात – 'यद्यपि' = जरी 'अन्यत्र' = कर्मकांडांत 'वेदवाक्यानां' = अर्थवादादि वेदवाक्यांना 'विधिसंस्पर्शमन्तरेण' = विधीच्या संस्पर्शावांचून 'प्रमाणत्वं न दृष्टम्' = प्रमाणत्व दिसत नाही. 'तथापि' = अर्थवादांना निष्फळ स्वार्थांत प्रामाण्य नसले तरी 'आत्मविज्ञानस्य फलपर्यन्तत्वात्' = आत्मविज्ञानाला फलपर्यन्तत्व असल्यामुळे 'तद्विषयस्य शास्त्रस्य' = ते ज्याचा विषय आहे अशा वचनरूपी शास्त्राचे = वेदान्तांचे स्वार्थब्रह्मात्म्यांत 'प्रामाण्यं प्रत्याख्यातुं न शक्यम्' – प्रामाण्य निरसित करणे शक्य नाही. सफलज्ञान –

(आतिरेक व्याप्तीतील साध्य) २-पृ १३८।१८ ॥विवरण॥

१ अनुमानगत अभाव. ते असे = 'वेदान्त स्वार्थांत प्रमाण नाहीत त्यांना अक्रियार्थत्व असल्यामुळे 'सोऽरोदीत्' इत्यादि वाक्याप्रमाणे.' या अनुमानांत निष्फलार्थकत्व उपाधि आहे असे सांगतात – 'तथापि' 'अर्थवादादि' येथील आदि शब्दाने मंत्रादिकांचे ग्रहण जाणावे. 'ते' = आत्मज्ञान ज्याचा विषय आहे. असा अर्थ.

॥ विवरणव्याख्यान ॥

सोपाधिक पर्वतांत धूमावरून अनुमान होते. तसे व्यापक क्रियार्थत्वाच्या अभावावरून व्याप्य वेदान्तांच्या अप्रामाण्याचे अनुमान होते असा भाव. 'अक्रियार्थत्व असल्यामुळे' = आज्ञात्मक बोधकत्वाच्या अभावामुळे असा अर्थ. नसल्यामुळे त्यांना अध्ययनविधीमुळे प्राप्त 'निष्फलार्थकत्व'
केलेल्या प्रामाण्याच्या सिद्धीकरितां 'सोऽरोदीत्' इत्यादि वचनाप्रमाणे क्रियार्थ त्याचे प्रामाण्य लावले पाहिजे असा भाव. दृष्टान्तांत साध्यांत व्यापकत्व असल्यामुळे व पक्षांत साधनाला अव्यापकत्व असल्यामुळे 'निष्फलार्थकत्व' उपाधि आहे असा अर्थ.

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

नचानुमानगम्यं शास्त्रप्रामाण्यम्, येनान्यत्र दृष्टं निदर्शनं-

॥ व्याख्यान ॥

कारणत्वाने वेदान्तांचे स्वार्थांत प्रामाण्य सिद्ध होत असल्यामुळे क्रियार्थत्व त्याचा व्यापक नाहीं (व्यतिरेकी करून होणाऱ्या अनुमानांतील साध्य)
१३०।११ – टो
असा भाव. पण वेद प्रामाण्याचे व्यापक (व्यतिरेक ~~व्याप्तीमध्ये साधन~~) क्रियार्थत्व नसो व्याप्य (= व्याप्याच्या) तील साध्य
अन्वयव्याप्तीमध्ये साधन), तर होईल. त्याच्या अभावामुळे वेदान्ताचे प्रामाण्य कठिण
आहे त्यावर नाहीं असें सांगतात – 'नचानुमानगम्यं शास्त्रप्रामाण्यम्' = अनुमानाने
कळणारे तर शास्त्र प्रामाण्य नाहीं 'येन' = कीं ज्याने ते वेद प्रामाण्य स्वतःच्या अनुमानगम्य-
त्वाने स्वतःच्या सिद्धीकरितां 'अन्यत्र दृष्टं निदर्शनम्' = दुसऱ्या ठिकाणी पाहिलें त्याचा
दृ.श्रु. १३०।१३
= दृष्टान्ताला 'अपेक्षेत' = अपेक्षित करील. तसे तर नाहीं असा अर्थ. चक्षुरादिकाप्रमाणे वेदान्त

॥ विवरण ॥ टी तर्कसंग्रह २९।२०टी-व्या

'व्यापक नाहीं' – तर सफल ज्ञानकारणत्व व्यापक आहे असा भाव. 'वेदप्रामाण्याचे व्यापक' = अन्वयव्याप्तीत असलेला व्याप्य (अनुमाना ~~(...)~~ तील)
व्यापकभाव व्यतिरेकव्याप्तीत विपरीत असतो. अन्वयांत साधन व्याप्य असून साध्य व्यापक असतें. व्यतिरेकांत साध्याभाव (व्यापक)
असतो. ते (= हेतु)
व्याप्य असून साधनाभाव व्यापक ~~आहे~~. अन्वयांतल्या व्याप्याविरुद्ध व्यापकाचे अनुमान केले जाते व्यतिरेकांत साध्याभावा-
साध ~~...~~ (= व्याप्याभाव साधला जातो. त्यामुळे येथें क्रियार्थाहून (...)चे अनुमान होईल
वरून (~~अन्वयांतील व्यापकाच्या अभावावरून~~) साधनाभावाचे (अन्वयांतील व्याप्याभावाचे) अनुमान केले जाते. ~~...~~
१३०।२१ पूर्णानंदी
व्यापक = व्यतिरेकव्याप्तीचे साध्य जे साधनाभाव त्याचे साधन असा अर्थ. 'व्याप्य तर होईल' – वेदान्तांचे प्रामाण्य अप्रत्यक्ष असल्यामुळे
अनुमानाने जाणले पाहिजे. अनुमान तर हेतूची अपेक्षा करितें. म्हणून येथपर्यंत क्रियार्थत्व हेतु आहे असें म्हटले पाहिजे व तसें असतां
हेतूच्या अभावामुळे प्रामाण्य ज्ञानाभावामुळे वेदान्तांना प्रामाण्यच नाहीं. असा पूर्वपक्षाचा अर्थ. 'तसे तर नाहीं' = अनुमानगम्यत्वच
तर नाहीं असा अर्थ. अपौरुषेयत्वाने निर्दुष्ट वाक्यत्वामुळे वेदाला स्वतःप्रामाण्य असून त्याच्या ज्ञानही संभवते. म्हणून त्याला
अनुमानाची अपेक्षा नाहीं असा आशय. याला सदृष्टान्त स्पष्ट करितात – 'चक्षुरादिकाप्रमाणे' चिह्नादि येथील 'आदि'
अपौरुषेयत्वामुळे पूर्णा १३०।२६
शब्दाने उदाहरणाचे ग्रहण जाणावे. पण, निर्दुष्टत्वाने वेदाला स्वतः प्रामाण्य असतांही पुरुषाला प्रामाण्या

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

मपेक्षेत । तस्मात्सिद्धं ब्रह्मणः शास्त्रप्रमाणकत्वम् ।

॥ व्याख्यान ॥ १३०।१८ पं.प्र.

स्वतः प्रामाण्यज्ञानामुळे त्याला व्याप्ति लिङ्गादिकाची अपेक्षा नाही. प्रामाण्याविषयी संशय असतां तर फलवत् अज्ञात अबाधित अर्थतात्पर्याने प्रामाण्यनिश्चय होतो. क्रियार्थत्वाने नाही कारण 'कूपात पडावे' या वाक्यांत व्यभिचार होतो. असा भाव. वर्णकाच्या अर्थाचा उपसंहार करितात- 'तस्मात्' म्हणून = वेदान्तांच्या ब्रह्मांत समन्वय असल्यामुळे असा अर्थ. 'सिद्धं ब्रह्मणः शास्त्रप्रमाणकत्वम्' = ब्रह्माचे शास्त्राने बोधकत्व । सिद्ध झाले. विधि-

॥ विवरण ॥

विषयीं संदेह असतो त्याच्या निश्चयाकरिता अनुमानाची अपेक्षा आहे. अशी आशंका असतां परिहार करितात- 'प्रामाण्यविषयी' फलवत् अज्ञात अबाधितार्थविषयक प्रमाकरणत्वाने वेदाच्या प्रामाण्याचा निश्चय होतो कार्यपरत्वामुळे नाही म्हणून अनुमानाची अपेक्षा नाही. असा भाव. विपक्षांत बाधक कां सांगतात- 'कूपांत पडावे' या वाक्याला 'कूपपतनरूपी कार्यार्थत्व असताही अनिष्टत्वाने बाधितार्थबोधकत्व असल्यामुळे अप्रामाण्य आहे. तेथे व्यभिचार होतो- असा भाव. पण मग व्यभिचारामुळे क्रियार्थत्वाने प्रामाण्याचा अभाव असतां विधिवाक्यांना प्रामाण्य कसे? म्हणून सांगतात- 'विधि

॥ विवरणव्याख्यान ॥

'विपक्षांत' = (साध्याभाववान् विपक्षांत) कार्यपरत्वामुळे प्रामाण्यनिश्चय असतां. 'अप्रामाण्य आहे' = 'कूपांत पडावे' या वाक्याला प्रामाण्य असतां तर सर्व कूपपतनांत प्रवृत्त होतील परंतु प्रवृत्त होत नाहीत म्हणून अप्रामाण्य आहे असा अर्थ. 'व्यभिचार' = अतिव्याप्ति. तेव्हा विवरणाप्रमाणे वेदाला स्वतः प्रामाण्य असतां कार्यपरत्वाने जैमिनीनी पूर्वसूत्रांत वेदाचे प्रामाण्य सांगितले त्याचा काय? अशी शंका येते- 'पण मग व्यभिचारामुळे' वेदाला बोधकत्वाने स्वतः प्रामाण्य असताही पूर्वकांडाला कार्यपरत्वाने फलवत्त्व असल्यामुळे पूर्वसूत्रांत कार्यपरत्वाने कर्मकांडाच्या वेदाचे प्रामाण्य सांगितले आहे असा आशयाने सांगतात- 'त्यावर सांगतात विधिवाक्यांनाही'

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

॥ व्याख्यान ॥

१३८।१ वाक्यानाहि केवल अज्ञातार्थत्वानेच प्रामाण्य आहे. ते वेदान्तांनाहि तुल्य आहे असे सिद्ध झाले

॥ असे व्याख्यानातील अष्टमवर्णक समाप्त झाले

॥ विवरण ॥

१३८।१ वाक्यांनाहि? कोणत्या सांगतात - 'ते वेदान्तानाहि'?

॥ असे विवरणातील अष्टमवर्णक समाप्त झाले ॥

॥ विवरणव्याख्यान ॥

॥ असे विवरणव्याख्यानातील अष्टमवर्णक समाप्त झाले ॥

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

॥ इति ब्रह्मसूत्र चतुःसूत्री भाष्य व्याख्यान

सविवरण वत्स्याच्या व्याख्याना सह

याच्यातील

वेदान्तांच्या ब्रह्मांत समन्वयाला सांगण्याकरिता

श्रुतींच्या ब्रह्मांत अप्रामाण्याच्या निरास करणारे

अष्टमवर्णक

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

अथ ब्रह्मसूत्र-चतुःसूत्री भाष्य व्याख्यान

सविवरण ग्रन्थांच्या व्याख्यानासह

आध्यात्मिक

वेदान्तांच्या ब्रह्मांत समन्वय उपासनाविधि शेषत्वाने

नसून स्वतः आहे असे प्रतिपादन करणारे

नवम वर्णक

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

नवमवर्णक भाष्यम् सूत्र ४

फु

अत्रापरे प्रत्यवतिष्ठन्ते— यद्यपि शास्त्रप्रमाणकं ब्रह्म, तथाऽपि प्रतिपत्तिविधिविषयतयैव शास्त्रेण ब्रह्म समर्प्यते, यथा यूपाहवनीयादीन्यलौकिकान्यपि विधिशेषतया शास्त्रेण समर्प्यन्ते, तद्वत् । कुत एतत्? प्रवृत्तिनिवृत्तिप्रयोजनपरत्वाच्छास्त्रस्य । तथाहि शास्त्रतात्पर्यविदामनुक्रमणम् — "दृष्टो हि तस्यार्थः कर्मावबोधनं नाम" [जै·सू·भा· १।१।२] "चोदनेति क्रियायाः प्रवर्तकं वचनम्" [पू·मी·भा·१।१।२] "तस्य ज्ञानमुपदेशः" [जै·सू·१।१।५] "तद्भूतानां क्रियार्थेन समाम्नायः" [जै·सू·१।१।२५] "आम्नायस्य क्रियार्थत्वादानर्थक्यमतदर्थानाम्" [जै·सू·१।२।१] इति च । अतः पुरुषं क्वचिद्विषयविशेषे प्रवर्तयत्कुतश्चिद्विषयविशेषान्निवर्तयच्चार्थवत् शास्त्रम् । तच्छेषतया चान्यदुपयुक्तम् । तत्सामान्याद् वेदान्तानामपि तथैवार्थवत्त्वं स्यात् । सति च विधिपरत्वे यथा स्वर्गादिकामस्याग्निहोत्रादिसाधनं विधीयत एवममृतत्वकामस्य ब्रह्मज्ञानं विधीयत इति युक्तम् । नन्विह जिज्ञास्यवैलक्षण्यमुक्तम्- कर्मकाण्डे भव्यो धर्मो जिज्ञास्यः, इह तु भूतं नित्यनिर्वृत्तं ब्रह्म जिज्ञास्यमिति तत्र धर्मज्ञानफलादनुष्ठानसापेक्षाद्विलक्षणं ब्रह्मज्ञानफलं भवितुमर्हतीति । नार्हत्येवं भवितुम्, कार्यविधिप्रयुक्तस्यैव ब्रह्मणः प्रतिपाद्यमानत्वात् । "आत्मा वा अरे द्रष्टव्यः" [बृ·२।४।५] "य आत्माऽपहतपाप्मा" [छां·८।७।१] "सोऽन्वेष्टव्यः स विजिज्ञासितव्यः" [छां·८।७।१] "आत्मेत्येवोपासीत" [बृ·१।४।७] "आत्मानमेव लोकमुपासीत" [बृ·१।४।१५] "ब्रह्म वेद ब्रह्मैव भवति" [मु·३।२।९] इत्यादिविधानेषु सत्सु कोऽसावात्मा, किं तद्ब्रह्म, इत्याकांक्षायाम् तत्स्वरूपसमर्पणेन सर्वे वेदान्ता उपयुक्ताः— "नित्यः सर्वज्ञः सर्वगतो नित्यतृप्तो नित्यशुद्धबुद्धमुक्तस्वभावो विज्ञानमानन्दं ब्रह्म

फु [illegible]

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

इत्येवमादयः। यदुपासनाच्च शास्त्रदृष्टोऽदृष्टो मोक्षः फलं भविष्यति। कर्तव्यविध्यननुप्रवेशे वस्तुमात्रकथने हानोपादानासंभवात्, "सप्तद्वीपा वसुमती" "राजासौ गच्छति" इत्यादिवाक्यवद्वेदान्तवाक्यानामानर्थक्यमेव स्यात्। ननु वस्तुमात्रकथनेऽपि "रज्जुरियं नायं सर्पः" इत्यादौ भ्रान्तिजनितभीतिनिवर्तनेनार्थवत्त्वं दृष्टम्, तथेहाप्यसंसार्यात्मवस्तुकथनेन संसारित्वभ्रान्तिनिवर्तनेनार्थवत्त्वं स्यात्। स्यादेतदेवं, यदि रज्जुस्वरूपश्रवणमात्रेणेव सर्पभ्रान्तिः संसारित्वभ्रान्तिर्ब्रह्मस्वरूपश्रवणमात्रेण निवर्तेत, न तु निवर्तते, श्रुतब्रह्मणोऽपि यथापूर्वं सुखदुःखादिसंसारिधर्मदर्शनात्, "श्रोतव्यो मन्तव्यो निदिध्यासितव्यः" [बृ. २।४।५] इति च श्रवणोत्तरकालयोर्मनननिदिध्यासनयोर्विधिदर्शनात्। तस्मात्प्रतिपत्तिविधिविषयतयैव शास्त्रप्रमाणकं ब्रह्माभ्युपगन्तव्यम् इति।

अत्राभिधीयते — न कर्मब्रह्मविद्याफलयोर्वैलक्षण्यात्। शारीरं वाचिकं मानसं च कर्म श्रुतिस्मृतिसिद्धं धर्माख्यं, यद्विषया जिज्ञासा "अथातो धर्मजिज्ञासा" [पू. मी. १।१।१] इति सूत्रिता, अधर्मोऽपि हिंसादिः प्रतिषेधचोदनालक्षणत्वाज्जिज्ञास्यः परिहाराय। तयोश्चोदनालक्षणयोरर्थानर्थयोर्धर्माधर्मयोः फले प्रत्यक्षे सुखदुःखे शरीरवाङ्मनोभिरेवोपभुज्यमाने विषयेन्द्रियसंयोगजन्ये ब्रह्मादिषु स्थावरान्तेषु प्रसिद्धे। मनुष्यत्वादारभ्य ब्रह्मान्तेषु देहवत्सु सुखतारतम्यमनुश्रूयते। ततश्च तद्धेतोर्धर्मस्यापि तारतम्यं गम्यते। धर्मतारतम्यादधिकारितारतम्यम्। प्रसिद्धं चार्थित्वसामर्थ्य (विद्वत्ता) दिकृतमधिकारितारतम्यम्। तथा च यागाद्यनुष्ठायिनामेव विद्यासमाधिविशेषादुत्तरेण पथा गमनं, केवलैरिष्टापूर्तदत्तसाधनैर्धूमादिक्रमेण दक्षिणेन पथा गमनं, तत्रापि सुखतारतम्यं तत्साधनतारतम्यं च शास्त्रात् "यावत्संपातमुषित्वा" [छां. ५।१०।५] इत्यस्माद्गम्यते। तथा मनुष्यादिषु नारकस्थावरान्तेषु सुखलवश्चोदनालक्षणधर्मसाध्य एवेति गम्यते तारतम्येन वर्तमानः।

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

तथोर्ध्वगतेष्वधोगतेषु च देहवत्सु दुःखतारतम्यदर्शनात्तद्धेतोरधर्मस्य प्रतिषेधचोदनालक्षणस्य
तदनुष्ठायिनां च तारतम्यं गम्यते । एवमविद्यादिदोषवतां धर्माधर्मतारतम्यनिमित्तं शरीरोपा-
दानपूर्वकं सुखदुःखतारतम्यमनित्यं संसाररूपं श्रुतिस्मृतिन्यायप्रसिद्धम् । तथा च श्रुतिः —
"न ह वै सशरीरस्य सतः प्रियाप्रिययोरपहतिरस्ति" [छां॰ ८।१२।१] इति यथावर्णितं संसाररूप-
मनुवदति । "अशरीरं वाव सन्तं न प्रियाप्रिये स्पृशतः" [छां॰ ८।१२।१] इति प्रियाप्रियस्पर्शनप्रति-
षेधाच्चोदनालक्षणधर्मकार्यत्वं मोक्षाख्यस्याशरीरत्वस्य प्रतिषिध्यत इति गम्यते । धर्मकार्यत्वे
हि प्रियाप्रियस्पर्शनप्रतिषेधो नोपपद्येत । अशरीरत्वमेव धर्मकार्यमिति चेन्न, तस्य स्वाभा-
विकत्वात् । "अशरीरं शरीरेष्वनवस्थेष्ववस्थितम् । महान्तं विभुमात्मानं मत्वा धीरो न
शोचति" [क॰ १।२।२२] "अप्राणो ह्यमनाः शुभ्रः" [मुं॰ २।१।२] "असंगो ह्ययं पुरुषः" [बृ॰ ४।३।१५]
इत्यादिश्रुतिभ्यः । अत एवानुष्ठेयकर्मफलविलक्षणं मोक्षाख्यमशरीरत्वं नित्यमिति सिद्धम् ।
तत्र किंचित्परिणामिनित्यं स्यात् यस्मिन्विक्रियमाणेऽपि तदेवेदमिति बुद्धिर्न विहन्यते । यथा
पृथिव्यादि जगन्नित्यत्ववादिनाम् । यथा वा सांख्यानां गुणाः । इदं तु पारमार्थिकं कूटस्थ-
नित्यं, व्योमवत्सर्वव्यापि, सर्वविक्रियारहितं, नित्यतृप्तं, निरवयवं, स्वयंज्योतिःस्वभावम् ।
यत्र धर्माधर्मौ सह कार्येण कालत्रयं च नोपावर्तेते । तदेतदशरीरत्वं मोक्षाख्यम् । "अन्य-
त्र धर्मादन्यत्राधर्मादन्यत्रास्मात्कृताकृतात् । अन्यत्र भूताच्च भव्याच्च" [क॰ १।२।१४] इत्यादि श्रु-
तिभ्यः" । अतस्तद्ब्रह्म यस्येयं जिज्ञासा प्रस्तुता । तद्यदि कर्तव्यशेषत्वेनोपदिश्येत, तेन
च कर्तव्येन साध्यश्चेन्मोक्षोऽभ्युपगम्येत, अनित्य एव स्यात् । तत्रैवं सति यथोक्तकर्म-
फलेष्वेव तारतम्यावस्थितेष्वनित्येषु कश्चिदतिशयो मोक्ष इति प्रसज्येत, नित्यश्च मोक्षः
सर्वैर्मोक्षवादिभिरभ्युपगम्यते, अतो न कर्तव्यशेषत्वेन ब्रह्मोपदेशो युक्तः । अपि च "
ब्रह्म वेद ब्रह्मैव भवति" [मुं॰ ३।२।९] "क्षीयन्ते चास्य कर्माणि तस्मिन्दृष्टे परावरे" [मुं॰ २।२।८]

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

"आनंदं ब्रह्मणो विद्वान्न बिभेति कुतश्चन" [तै. २।९] "अभयं वै जनक प्राप्तोऽसि" [बृ. ४।२।४]
"तदात्मानमेवावेदहं ब्रह्मास्मीति तस्मात्तत्सर्वमभवत्" [वाज. ब्रा. ३।१।४।१०] "तत्र को मोहः कः
शोक एकत्वमनुपश्यतः" [ई. ७] इत्येवमाद्याः श्रुतयो ब्रह्मविद्यानन्तरं मोक्षं दर्शयन्त्यो मध्ये
कार्यान्तरं वारयन्ति। तथा "तद्धैतत्पश्यन्नृषिर्वामदेवः प्रतिपेदेऽहं मनुरभवं सूर्यश्च" [बृ. १।
४।१०] इति ब्रह्मदर्शन सर्वात्मभावयोर्मध्ये कार्यान्तरवारणायोदाहार्यम्। यथा तिष्ठन् गायती-
ति तिष्ठति गायत्योर्मध्ये तत्कर्तृकं कार्यान्तरं नास्तीति गम्यते। "त्वं हि नः पिता योऽस्माक-
मविद्यायाः परं पारं तारयसि" [प्र. ६।८] "श्रुतं ह्येव मे भगवद्दृशेभ्यस्तरति शोकमात्मवि-
दिति सोऽहं भगवः शोचामि तं मा भगवान् शोकस्य पारं तारयतु" [छां. ७।१।३] "तस्मै मृदित-
कषायाय तमसः पारं दर्शयति भगवान्सनत्कुमारः" [छां. ७।२६।२] इति चैवमाद्याः श्रुतयो
मोक्षप्रतिबंधनिवृत्तिमात्रमेवात्मज्ञानस्य फलं दर्शयन्ति। तथा चाचार्यप्रणीतं न्यायोपबृंहि-
तं सूत्रम् - "दुःखजन्मप्रवृत्तिदोषमिथ्याज्ञानानामुत्तरोत्तरापाये तदनन्तरापायादपवर्गः"
[न्या. सू. १।१।२] इति। मिथ्याज्ञानापायश्च ब्रह्मात्मैकत्वविज्ञानाद्भवति। न चेदं ब्रह्मात्मैक-
त्वविज्ञानं संपद्रूपम्। यथा "अनंतं वै मनोऽनंता विश्वेदेवा अनन्तमेव स तेन लोकं जयति"
[बृ. ३।१।९] इति। न चाध्यासरूपम्। यथा "मनो ब्रह्मेत्युपासीत" [छां. ३।१८।१] "आदित्यो
ब्रह्मेत्यादेशः" [छां. ३।१९।१] इति च मनआदित्यादिषु ब्रह्मदृष्ट्यध्यासः। नापि विशिष्टक्रियायोग-
निमित्तं "वायुर्वाव संवर्गः" "प्राणो वाव संवर्गः" [छां. ४।३।१] इतिवत्। नाप्याज्यावेक्षणादि-
कर्मवत्कर्माङ्गसंस्काररूपम्। संपदादिरूपे हि ब्रह्मात्मैकत्वविज्ञानेऽभ्युपगम्यमाने "तत्त्वमसि"
"अहं ब्रह्मास्मि" [छां. ६।८।७ बृ. १।४।१०] "अयमात्मा ब्रह्म" [बृ. २।५।१९] इत्येवमादीनां वाक्यानां
ब्रह्मात्मैकत्ववस्तुप्रतिपादनपरः पदसमन्वयः पीड्येत। "भिद्यते हृदयग्रन्थिश्छिद्यन्ते सर्वसं-
शयाः। क्षीयन्ते" [मुं. २।२।८] इति चैवमादीन्यविद्यानिवृत्तिफलश्रवणान्युपरुध्येरन्।

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

"ब्रह्म वेद ब्रह्मैव भवति" [मुं. ३।२।९] इत्येवमादीनि तन्निर्धारितवचनानि संपद्यादिरूपत्वे न सामं-
जस्येनोपपद्येरन् । तस्मान्न संपदादिरूपं ब्रह्मात्मैकत्व विज्ञानम् । अतो न पुरुषव्यापारतंत्रा ब्रह्म-
विद्या । किं तर्हि प्रत्यक्षादिप्रमाणविषयवस्तुज्ञानवद् वस्तुतंत्रा एव । एवंभूतस्य ब्रह्मणस्तज्ज्ञा-
नस्य च न कयाचिद्युक्त्या शक्यः कार्यानुप्रवेशः कल्पयितुम् । न च विदिक्रियाकर्मत्वेन कार्या-
नुप्रवेशो ब्रह्मणः, "अन्यदेव तद्विदितादथो अविदितादधि" [केन १।३] इति विदिक्रियाकर्म-
त्वप्रतिषेधात्, "येनेदं सर्वं विजानाति तं केन विजानीयात्" [बृ. २।४।१३] इति च । तथोपास्ति
क्रियाकर्मत्वप्रतिषेधोऽपि भवति – "यद्वाचानभ्युदितं येन वागभ्युद्यते" इत्यविषयत्वं ब्रह्मणः
उपन्यस्य, "तदेव ब्रह्म त्वं विद्धि नेदं यदिदमुपासते" [के. १।४] इति । अविषयत्वे ब्रह्मणः
शास्त्रयोनित्वानुपपत्तिरिति चेत् । न । अविद्याकल्पितभेदनिवृत्तिपरत्वाच्छास्त्रस्य । नहि
शास्त्रमिदंतया विषयभूतं ब्रह्म प्रतिपिपादयिषति । किं तर्हि? प्रत्यगात्मत्वेनाविषय-
तया प्रतिपादयदविद्याकल्पितं वेद्यवेदितृवेदनादिभेदमपनयति । तथा च शास्त्रम् – "
यस्यामतं तस्य मतं मतं यस्य न वेद सः । अविज्ञातं विजानतां विज्ञातमविजानताम्" [के. २।३]
"न दृष्टेर्द्रष्टारं पश्येर्न श्रुतेः श्रोतारं शृणुया न मतेर्मन्तारं मन्वीथा न विज्ञातेर्विज्ञातारं विजानीयाः"
[बृ. ३।४।२] इति चैवमादि । अतो अविद्याकल्पितसंसारित्वनिवर्तनेन नित्यमुक्तात्मस्वरूपसमर्पणा-
न्न मोक्षस्यानित्यत्वदोषः । यस्य तूत्पाद्यो मोक्षः, तस्य मानसं वाचिकं कायिकं वा कार्यमपेक्षत
इति युक्तम् । तथा विकार्यत्वे च । तयोः पक्षयोर्मोक्षस्य ध्रुवमनित्यत्वम् । नहि दध्यादि विकार्यं,
उत्पाद्यं वा घटादि नित्यं दृष्टं लोके । न चाप्यत्वेनापि कार्यापेक्षा स्वात्मस्वरूपत्वे सत्यनाप्यत्वात् ।
स्वरूपव्यतिरिक्तत्वेऽपि ब्रह्मणो नाप्यत्वम् । सर्वगतत्वेन नित्याप्तस्वरूपत्वात्सर्वेण ब्रह्मण
आकाशस्येव । नापि संस्कार्यो मोक्षः, येन व्यापारमपेक्षेत । संस्कारो हि नाम संस्कार्यस्य गुणा-
धानेन वा स्याद्दोषापनयनेन वा । न तावद्गुणाधानेन संभवति, अनाधेयातिशयब्रह्मस्वरूपत्वात्

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

मोक्षस्य । नापि दोषापनयनेन, नित्यशुद्धब्रह्मस्वरूपत्वान्मोक्षस्य । स्वात्मधर्म एव संस्ति-
रोहितो मोक्षः क्रिययात्मनि संस्क्रियमाणे ऽभिव्यज्यते । यथाऽऽदर्शे निघर्षणक्रियया संस्क्री-
यमाणे भास्वरत्वं धर्म इति चेत् । न । क्रियाश्रयत्वानुपपत्तेरात्मनः । यदाश्रया क्रिया
तमविकुर्वती नैवात्मानं लभते । यद्यात्मा स्वाश्रयक्रियया विक्रियेतानित्यत्वमात्मनः प्र-
सज्येत । "अविकार्योऽयमुच्यते" [गी. २।२५] इति चैवमादीनि वाक्यानि बाध्येरन् । तच्चा-
निष्टम् । तस्मान्न स्वाश्रया क्रियाऽऽत्मनः संभवति । अन्याश्रयायास्तु क्रियाया अविषयत्वा-
न्न तयाऽऽत्मा संस्क्रियते । ननु देहाश्रयया स्नानाचमनयज्ञोपवीतधारणादिकया क्रियया
देही संस्क्रियमाणो दृष्टः । न । देहादिसंहतस्यैवाविद्यागृहीतस्यात्मनः संस्क्रियमाणत्वा-
त् । प्रत्यक्षं हि स्नानाचमनादेर्देहसमवायित्वम् । तया देहाश्रयया तत्संहत एव कश्चि-
दविद्ययाऽऽत्मत्वेन परिगृहीतः संस्क्रियत इति युक्तम् । यथा देहाश्रयचिकित्सानिमित्तेन धातु-
साम्येन तत्संहतस्य तदभिमानिन आरोग्यफलं, अहमरोगः इति यत्र बुद्धिरुत्पद्यते । एवं स्ना-
नाचमनयज्ञोपवीतधारणादिकया, अहं शुद्धः संस्कृतः इति यत्र बुद्धिरुत्पद्यते स संस्क्रियते ।
स च देहेन संहत एव । तेनैवाहंकर्त्रा हि प्रत्ययविषयेण प्रत्ययिना सर्वाः क्रिया निर्वर्त्यन्ते । तत्-
फलं च स एवाश्नाति, "तयोरन्यः पिप्पलं स्वाद्वत्ति अनश्नन्नन्योऽभिचाकशीति" [मु. ३।१।१]
इति मन्त्रवर्णात् । "आत्मेन्द्रियमनोयुक्तं भोक्तेत्याहुर्मनीषिणः" [क. १।३।४] इति च । तथा
"एको देवः सर्वभूतेषु गूढः सर्वव्यापी सर्वभूतान्तरात्मा । कर्माध्यक्षः सर्वभूताधिवासः साक्षी
चेता केवलो निर्गुणश्च" [श्वेता. ६।११] इति । "स पर्यगाच्छुक्रमकायमव्रणमस्नाविरं शुद्ध-
मपापविद्धम्" [ई. ८] इति च । एतौ मन्त्रावनाधेयातिशयतां नित्यशुद्धतां च ब्रह्मणो द-
र्शयतः । ब्रह्मभावश्च मोक्षः । तस्मान्न संस्कार्योऽपि मोक्षः । अतोऽन्यं मोक्षं प्रति क्रिया-
नुप्रवेशद्वारं न शक्यं केनचिद् दर्शयितुम् । तस्माज्ज्ञानमेकं मुक्त्वा क्रियाया गन्धमात्र-

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

स्याप्यनुप्रवेशो इह नोपपद्यते। ननु ज्ञानं नाम मानसी क्रिया। न। वैलक्षण्यात्। क्रिया हि नाम सा यत्र वस्तुस्वरूपनिरपेक्षैव चोद्यते, पुरुषचित्तव्यापाराधीना च। यथा "यस्यै देवतायै हविर्गृहीतं स्यात्तां मनसा ध्यायेद्वषट्करिष्यन्" इति। "संध्यां मनसा ध्यायेत्" [ऐ. ३।८।१] इति चैवमादिषु। ध्यानं चिंतनं यद्यपि मानसं तथापि पुरुषेण कर्तुमकर्तुमन्यथा वा कर्तुं शक्यम्। पुरुषतंत्रत्वात्। ज्ञानं तु प्रमाणजन्यम्। प्रमाणं तु यथाभूतवस्तुविषयम्। अतो ज्ञानं कर्तुमकर्तुमन्यथा वा कर्तुं न शक्यम्। केवलं वस्तुतंत्रमेव तत्। न चोदनातंत्रम्। नापि पुरुषतंत्रम्। तस्मान्मानसत्वेऽपि ज्ञानस्य महद्वैलक्षण्यम्। यथा च "पुरुषो वाव गौतमाग्निः", योषा वाव गौतमाग्निः [छां ५।७,८।१] इत्यत्र योषित्पुरुषयोरग्निबुद्धिर्मानसी भवति। केवलचोदनाजन्यत्वात्तु क्रियैव सा पुरुषतंत्रा च। या तु प्रसिद्धेऽग्नावग्निबुद्धिर्न सा चोदनातंत्रा। नापि पुरुषतन्त्रा। किं तर्हि प्रत्यक्षविषयवस्तुतंत्रैवेति ज्ञानमेवैतन्न क्रिया। एवं सर्वप्रमाणविषयवस्तुषु वेदितव्यम्। तत्रैवं सति यथाभूतब्रह्मात्मविषयमपि ज्ञानं न चोदनातंत्रम्। तद्विषये लिङादयः श्रूयमाणा अप्यनियोज्यविषयत्वात्कुण्ठीभवन्ति उपलादिषु प्रयुक्तक्षुरतैक्ष्ण्यादिवत्, अहेयानुपादेयवस्तुविषयत्वात्। किमर्थानि तर्हि "आत्मा वाऽरे द्रष्टव्यः श्रोतव्यः" [बृ: २।४।५] इत्यादीनि विधिच्छाया वचनानि। स्वाभाविकप्रवृत्तिविषयविमुखीकरणार्थानीति ब्रूमः। यो हि बहिर्मुखः प्रवर्तते पुरुषः, इष्टं मे भूयादनिष्टं मा भूदिति, न च तत्रात्यन्तिकं पुरुषार्थं लभते, तमात्यन्तिकपुरुषार्थवांछिनं स्वाभाविकात्कार्यकरणसंघातप्रवृत्तिगोचराद्विमुखीकृत्य प्रत्यगात्मस्रोतस्तया प्रवर्तयन्ति "आत्मा वाऽरे द्रष्टव्यः" [बृ: २।४।५] इत्यादीनि। तस्यात्मान्वेषणाय प्रवृत्तस्याहेयमनुपादेयं चात्मतत्त्वमुपदिश्यते। "इदं सर्वं यदयमात्मा" [बृ: २।४।६] "यत्र त्वस्य सर्वमात्मैवाभूत्तत्केन कं पश्येत्"... "केन कं विजानीयात् विज्ञातारमरे केन विजानीयात्" [बृ: ४।५।१५] "अयमात्मा ब्रह्म" [बृ: २।५।१९] इत्यादिभिः।

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

यद्यप्यकर्तव्यप्रधानमात्मज्ञानं हानायोपादानाय वा न भवतीति, तत्तथैवेत्यभ्युपगम्यते। अलंकारो ह्ययमस्माकं यद्ब्रह्मात्मावगतौ सत्यां सर्वकर्तव्यताहानिः कृतकृत्यता चेति। तथा च श्रुतिः — "आत्मानं चेद्विजानीयादयमस्मीति पूरुषः। किमिच्छन्कस्य कामाय शरीरमनुसंज्वरेत्॥" [बृ. ४।४।१२] इति। "एतद्बुद्ध्वा बुद्धिमान् स्यात्कृतकृत्यश्च भारत" [भ.गी. १५।२०] इति च स्मृतिः। तस्मान्न प्रतिपत्तिविधिविषयतया ब्रह्मणः समर्पणम्॥

यदपि केचिदाहुः* — 'प्रवृत्तिनिवृत्तिविधितच्छेषव्यतिरेकेण केवलवस्तुवादी वेदभागो नास्ति' इति, तन्न। औपनिषदस्य पुरुषस्यानन्यशेषत्वात्। योऽसावुपनिषत्स्वेवाधिगतः पुरुषोऽसंसारी ब्रह्मस्वरूपः उत्पाद्यादिचतुर्विधद्रव्यविलक्षणः स्वप्रकरणस्थोऽनन्यशेषः, नासौ नास्ति नाधिगम्यत इति वा शक्यं वदितुम्, "स एष नेति नेत्यात्मा" [बृ. ३।९।२६] इत्यात्मशब्दात्, आत्मनश्च प्रत्याख्यातुमशक्यत्वात्, य एव निराकर्ता तस्यैवात्मत्वात्। नन्वात्मा अहंप्रत्ययविषयत्वादुपनिषत्स्वेव विज्ञायत इत्यनुपपन्नम्। न। तत्साक्षित्वेन प्रत्युक्तत्वात्। न ह्यहंप्रत्ययविषयकर्तृव्यतिरेकेण तत्साक्षी सर्वभूतस्थः सम एकः कूटस्थनित्यः पुरुषो विधिकाण्डे तर्कसमये वा केनचिदधिगतः सर्वस्यात्मा। अतः स न केनचित्प्रत्याख्यातुं शक्यः, विधिशेषत्वं वा नेतुम्। आत्मत्वादेव च सर्वेषाम् न हेयो नाप्युपादेयः। सर्वं हि विनश्यद्विकारजातं पुरुषान्तं विनश्यति। पुरुषो हि विनाशहेत्वभावादविनाशी, विक्रियाहेत्वभावाच्च कूटस्थनित्यः, अत एव नित्यशुद्धबुद्धमुक्तस्वभावः। तस्मात् "पुरुषान्न परं किंचित्सा काष्ठा सा परा गतिः" [कठ १।३।११] "तं त्वौपनिषदं पुरुषं पृच्छामि" [बृ. ३।९।२६] इति चौपनिषदत्वविशेषणं पुरुषस्योपनिषत्सु प्राधान्येन प्रकाश्यमानत्व उपपद्यते। अतो भूतवस्तुपरो वेदभागो नास्तीति वचनं साहसमात्रम्॥

यदपि शास्त्रतात्पर्यविदामनुक्रमणम् — "दृष्टो हि तस्यार्थः कर्मावबोधनम्" इत्येवमादि, तद्धर्मजिज्ञासाविषयत्वाद्विधिप्रतिषेधशास्त्राभिप्रायं द्रष्टव्यम्। अपि च "आम्नायस्य क्रिया-

* केचित् = प्राभाकराः।

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

र्थत्वादानर्थक्यमतदर्थानाम्" इत्येतदेकान्तेनाभ्युपगच्छतां भूतोपदेशानामानर्थक्यप्रसङ्गः। प्रवृत्तिनिवृत्तिव्यतिरेकेण भूतं चेद्वस्तूपदिशति भव्यार्थत्वेन, कूटस्थनित्यं भूतं नोपदिशतीति को हेतुः। न हि भूतमुपदिश्यमानं क्रिया भवति। अक्रियात्वेऽपि भूतस्य क्रियासाधनत्वात् क्रियार्थ एव भूतोपदेशः इति चेत्, नैष दोषः। क्रियार्थत्वेऽपि क्रियानिर्वर्तनशक्तिमद्वस्तूपदिष्टमेव। क्रियार्थत्वं तु प्रयोजनं तस्य, न चैतावता वस्त्वनुपदिष्टं भवति। यदि नामोपदिष्टं किं तव तेन स्यादिति, उच्यते — अनवगतात्मवस्तूपदेशश्च तथैव भवितुमर्हति, तदवगत्या च मिथ्याज्ञानस्य संसारहेतोर्निवृत्तिः प्रयोजनं क्रियत इत्यविशिष्टं अर्थवत्त्वं क्रियासाधनवस्तूपदेशेन। अपि च "ब्राह्मणो न हन्तव्यः" इति चैवमाद्या निवृत्तिरुपदिश्यते। न च सा क्रिया नापि क्रियासाधनं, अक्रियार्थानामुपदेशोऽनर्थकश्चेत् "ब्राह्मणो न हन्तव्यः" इत्यादिनिवृत्त्युपदेशानामानर्थक्यं प्राप्तम्। तच्चानिष्टम्। न च स्वभावप्राप्तं हन्त्यर्थानुरागेण नञः शक्यमप्राप्तक्रियार्थत्वं कल्पयितुम्, हननक्रियानिवृत्त्यौदासीन्यव्यतिरेकेण। नञश्चैष स्वभावः यत्स्वसंबंधिनोऽभावं बोधयतीति। अभावबुद्धिश्चौदासीन्यकारणम्, सा च दग्धेन्धनाग्निवत्स्वयमेवोपशाम्यति। तस्मात्प्रसक्तक्रियानिवृत्त्यौदासीन्यमेव "ब्राह्मणो न हन्तव्यः" इत्यादिषु प्रतिषेधार्थं मन्यामहे। अन्यत्र प्रजापतिव्रतादिभ्यः। तस्मात्पुरुषार्थानुपयोग्युपाख्यानादिभूतार्थवादविषयमानर्थक्याभिधानं द्रष्टव्यम्॥

यदप्युक्तम् — कर्तव्यविध्यनुप्रवेशमन्तरेण वस्तुमात्रमुच्यमानमनर्थकं स्यात्, 'सप्तद्वीपा वसुमती' इत्यादिवदिति, तत्परिहृतम्। रज्जुरियं नायं सर्प इति वस्तुमात्रकथनेऽपि प्रयोजनस्य दृष्टत्वात्। ननु श्रुतब्रह्मणोऽपि यथापूर्वं संसारित्वदर्शनान्न रज्जुस्वरूपकथनवदर्थवत्त्वमित्युक्तम्। अत्रोच्यते — नावगतब्रह्मात्मभावस्य यथापूर्वं संसारित्वं शक्यं दर्शयितुम्, वेदप्रमाणजनितब्रह्मात्मभावविरोधात्। न हि शरीराद्यात्माभिमानिनो दुःखभयादिमत्त्वं दृष्टमिति तस्यैव वेदप्रमाणजनितब्रह्मात्मावगमे तदभिमाननिवृत्तौ तदेव मिथ्याज्ञाननिमित्तं दुःखभयादिमत्त्वं भवतीति शक्यं

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

कल्पयितुम्। नहि धनिनो गृहस्थस्य धनाभिमानिनो धनापहारनिमित्तं दुःखं दृष्टमिति तस्यैव
प्रव्रजितस्य धनाभिमानरहितस्य तदेव धनापहारनिमित्तं दुःखं भवति। न च कुण्डलिनः
कुण्डलित्वाभिमाननिमित्तं सुखं दृष्टमिति तस्यैव कुण्डलवियुक्तस्य कुण्डलित्वाभिमानरहितस्य
तदेव कुण्डलित्वाभिमाननिमित्तं सुखं भवति। तदुक्तं श्रुत्या— "अशरीरं वाव सन्तं न प्रियाप्रिये
स्पृशतः" [छां. ८।१२।१] इति। शरीरे पतिते ऽशरीरत्वं स्यान्न जीवत इति चेत्। न। सशरी-
रत्वस्य मिथ्याज्ञाननिमित्तत्वात्। नह्यात्मनः शरीरात्माभिमानलक्षणं मिथ्याज्ञानं मुक्त्वा
अन्यतः सशरीरत्वं शक्यं कल्पयितुम्। नित्यमशरीरत्वमकर्मनिमित्तत्वादित्यवोचाम।
तत्कृतधर्माधर्मनिमित्तं सशरीरत्वमिति चेत्। न। शरीरसंबंधस्यासिद्धत्वात् धर्माधर्मयो-
रात्मकृतत्वासिद्धेः। शरीरसंबंधस्य धर्माधर्मयोस्तत्कृतत्वस्य चेतरेतराश्रयत्वप्रसं-
गात् अंधपरंपरैषानादित्वकल्पना। क्रियासमवायाभावाच्चात्मनः कर्तृत्वानुपपत्तेः।
सन्निधानमात्रेण राजप्रभृतीनां दृष्टं कर्तृत्वमिति चेत्। न। धनदानाद्युपार्जितभृत्यसंबंधि-
त्वात्तेषां कर्तृत्वोपपत्तेः। न त्वात्मनो धनदानादिवच्छरीरादिभिः स्वस्वामिभावसंबंध-
निमित्तं किंचिच्छक्यं कल्पयितुम्। मिथ्याभिमानस्तु प्रत्यक्षः संबंधहेतुः। एतेन यज-
मानत्वमात्मनो व्याख्यातम्। अत्राहुः— देहादिव्यतिरिक्तस्यात्मनः आत्मीये देहादा-
वभिमानो गौणः न मिथ्येति चेत्। न। प्रसिद्धवस्तुभेदस्य गौणत्वमुख्यत्वप्रसिद्धेः।
यस्य हि प्रसिद्धो वस्तुभेदः, यथा केसरादिमानाकृतिविशेषोऽन्वयव्यतिरेकाभ्यां सिंहशब्द-
प्रत्ययभाङ् मुख्योऽन्यः सिद्धः, ततश्चान्यः पुरुषः प्रायिकैः क्रौर्यशौर्यादिभिः सिंहगुणैः
संपन्नः सिद्धः, तस्य तस्मिन् पुरुषे सिंहशब्दप्रत्ययौ गौणौ भवतः, नाप्रसिद्धवस्तुभेदस्य।
तस्य त्वन्यत्रान्यशब्दप्रत्ययौ भ्रान्तिनिमित्तावेव भवतः, न गौणौ। यथा मंदान्धकारे स्था-
णुरयमित्यगृह्यमाणविशेषे पुरुषशब्दप्रत्ययौ स्थाणुविषयौ, यथा वा शुक्तिकायामक-

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

स्माद्रजतमिदमिति निश्चितौ शब्दप्रत्ययौ, तद्वद्देहादिसंघातेऽहमिति निरुपचारेण शब्दप्रत्ययावात्मानात्मविवेकेनोत्पद्यमानौ कथं गौणौ शक्यौ वदितुम्। आत्मानात्मविवेकिनामपि पण्डितानामजाविपालानामिवाविविक्तौ शब्दप्रत्ययौ भवतः। तस्माद्देहादिव्यतिरिक्तात्मास्तित्ववादिनां देहादावहंप्रत्ययो मिथ्यैव न गौणः। तस्मान्मिथ्याप्रत्ययनिमित्तत्वात्सशरीरत्वस्य, सिद्धं जीवतोऽपि विदुषोऽशरीरत्वम्। तथा च ब्रह्मविद्विषया श्रुतिः — "तद्यथाहिनिर्ल्वयनी वल्मीके मृता प्रत्यस्ता शयीतैवमेवेदं शरीरं शेते। अथायमशरीरोऽमृतः प्राणो ब्रह्मैव तेज एव" [बृ. ४।४।७] इति। "सचक्षुरचक्षुरिव सकर्णोऽकर्ण इव सवागवागिव समना अमना इव सप्राणोऽप्राण इव" इति च। स्मृतिरपि — "स्थितप्रज्ञस्य का भाषा" [भ.गी. २।५४] इत्याद्या स्थितप्रज्ञस्य लक्षणान्याचक्षाणा विदुषः सर्वप्रवृत्त्यसंबंधं दर्शयति। तस्मान्नावगतब्रह्मात्मभावस्य यथापूर्वं संसारित्वम्। यस्य तु यथापूर्वं संसारित्वं नासाववगतब्रह्मात्मभाव इत्यनवद्यम्॥

यत्पुनरुक्तं श्रवणात्पराचीनयोर्मनननिदिध्यासनयोर्दर्शनाद्विधिशेषत्वं ब्रह्मणः, न स्वरूपपर्यवसायित्वमिति। तन्न। श्रवणवदवगत्यर्थत्वान्मनननिदिध्यासनयोः। यदि ह्यवगतं ब्रह्मान्यत्र विनियुज्येत भवेत्तदा विधिशेषत्वं। न तु तदस्ति, मनननिदिध्यासनयोरपि श्रवणवदवगत्यर्थत्वात्। तस्मान्न प्रतिपत्तिविधिविषयतया शास्त्रप्रमाणकं ब्रह्मणः संभवतीत्यतः स्वतंत्रमेव ब्रह्म शास्त्रप्रमाणकं वेदान्तवाक्यसमन्वयादिति सिद्धम्। एवं च सति "अथातो ब्रह्मजिज्ञासा" इति तद्विषयः पृथक्शास्त्रारंभ उपपद्यते। प्रतिपत्तिविधिपरत्वे हि "अथातो धर्मजिज्ञासा" [पू.मी. १।१।१] इत्येवारब्धत्वान्न पृथक्शास्त्रमारभ्येत। आरभ्यमाणं चैवमारभ्येत — "अथातः परिशिष्टधर्मजिज्ञासेति" "अथातः क्रत्वर्थपुरुषार्थयोर्जिज्ञासा" [जै.सू. ४।१।१] इतिवत्। ब्रह्मात्मैक्यावगतिस्त्वप्रतिज्ञातेति

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

तदर्थो युक्तः शास्त्रारम्भः—'अथातो ब्रह्मजिज्ञासा' इति। तस्मादहं ब्रह्मास्मीत्येतदवसाना-
एव सर्वे विधयः सर्वाणि चेतराणि प्रमाणानि। न ह्यहेयानुपादेयाद्वैतात्मावगतौ सत्यां
निर्विषयाण्यप्रमातृकाणि च प्रमाणानि भवितुमर्हन्तीति। अपि चाहुः—"गौणमिथ्यात्मनो
ऽसत्त्वे पुत्रदेहादिबाधनात्। सद्ब्रह्माहमित्येवं बोधे कार्यं कथं भवेत्॥ अन्वेष्टव्यात्मविज्ञा-
नात्प्राक् प्रमातृत्वमात्मनः। अन्विष्टः स्यात्प्रमातैव पाप्मदोषादिवर्जितः॥ देहात्मप्रत्ययो
यद्वत् प्रमाणत्वेन कल्पितः। लौकिकं तद्वदेवेदं प्रमाणं त्वाऽऽत्मनिश्चयात्॥" इति॥४॥

इति नवमवर्णकं भाष्यं समाप्तम्

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

॥ श्रीः ॥

वेदान्तांचा ब्रह्मांत समन्वय विधिशेषत्वाने

नसून स्वतंत्र आहे: असे प्रतिपादन करणारे

॥ नवमवर्णक ॥

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

॥ अथ वेदान्तांचा ब्रह्मांत समन्वय उपासनाविधिशेषत्वाने नसून स्वतः आहे असे प्रतिपादन करणारे नवमवर्णक ॥

॥ विवरण ॥

२४५।१९

लोकांत पदांचे योगाइतर पदार्थांनी संसृष्ट स्वार्थाच्या प्रतिपादनांत सामर्थ्य अंगीकारून भूतही स्वतःही अर्थांत प्रामाण्य मानल्याने लौकिक वचनांचे भूत अर्थांत प्रमाणान्तराच्या अनुसाराने प्रयोजनपर्यंत प्रामाण्य अंगीकारून वेदवचनांचे तर प्रमाणान्तराच्या अभावामुळे विधींच्या अनुसारानेच(ञ) प्रयोजनपर्यंत प्रामाण्य सां-(भाट्टमताने) गितले पाहिजे। अशी आशंका घेऊन नाही असे पूर्ववर्णकांत प्रतिपादन केले. सांप्रत कार्यसंसृष्ट स्वार्थांत शब्द-सामर्थ्य आहे असे मानणारे कार्यशेषतेने भूतही अर्थांत प्रामाण्य आहे, असा पूर्वपक्ष करितात असे सांगतात-

॥ विवरणव्याख्यान ॥

७०९।१

भूताचे प्रतिपादनांत प्रयोजनाच्या अभावामुळे व सापेक्षत्व प्रसंगामुळे विधिशेषतेनेच वेदाचा प्रामाण्य आहे असे पूर्वी निरसित केले. येथे ही विधिशेषत्व शंकेचे निराकरण केले जाते तर पुनरुक्ति येते? अशी आशंका असतां पूर्वानुकथन पूर्वक प्रत्यवस्थान दाखवितात- 'लोकांत' इत्यादि कांने. सिद्धांत संगतीच्या ग्रहणामुळेच अबोधकत्व नाही असे सांगतो- 'भूतही अर्थांत' पण अबाधकत्वाचा अभाव असतांही भूतांत प्रयोजनाच्या अभावामुळे अनुपपन्नार्थता कशी व अप्रामाण्य आहे? अशी आशंका असतां सांगतो- 'लौकिक वचनांचे' 'प्रमाणान्तराच्या अनुसाराने'- वक्त्याच्या प्रत्यक्ष दर्शनाच्या अनुमानाच्या अनुसाराने 'प्रमाणान्तराच्या अभावामुळे'- अपौरुषेयत्वामुळे मूल पुरुषज्ञानाच्या अनुमानाच्या अभावामुळे असा अर्थ. 'विधींच्या अनुसारानेच'- प्रत्यक्षादिकांनी स्वर्गादिकांची अनुपलब्धि असतांही वेदांच्या विधिनिष्ठत्वामुळे विधींचे होणाऱ्या कालान्तरभावी फलोत्पादनानुकूल प्रामाण्य युक्त आहे. असा अर्थ. 'नाही असे ... प्रतिपादन केले'- प्रमाणान्तर अगोचरत्व असल्यामुळे व सफलत्व असल्यामुळे वेदान्तैकगम्यत्व आहे. असा भाव. 'सांप्रत'- इत्यादि. यावरून 'सदेव' इत्यादि वाक्य काय कार्यसंसृष्ट ब्रह्मांत प्रमाण आहे? किंवा शुद्ध ब्रह्मांत? असा सि-द्धांत पक्षांच्या व्युत्पत्तीच्या संबंध असे ज्ञानाकरून संदेह असता पूर्वपक्ष दाखविला जातो. असा अर्थ.

॥ टिप्पणी ॥

ञ 'विधींच्या- भाट्टमतांत अज्ञात प्रयोजनवान अर्थाच्या ज्ञापक वेदभागाला विधि म्हणतात (अर्थसंग्रह टीका)

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

१२१४ १२८८

अत्रापरे प्रत्यवतिष्ठन्ते — यद्यपि शास्त्रप्रमाणकं ब्रह्म तथाऽपि प्रतिपत्ति विधि विषय तयैव शास्त्रेण ब्रह्म समर्प्यते ।

॥ व्याख्यान ॥

प०पा० ८६।७४ २०

'अत्रअपरे' = येथें दुसरे = वृत्तिकार ब्रह्म वेदान्तवेद्यत्व सांगितले असतां 'प्रत्यव-तिष्ठन्ते' विरोधित्वाने पुढें उभे राहतात = पूर्वपक्षत्वाने शंका घेतात — 'यद्यपिशास्त्र प्रमाणकं ब्रह्म' जरी शास्त्राकडून = वेदान्ताकडून बोधित केले जाते 'तथाऽपि' = तरी 'प्रतिपत्ति विधि विषयतया एव' = उपासनाविधि विषयतेनेंच 'शास्त्रेण ब्रह्मसमर्प्यते' = शास्त्राकडून ब्रह्म बोधिलें जाते. स्वातंत्र्याने नव्हे (पूर्वपक्षांत उपासनेपासून मुक्ति असून सिद्धान्तांत तत्त्वज्ञानापासून आहे) पण जरी शास्त्राकडून ब्रह्म बोधित केलें जाते तरी विधि संस्पर्शी असल्यामुळे ब्रह्म बोधित केलें जाते. विधिरहित अज्ञातज्ञान नाही

८६।२३

असें कशावरून? कारण अन्यथा शब्दाच्या प्रयोगाची अनुपपत्ति येते.

॥ विवरण ॥

प्रत्ययविषय ओप्रतिपत्ति = उपासना त्यात्साविषयजेनें २५६।७

'येथें दुसरे' 'विधि' = नियोग असा अर्थ. पण वैदिकवचनांत (भूतही) अर्थात प्रयोगव प्रत्यय दिसत अ-सल्यामुळे त्याच्या अनुसारच योग्य उत्तर अर्थानें संस्पृष्टांत शब्दसामर्थ्य कशत असल्यामुळे विधिसंस्पर्शी केला?

२५८

असा आक्षेप घेतात — 'असें कशावरून' (पूर्वपक्षी) परिहार करितो — 'कारण अन्यथा' ॥ हा भाव = बोलल्याचा माधिन्य

॥ विवरणव्याख्यान ॥

७०९।१४

अर्थसंस्पृष्ट म्हणजे हा पदशक्तीचे विषय त्व असें मानून आक्षेप घेतात — 'पण वैदिक' वैदिकवचनांत्या विधीही संस्पृष्ट इत्यादी असा संबंध 'भूतही अर्थात प्रयोगव प्रत्यय दिसत असल्यामुळे' असमवृद्धाच्या प्रयोगव मध्यमवृद्धाच्या प्रत्यय दिसत असल्यामुळे

७०९।१४

असा अर्थ. एक ग्रंथत्व असें कल्पून निरसन करितो — 'परिहार करितो' ॥ पण सर्वही अर्थात प्रयोगव प्रत्यय दिसत असल्यामुळेच शब्द प्रयोगाची अनुपपत्ति कशी? अशी आकांक्षा असतां सांगतो — 'हा भाव' प्रवृत्तीच्या अभाव असतां प्रयोजनाचा अभाव असल्यामुळे

टिप्पणी

५] नियोग [illegible] आवल्यांस नियोज्या-

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

॥ विवरण ॥

(कार्याच्या)
किंचित् प्रयोजनाला उद्देशित करून प्रवृत्तीची विवक्षा करून प्रवर्तकाच्या (~~नियोगाच्या~~) ज्ञानाकरितां प्रयोगा श्रद्धावर्ते प्रयोजन करितो. त्यावरून प्रवर्तक निष्ठ वाक्य श्रोत्याला प्रवर्तकाचे ज्ञान उत्पन्न करितें व शब्दाच्या अनंतर होणाऱ्या प्रवर्तक ज्ञानाची – त्याच्यावाचून सिद्धि नसणें अशा अन्वयव्यतिरेकावरून – शब्दाशीं संबंध व्युत्पत्ता जाणतो. तेंहि प्रवर्तक प्रत्यक्षादि व्यवहारांत शब्दव्युत्पत्तीच्या पूर्वी कार्य अशा ज्ञानावरून सर्वत्र प्रवृत्ति होते म्हणून कार्यच श्रोत्याच्या शब्दज्ञानाचा विषय आहे असी कल्पना करितो. त्यांत कार्य संसृष्ट पदार्थाने पद-समुदायाचे प्रथम सामर्थ्य कल्पित करून पुनः दुसऱ्या प्रयोगांत ग्रहण व त्याग यांच्या योगानें एकैक पदाचा कार्य-

॥ विवरणव्याख्यान ॥

तीसंपादनीय आहे असें अनुसंधान करून सांगतो – 'प्रवृत्तीची' प्रवृत्तिच्याहि प्रवर्तकाच्या ज्ञानावाचून असंभव असल्या मुळे ते देखील निष्पादनीय आहे असें सांगतो – 'प्रवर्तकाच्या ज्ञानाकरितां' प्रयोगाच्या प्रवर्तकविषयत्वाला सांगून हे-त्वमात्राहि प्रवर्तकविषयत्वाला सांगतो 'त्यावरून' पण प्रवर्तकांत संगतीचें अग्रहण असल्यामुळे शब्दापासून प्रवर्तकाच्या बोधाचा उदय कसा होतो अशी आशंका असतां, संगतीच्या प्रवर्तकविषयत्वाचें उपपादन करितो – 'व शब्दाच्या' पण प्रवर्तकांत संगतीचें ग्रहण असो तथापि कार्यात संगतीचें ग्रहण कसें? त्याजवर सांगतो – 'तें हि प्रवर्तक' प्रत्यक्षादि निमित्तक व्यवहारांत तेंहि प्रवर्तक कार्य आहे असा संबंध. व्यवहाराच्या प्रत्यक्षादि निमित्तत्वाचें उपपादन करितो – 'शब्दव्युत्पत्तीच्या पूर्वी' कार्याच्या प्रवृत्तिनिमित्तत्वाचें उपपादन करितो – 'कार्य अशा ज्ञानावरून' तथापि दुसऱ्याच्या प्रवर्तकबोधाची सिद्धि कशी? अशी आशंका असतां सांगतो – 'श्रोत्याच्या' श्रोत्याच्या शब्दज्ञानाचें कार्य च आहे हा विषय प्रवर्तक हें कार्यच आहे अशी स्वतः वरून कल्पना करितो असा संबंध. कारण स्वतःच्या प्रवृत्तीचा हेतु अशा ज्ञानाचे विषयाचें कार्यत्व मान्य करून अन्यत्र अन्याच्या हेतुत्व कल्पनाची अनुपपत्ति आहे. पण कार्यांस पदसमुदायाचा शक्तिग्रह होईल तर (पदसमुदायावाचकत्व) पर्याप्त कसा होईल? अशी आशंका असतां सांगतो – 'त्यांत' संसर्गी कार्यांत शक्तिग्रह असतांहि पदविशेषाची अर्थविशेषांत शक्ति कशी? अशी आशंका असतां सांगतो – 'पुनः दुसऱ्या प्रयोगांत' दुसऱ्या पदाचा प्रक्षेप असतां त्याच्या अर्थाचें ही ग्रहण त्याच्या त्याग असतां अर्थाचा त्याग.

॥ टिप्पणी ॥

अ:-अधिकाऱ्याला नियोग निष्ठ करण्याकरितां ... नियोग ... अपूर्व ... (भामती पृ. ... प्रस्थान) १८

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

॥ विवरण ॥

संसृष्ट स्वार्थांत संबंध जाणीला. कारण प्रथमप्रयोगांत कार्यसंसृष्ट स्वार्थांत सामर्थ्य कळलेले असते. पण बालकाची स्वव्यवहा-
रांत अभिलषित साधन ज्ञानामुळे प्रवृत्ति होते. कार्यज्ञानापासून नाही. त्यामुळे शब्दसामर्थ्याच्या विषयतेने थो-
रल्याचे अभिलषित साधन ज्ञानच प्रवृत्तीने अनुमित केले. कार्यज्ञान नव्हे. हेतु नाही. कारण अभिलषित
साधनता ही 'हे कार्य आहे' असे ज्ञाल्यानंतर प्रवृत्ति होत असल्यामुळे तेच प्रवर्तक आहे. असे अनुमान करितो.

॥ विवरणव्याख्यान ॥

अशा रीतीने अर्थविशेषाची पदविशेषाशी संगति होते असा अर्थ. पण ग्रहण व त्याग यांच्या प्रयोगानेही इतर मात्राशी अन्वित
अर्थांत शक्तीचे ग्रहण होणार? (कार्यांशी अन्वित अर्थात कसे?) त्यावर सांगतो - 'कारण प्रथमप्रयोगांत' समुदायाच्या श-
क्तिग्रहणाच्या विशेष असा अर्थ. कारण इतराने अन्वित मात्रांत किंवा अर्थमात्रांत पदविशेषाच्या शक्तिग्रहणपक्षांत प्रा-
थमिक कार्यसंसृष्ट स्वार्थाच्या प्रतिपत्तीच्या विरोधये तो असा अर्थ. पण कार्यज्ञानाशिवाय अन्यत्र प्रवृत्तीस हेतुत्वाची सिद्धि
असता त्याच्या अनुसार अन्यत्रही त्याची कल्पना होईल. त्यानंतर सिद्धि नाही? अशी शंका घेतात - 'पण बालकाची' अ-
भिलषित साधनांत प्रवृत्ति दिसत नसल्यामुळे इष्टसाधनताज्ञान प्रवृत्तीला हेतु आहे असा अर्थ. पण त्यांच्यापैकी कारण कोणते असणार नाही?
त्यावर सांगतात 'कार्यज्ञानापासून' कल्पनागौरव प्रसंगामुळे दोन्हींना हेतुत्व नाही असा अर्थ. त्यामुळे काय? त्यावर सां-
गतात - 'त्यामुळे' प्रवृत्ति लिंग करून अनुमित प्रवृत्तिहेतुत शब्दाच्या सामर्थ्याचे ग्रहण होईल कार्यताप्रवृत्तीस हेतुत्वाचा अभाव अ-
सल्यामुळे तेथे शक्तिग्रहण नाही असा अर्थ. पण इष्टसाधनता बोधाचा प्रवर्तक असता नित्यनैमित्तिक कर्मांत प्रवृत्ति हो-
णार नाही. कारण त्यांना फलसाधनत्वाचा अभाव आहे. त्यामुळे कार्यज्ञानच प्रवर्तक आहे? अशी आशंका असता नित्यादिकां-
नाही फलत्व असल्यामुळे ते व्यभिचार नाही. असा आशय घेऊन सांगतात - 'कार्यज्ञान नाही' विकल्पाला सहन करीत नसल्या-
मुळे हेत्वरोवर नाही असे सांगतो - 'हेतु नाही'. इष्टसाधनताज्ञान कार्य कार्याविषयी बोधाला उत्पन्न करून प्रवर्तन करत
करते ती. हेत्वाभास नाही. पक्षविपक्ष नाही असे सांगतो - 'कारण अभिलषित' [illegible] पूर्वेवगणना [illegible] कारण असल्यामुळे
ताद्रूप्य अताद्रूप्य
न करणीताबाद ~~[illegible]~~ अकरणामुळे [illegible] ~~[illegible]~~ असल्यामुळे कार्यज्ञानच प्रवर्तक आहे असा अर्थ.

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

॥ विवरण ॥

इष्टसाधनज्ञानतर प्रवृत्ति कशी नाही कारण ~~[illegible]~~ अतीत अनागत वर्तमान इष्टसाधनज्ञानांना अप्रवर्तकत्व आहे. म्हणून कार्यसंसृष्टस्वार्थांत शब्दसामर्थ्य आहे. पण स्वेच्छ नर्तित्यान्य पिच्याराच्या अभाव असतांही संसृष्टस्वार्थांत शब्दसामर्थ्य आहे असें जाणणे युक्त आहे. कारण कार्यसंसृष्ट स्वार्थांत मिळीनं कार्यविशेषणाच्या उपयोग आहे. अन्यथा प्रमाणान्तराने गृहीत कार्यसंसृष्टस्वार्थांत अशी अन्यथासिद्धिशामुळे कल्पना केली जाईल की हेतु युक्त नाही कारण संसृष्टस्वार्थांत असे म्हटले असतां सर्वाने संसृष्टांत अशी अपेक्षा असतां कार्याने संसृष्टांत ऊा याप्रीतीने विशेषणाच्या प्रतिपत्ती वाचून प्रयोजनाचे निरूपण करितां येत नाही. प्रमाणान्तराने गृहीतत्वाची शब्दमात्रव्य प्रतिपत्ति अशी अप्रतिपत्ति असल्यामुळे तेथे शक्ति

॥ विवरणव्याख्यान ॥

दुसऱ्या पक्षाची दूषित करितो – '<u>इष्टसाधनज्ञानतर</u>' पण कार्यज्ञानावाचूनही इष्टसाधनताज्ञानावाचून प्रवर्तकत्व अनुपपन्न आहे! अशी आशंका असतां त्याला कार्यताज्ञानप्रवृत्तीहेतु तेने अन्यथासिद्धत्व असल्यामुळे कार्यच प्रवर्तक आहे. पत्याने युक्त ७११।१८ अर्थांत पद सामर्थ्य आहे. असा उपसंहार करितो – '<u>म्हणून कार्य संसृष्ट</u>' योग्य इतर अर्थाने अन्वित (युक्त) स्वार्थी कार्यसंसृष्टत्वाच्या अन्वयाने शक्तीचे अविषयत्व दिसत नसल्यामुळे त्याचा प्रयोजकत्व आहे अशी शंका घेतात – '<u>पण सर्वत्र</u>'. '<u>कारण… विशेषणाच्या उपयोग आहे</u>' = संभव असून व्यभिचार असतां विशेषण उपयोगी असते. येथे तर अन्वित मात्राचा व्यभिचाराच्या अभावामुळे त्याच्या निरासाकरितां विशेषण उचित नाही. असा अर्थ. कार्याच्या अन्वयित्व मात्राने हेतुत्व कल्पनेंत दोष सांगतात – '<u>अन्यथा</u>' केवळ व्यतिरेका [illegible] ~~[illegible]~~ सराच्या अभाव असतांही अन्वय मात्रावरून जसें गगनादिकांचाही हेतुत्व आहे त्याप्रमाणे येथेही आहे असें सांगतो ~~[illegible]~~ '<u>हेतु युक्त नाही</u>' मग अतिप्रसंग येतो? असें सांगितले. अशी आशंका असतां वैयर्थ्य येत असें सांगतो '<u>कारण संसृष्ट</u>' म्हणून कारणामुळे प्रमाणान्तराने गृहीतत्वाचा प्रयोजकत्व नाही असें सांगतो – '<u>प्रमाणान्तराने</u>' प्रतिपन्नांत शक्ति कल्पनाचा आहे प्रमाणान्तराने गृहीतत्वाचा तर अप्रतिपन्नत्व असल्यामुळे संगति ग्रहण नाही असें श्लोक व्यवहारतर (वर्णक ८ मध्ये) ७१२।१ व्यवहाराच्या पूर्वत्याला पूर्व आहे, इत्यादि व्याख्यानांत पूर्वी सांगितले असा अर्थ. कार्यसंसृष्ट स्वार्थी नाही शक्ति विषयत्व अयुक्त आहे. असें सांगतात —

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

॥ [illegible] ॥

सामर्थ्य नाही असें म्हणतात केले. पण 'कार्य संसृष्टांत असें' म्हटले असतां कार्याचा कार्यान्तराचा अन्वय असल्यामुळे कार्यपदाचा अन्य संसृष्टांत असा प्रयोजक भेद सांगावा लागेल? नाही कारण आत्मस्थिवाही कार्यत्व असल्यामुळे त्याने संसृष्ट विव-क्षित नियोगांत (कार्यांत) कार्यपद सामर्थ्य आहे. परंतु लोकांत अतीत अनागत वर्तमानार्थ निष्ठ वाक्यापासून अतीतादि अर्थ प्रतिपत्ति कार्य दिसत असल्यामुळे त्याच्या अनुसाराने संसृष्ट स्वार्थांत सामर्थ्य नियमित केले जाते. नाही कारण अर्थप्रतिपत्तीचा संबंध ग्रहणाधीनत्व असल्यामुळे तिच्या योगानें संबंध ग्रहणाच्या नियमाच्या अयोग आहे. अशा रीती-ने वाक्यांना नियोगनिष्ठत्व असल्यामुळे अतीतादि सर्वांच्याहि (कार्यपद अध्याहारादिकाने) अर्थ प्रतिपत्ति होते. म्हणून-

२४८।६

२४८।१०

॥ [illegible] ॥

७१२।१२

'पणकार्य संसृष्टांत' काय सर्व पदांची कार्य संसृष्ट स्वार्थीस शक्ति आहे? किंवा कार्यपद द्वयात सिद्धांची? पहिला पक्ष दूषित करितात- 'कार्य संसृष्टांत' (कार्यप्रयोगांत कार्याचा) (कार्य असल्यामुळे त्याने अन्वित स्वार्थात (कार्यपदाच्या) साम-र्थ्याची सिद्धि नाही. असा अर्थ. दुसरा पक्ष नसे कारण प्रयोजक भेदाचा प्रसंग येतो असें सांगतात- 'कार्यपदाचा' पूर्व-पक्षी आपल्या पक्षाचा सांगतो- 'नाही' मग कार्यपदाच्या ... सामर्थ्य आहे? त्यावर सांगतो- 'कारण घात्वर्थाला ही' प्रकारान्तराने प्रयोजक भेदापत्तीची शंका देतात- 'पण लोकांत' 'तप्त भागनिधि मान आहे' इत्यादि वाक्यावरून अर्थ प्रतिपत्ति सर्वजनांना दृष्ट आहे. सिद्धांत सामर्थ्य ग्रहणावाचून तर तिची उपपत्ति होत नाही. म्हणून सिद्धांतही सामर्थ्याचा आश्रय केला पाहिजे. म्हणून प्रयोजक भेदाची आपत्ति येते. परस्पराश्रयत्व प्रसंग येत असल्यामुळे ही शंका शोभत नाही असें सांगतो-'नाही कारण अर्थ' सिद्ध अर्थांस संबंध ग्रहणाची सिद्धि असतां पहिल्यांदा संगति करून अर्थाची प्रतिपत्ति होणार तरी असतां सिद्ध अर्थांत संगतिग्रहण होणार असा परस्पराश्रय येतो असा अर्थ. मग अतीतादि वाक्यावरून अर्थाची प्रतिपत्ति कशी? अशी आशंका असतां कार्यपदाच्या अध्याहारादिकाने असें सांगतो- 'अशा रीतीनें' संगतिग्रहणाच्या पर्यालोचनेने शब्दाला कार्यपरत्वच युक्त आहे असा उपसंहार करितो- 'म्हणून कार्ये' ॥

७१२।१६

'पण मुमुक्षूच्या संबंधानें समुत्यापित' येथें ... प्रयोगाचा प्रयोजन नव्हे विषयत्व सांगितले तें आद्यपक्षातही संगत होते?

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

॥ व्याख्यान ॥

८६।२२
(पुनः) पुरुषाच्या इच्छेने समुत्थापित तद्‌ शब्दप्रयोग असतो. म्हणून ही इष्ट प्राप्ति व अ-
निष्ट परिहार विषयक असेल एवढे नव्हे तर सुख दुःखांचा त्याग करणे इष्ट निष्ठ संभवत नाही.
~~म्हणून (इष्टानिष्टे) ही प्रवृत्ति निवृत्ति प्रकार विधि निषेधाधीन आहेत~~ पण विस्मृत सुवर्ण व ८६।२३
आरोपित सर्प रज्जु यांचे ज्ञान होत असतां तदनंतर ज्याप्रमाणे त्याप्रमाणे [illegible] नाही असा-

॥ विवरण ॥

कार्यसंसर्ग झाल्यावाचून श्रुतीचे अर्थाचे ज्ञानाचे प्रामाण्य नाही- असा ॥ २४७।१२ पुनः प्रवृत्तिनिवृत्तीने साध्य प्रयोजन नसल्याचे [illegible]
=कार्य
च्या प्रयोगाची अनुपपत्ति असल्यामुळे न प्रयोजनात्‌ (प्रवृत्ति निवृत्ति प्रकार) नियोगसामर्थ्याधीनत्व असल्यामुळे नियोगपदवाच्य
(नियोगपने प्राप्त होतील)
२४७।१४
वेदवाक्य आहे असे सांगतो- 'पुरुषाच्या इच्छेने' पण हे कालान्तरभावि नैयोगिक फल नाही की ज्याने नियोगाधीन फल
की प्रतिपत्ति (प्राप्ति) होईल. परंतु प्राप्त ब्रह्मप्राप्ति लक्षण व अविद्यानिवृत्ति लक्षण हस्तातील विस्मृत सुवर्ण प्राप्ती-
(व आरोपित सर्प निवृत्ती प्रमाणे)
प्रमाणे अन्य नष्ट असलेले फल ज्ञान सिद्ध सन्मात्र ज्ञान फल आहे? अशी शंका घेतात- 'पण विस्मृत सुवर्ण' 'त्या
प्रमाणे' विस्मृत सुवर्णाचे ज्ञान झाले असतां ज्याप्रमाणे त्याची प्राप्ति होऊन आनंद होतो. व रज्जु ज्ञानाने ज्याप्रमाणे सर्पाची

॥ विवरणव्याख्यान ॥

अशी आशंका असतां तात्पर्याने सांगतो- 'पुनः प्रवृत्तिनिवृत्तीने साध्य' त्याचे प्रयोजन नियोगपदवाच्य कसे? यावर सांगतात-
'न प्रयोजनात्‌' प्रवृत्ति निवृत्ति लोक नियोगाधीनत्व असल्यामुळे त्याने साध्य प्रयोजन ही नियोगाधीन आहे असा अर्थ. प्रयोजनात्‌
प्रवृत्ति निवृत्ति साध्यत्व नियम असिद्ध आहे? अशी शंका घेतात- 'पण हे' हे वेदान्तवाक्यजन्य ब्रह्मज्ञान फल कालान्तरभावि
७१३।१
नाहीच नैयोगिक फल नाही असा अभिप्राय. कालान्तरभावि फल क्रियाजन्यत्व संभवते असल्यामुळे नियोगाधीनत्व आहे. ते तर तसे
७१३।३
नाही असा अर्थ. 'अन्य फलासिद्धानि सिद्ध' हस्तस्थ सुवर्णाचे ज्ञानापासून विस्मृत सुवर्ण प्राप्ति व त्याच्या अविद्येची निवृत्ति होते
आहे. त्याप्रमाणे ब्रह्मसाक्षात्काराला फल साक्षात्कारत्व असल्यामुळे ब्रह्मप्राप्ति व त्याच्या अविद्येच्या निवृत्तीचे हेतुत्व आहे असा अर्थ.
७१३।६ (उपादानाच्या)
ब्रह्मसाक्षात्कार झाला असतां अविद्यानिवृत्ति होते. इतर त्याने नाही असा [illegible] अर्थ लाभ प्रतिपादक 'यत्नेन' [बृ. १।४।७] इत्यादि.
७।५।७५

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

॥ व्याख्यान ॥ ८५१।२५

तत्त्वज्ञानझाले असतां सुखप्राप्ति व दुःखपरिहार दिसतो? नाही कारण पूर्वीप्रमाणे संसारित्वाची (उपासनेचा) उपलब्धि होते. यथ्प्रतीतीन्च्या उत्तरकाळि ध्यानाचा उपदेशही आहे. ८५१।१ म्हणून वाक्यांत विधिरहित ८५१।२ पुरुषार्थ पर्यन्तवाक्य असोत. वघ्यांत तर विधिरहितांना पुरुषार्थ पर्यन्तता नाही.

॥ विवरण ॥ २४५।१०

निवृत्ति झाली असतां भयादि दुःखनिवृत्ति होते. त्याप्रमाणे अध्यासाच्या (=अन्वयव्यतिरेक शास्त्राच्या) यावरनाही असें सांगतो- 'नाहीकारण' पण ब्रह्मात्म-तत्त्वज्ञानापासून ब्रह्मप्राप्ति व अनर्थनिवृत्ति घडत नाही हें अन्वय व्यतिरेकाच्या लिंकेद्वारा ठरे नाही कारण प्रत्यक्षांचा विरोध येतो असें सांगतो- 'कारणपूर्वीप्रमाणे', पुनः शाब्दज्ञानाहून भिन्नतेने वस्तुस्पर्श ज्ञानाच्या साधनान्तराचे विधान असल्यामुळे प्रयत्नांनतर (ज्ञानाचे) साध्य प्रयोजन आहे. ज्ञानमात्र साध्य नाही असें सांगतो- 'यथ्प्रतीतीच्या २४८।१ उत्तरकाळि' पण वाक्यांत भूतार्थ निष्फलतेने प्रयोजनपर्यंतता दिसत नसली तरी यथेंही आहे. त्यावरनाही असें सांगतो- 'म्हणून २४८।२ वाक्यांत' पण धर्मजिज्ञासा व ब्रह्मजिज्ञासा असें धर्म व ब्रह्म जिज्ञास्यांत सिद्ध व साध्यपणे दोन्ही वैलक्षण्य दाखविले. व जिज्ञासा-

॥ विवरणव्याख्यान ॥

वाक्य आहेत. त्यानें सिद्ध असा अर्थ. अनुभवाच्या विरोधामुळे अर्थ नाही असें सांगतो- 'यावरनाही' तत्त्वज्ञान असतांही पुरुषार्थ उप-लब्ध होत नाही हें 'यत्र हि द्वैतमिव भवति' (२।४।१४ ४।५।१५) इत्यादि वचनाच्या विरोध आहे? असे शंका घेतात- 'पण ब्रह्मात्म' श्रुति अन्यपर आहे असें सांगतो- 'नाहीकारण' याहि कारणामुळे ज्ञानमात्राधीन पुरुषार्थ नाही असें सांगतो 'पुनः शब्द' वाक्यशब्दज्ञानापासून पुरुषार्थप्राप्ति होतो? किंवा साक्षात्कारापासून? पहिला पक्ष नाही असें सांगतो- 'शाब्द' दुसरा पक्षही नाही कारण शब्दापासून किंवा नेत्रादिकापासून त्याची उपपत्ति घेत नाही असें जाणावे. कुसल्ठादि निष्फल असे भू-तार्थ निष्फल वाक्यें उपलब्ध होत असल्यामुळे पिच्छे निष्फलत्वाचा नियम नाही? अशा शंका घेतात- 'पण वाक्यांत' इष्टान्ता-मुळे तसें तसें असो. यथें तर तसें नाही असें सांगतो- 'त्यावरनाही' तथेंही विधि निष्फलत्व अहे असा पूर्वपक्षाचा आशय प्राय. पण वेदान्ताचे ज्ञान ... आहे ... 'ब्रह्मजिज्ञासा' ... सांगतो- 'व जिज्ञासाकर्तृ'

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

यथा यूपाहवनीयादीन्यलौकिकान्यपि विधिशेषतया शास्त्रे-

॥ ० यारव्यान ॥

म्हणून जरी सिद्धसाध्यविषयत्वानें धर्म व ब्रह्म जिज्ञासिले जिज्ञास्यत्वानें (विचार्यत्वें) भेद्य आहे तथापि "सोऽन्वेष्टव्यः स विजिज्ञासितव्यः" [छां० ८।७।१] इत्यादि विधींत लोक आत्मा कोणता? अशी आकांक्षा असतां सर्व ब्रह्मस्वरूपपर पदसमन्वय त्याच्या समर्पकत्वानें उपयुक्त आहे स्वतन्त्र व त्याचें प्रतिपादन करण्याकरितां समर्थ नाही. म्हणून विधीयमान ज्ञानाच्या कर्मपणानें कर्तृ- ८।६ रकत्वानेंच ब्रह्म शास्त्राकडून प्रतिपादन केलें जातें (अशा पूर्वपक्षभाष्याचा तात्पर्यार्थ.) ८७।१७ २४ 'अनुपगन्तव्यम्' इत्यन्ता (आता भाष्याचें तात्पर्य सांगावा) ३।८४ ३०।१९

१८ १७।१२ विधिपरवाक्यापासून त्याच्या शेषाच्या वाक्यविषयी दृष्टान्त सांगतो - 'यथा' = जसें 'अलौकिकान्यपि यूपाहवनीयादीनि' = अलौकिक ही यूप आहवनीयादिक 'विधिशेष-

॥ विवरण ॥

कर्म ब्रह्म शब्दानें गृहीत असतां शास्त्रानें प्रतिपत्तिविध्यादिक प्रतिपाद्य आहे त. असें सूत्राच्या विरोधामुळें जाणणें हा आशय आहे २४ ८।६ त्यावर सांगतो - 'म्हणून जरी' तथापि प्रतिपत्तिविधीच्या शेषत्वानें ब्रह्म शास्त्र आहे असा अर्थ. पण पुन्हा ब्रह्म प्रतिपादन- पर वाक्याचा ब्रह्मप्रतिपत्तिविधिशेषत्वानें समन्वय कसा त्यावर सांगतो - 'तथापि सोऽन्वेष्टव्यः' इत्यादि ॥

॥ विवरणव्यारव्यान ॥

प्रश्न 'शब्दानें गृहीत' = सौत्र ब्रह्म शब्दानें गृहीत. 'सूत्रविरोधामुळें' = ब्रह्माला जिज्ञासाकर्मत्व प्रतिपादक सूत्राच्या विरोधामुळें असा अर्थ. पण सूत्राच्या विरोधदोषाचें समाधान कसें? अशी आशंका असतां विधिशेषत्वानें वेदान्तांनी ब्रह्माला प्रतिपाद्यत्व असल्यामुळें विरोध नाही अशा आशयानें सांगतो - 'तथापि' ७।१ इत्यादि वाक्यांत ~~विधीचें~~ विधीची उपलब्धि होत नसल्यामुळें त्यांना त्याचें शेषत्व कसें? अशी शंका घेतात - 'पण पुन्हा ब्रह्मप्रतिपत्तिपर' = प्रतिपत्तिविधीला आकांक्षित विधेयाच्या समर्पणानें त्यांना (सत्यादिवाक्यांना) त्याचें (विधीचें) शेषत्व आहे असें सांगतो - ८।१३।२३ 'त्यावर सांगतो तथापि सोऽन्वेष्टव्यः' ॥

॥ टिप्पणी ॥

फु 'सांगतो' - भाष्यांत 'प्रवर्तन्ते' असें बहुवचन असतां ही येथें 'सांगतो' असें एकवचन देण्याचें कारण हें ईश्वर परात्मक वचन आहे असें व्यक्त करण्याकरितां आहे. असेंच पुढेंही जाणावें.

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

ण समर्प्यन्ते तद्वत् । कुतः एतत् । प्रवृत्तिनिवृत्तिप्रयोजनत्वात्

॥ व्याख्यान ॥

तथा शास्त्रेण समर्प्यन्ते = विधीच्या शेषतेने शास्त्राकडून समर्पण केले जातात = सांगितले जा-
तात. तद्वत् = त्याप्रमाणे. वृत्त असा अर्थ. पण सांगितलेल्या षड्विध लिङ्गांनी तात्पर्याचा विषय
असा झालेला विधिशेषत्व कशावरून? असी शंका घेतात - 'कुतः एतत्' - हे कशावरून?
र.प्र. १४०१०७
श्रवण झाल्यानंतर शास्त्रांच्या तात्पर्याचा निश्चय होतो. श्रवण झाल्यानंतर श्रोत्यांच्या प्रवृत्तिनि-
वृत्तीला उद्देशित करून आम्हांला प्रयोग दिसतो. म्हणून शास्त्राचे ही त्याच प्रयोजन आहे.

॥ विवरण ॥

र.प्र. १४०१२

'विधीच्या शेषतेने' - "यूपं पशुं बध्नाति" "आहवनीये जुहोति" "इन्द्रं यजेत" इत्यादि विधींत यूपादिक कोणते?
अशी आकांक्षा असतां "यूपं तक्षति" "अष्टाश्रीकरोति" असे तक्षणादि संस्कृत काष्ठ यूप. "अग्नीनादधीत" असा आख्यान
संस्कृत अग्नी आहवनीय. 'वज्रहस्तः पुरंदरः' "वृत्राद्धस्त इन्द्र" अशा रीतीने विधिपरवाक्यांनी यूपादिक विधिशेषतेने
समर्पित केले जातात. विधिपर वाक्यांत ही अन्य अर्थाचे बोधकत्व असतां वाक्य भेद [illegible] होईल असा शंकेच्या निरासाकरिता
'अर्थे कि लहरी' येथील 'हो' शब्द आहे. प्रमाणान्तराने अज्ञात ही ते शेषतेने सांगितले जातात. प्रधानत्वाने नव्हे. म्हणून वा-
क्यभेद नाही. प्रधान अर्थभेदाकरिता वाक्य भेदकत्व आहे असा भाव. 'तत्प्रमाणं वृत्तं' = तसें "तद्विजिज्ञासस्व" या
विधींत तं ब्रह्म कोणते? अशी [illegible] असतां सत्यादि वाक्यांनी सन्निधानं ब्रह्म आहे अशा रीतीने [illegible] विधिशेष-
त्वानें बोधित केले जाते कारण त्या [illegible] फलाला अभाव आहे असा भाव. 'तत्प्रा' = प्रवृत्तिनिवृत्तीच्या. जसें 'कृ-
षद्व्यवहारात गहिला [illegible]' 'विषयुक्त अन्न न करावे' इत्यादि वाक्यांची प्रवृत्तिनिवृत्तिप्रयोजने आहेत. तसें ज्योतिष्टोमादि

॥ विवरणव्याख्यान ॥

अव्यय 'पशुं बध्नाति' = बध्नीयात् = पशुला बांधावे. 'आहवनीये जुहोति' = जुहुयात् = आहवनीयांत हवन करावे. अशा ऐवजी
१ लिङ्ग्लुप्य परिवर्तनात्
१ विधिज्ञापक - 'प्रवृत्तिनिवृत्तिप्रयोजने आहेत' = प्रवृत्तिनिवृत्ति प्रयोजनत्वाच्या अभावी प्रयोगाची अनुपपत्ति आहे म्हणून.

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

शास्त्रस्य । तथाहि शास्त्रतात्पर्यविद आहुः — दृष्टोहि त-

॥ व्याख्यान ॥

शा.भा. १।१।४

तत्कार्यज्ञानजन्य आहेत. म्हणून शास्त्राला कार्यपरत्व आहे. तत्यामुळे शास्त्राचा कार्य-शेषत्व आहे असे सांगतो — ' प्रवृत्तिनिवृत्तिप्रयोजनत्वाच्छास्त्रस्य ' - कारण शा-स्त्राला प्रवृत्तिनिवृत्तिप्रयोजनत्व आहे. शास्त्राचा नियोगपरत्वविषयीं (कार्य) वृद्धांच्या सं-मतीला सांगतो — ' तथाहि शास्त्रतात्पर्यविदः आहुः ' तसेच शास्त्रतात्पर्यवेत्ते बोलतात-वेदार्थ कोणता? अशी आशंका असतां शाबरभाष्यकारांनी सांगितले आहे — ' दृष्टो हि तस्यार्थः कर्मावबोधनम् ' - वेदाचा दृष्ट तर अर्थ कर्माला जाणविणे आहे ' इति ' असे कार्य वेदार्थ आहे

॥ विवरण ॥

वाक्यांत धर्मांत प्रवृत्ति, व ' नाहिंस्यात् ' इत्यादि वाक्यांत अधर्मापासून निवृत्ति प्रयोजन आहे. तसें वेदांतवाक्येही प्र-

र.प्र. पुर्णा. १।१।१२

वृत्तीत प्रयोजन जाणावे. ' त्याकार्यज्ञानजन्य आहेत ' - धर्म माझ्या कृतीने प्रयत्नाने साध्य आहे ' अशा प्रतीत कार्यत्व ज्ञानाने प्रवृत्ति उत्पन्न होते व अधर्म माझ्या निवृत्तिप्रयत्नाने साध्य आहे असो अधर्मातं कार्यत्वज्ञानाने निवृत्ति उत्पन्न होते. म्हणून कार्यज्ञानजन्यत्व प्रवृत्तिनिवृत्तीला आहे. ' नियोगपरत्वाविषयीं ' - (कार्य) क्रिया=कार्य, नियोग=विधि, धर्म=अपूर्व

॥ विवरणव्याख्यान ॥

प्रवर्तकाच्या (कार्याच्या) ज्ञानद्वारा. प्रवृत्तीकरिता ' गामानय ' असे वाक्य प्रयोजक उत्तम वृद्ध यांनी प्रयोजित केलेला. त्याने वाक्याचे श्रवण करणाऱ्या मध्यम वृद्धाची गाईला आणण्यात प्रवृत्ति होते. तसे (विषयुक्त) ' अन्न खाऊं नको ' असे असलेल्या वाक्य श्रवण करणाऱ्या त्याची तूष्णींभावरूपा निवृत्ति होते. व असे अन्वयांत प्रवृत्ति निवृत्ति उद्देशाने उत्तमवृद्ध आप्त याचा वाक्यप्रयोग मध्यम वृद्धाच्या (कार्यांत) शास्त्रतात्पर्यनिश्चय झाला आहे होतो. असाच आरंभापासून शास्त्राला कोठे

कोठे कार्यपरत्व सांगितले. कोठे नियोगपरत्व. ' तस्य ज्ञानं ' या सूत्रांत धर्मपरत्व ' चोदनेति ' या भाष्यांत ' क्रियायाः प्रवर्तकं ' असे क्रियाप्रवर्तकत्व उत्तरत्र विधि व अपूर्वपरत्व. वरील अनेक अर्थांत त्यापुढे शास्त्राचा कार्यपरत्व कसे? त्याचे सांगतात- ' क्रिया नियोग '

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

नवमवर्णक इति

स्यार्थः कर्मविबोधनम् [कुमी॰भा॰१।१।१] "चोदनेति क्रियायाः प्रवर्तकं वचनम्" [कुमी॰भा॰१।१।२] "तस्य ज्ञानमुपदेशः" [जै॰सू॰१।१।५] "तद्भूतानां क्रियार्थेन समाम्नायः" [कुमी॰१।१।२५]

॥ व्याख्यान ॥

याविषयीं चोदनासूत्रावरील भाष्याला सांगतो - "चोदनेति क्रियायाः प्रवर्तकं वचनम्" = चोदना म्हणजे क्रियेचें प्रवर्तक वचन. क्रियेचें - नियोगाचें ज्ञानद्वारा प्रवर्तक वाक्य चोदना म्हटलें जातें. असा अर्थ. शबरस्वामींच्या संमतीला सांगून जैमिनींच्या संमतीला सांगतो - 'तस्य ज्ञानमुपदेशः' = 'तस्य' = त्या धर्माचें 'ज्ञानम्' = ज्ञापक 'उपदेशः' = अपौरुषेय विधिवाक्य आहे. कारण त्याचा धर्माशी अव्यतिरेक = अभेद आहे. पदांची क्रियेशी अन्वित अर्थात शक्ति आहे याविषयी सूत्राला पठन करितो - 'तद्भूतानां क्रियार्थेन समाम्नायः' = 'तत्' = तत्र = वेदांत 'भूतानां' = सिद्धार्थबोधक पदांचें 'क्रियार्थेन' = क्रियावाचि लिङादि पदाशी 'समाम्नायः' = सह उच्चारण करावें. (अर्थस्य तन्निमित्तत्वात्) कारण पदार्थज्ञानाला वाक्या-

॥ विवरण ॥

अशी हे येथें -

येथें "कार्यवाची शब्द आहेत असें जाणावें. "कारण त्याच्या" = विधिवाक्याच्या. 'अव्यतिरेकः' = अव्यभिचार. कारण विधिवाक्या-

र॰प्र॰पृ॰ १२४१२

ला नियमानें धर्माचें बोधकत्व आहे असा अर्थ. वर्तेसें असतां जें विधिवाक्य तें धर्माला अवबोधक असा व्याख्यानोंचा प्रतिपादन

पर जैमिनी सूत्रानें शास्त्राला नियोगपरत्व दाखविलें असा भाव. शास्त्राच्या कार्यज्ञानद्वारा प्रवृत्तिनिवृत्तींत बुद्ध संमतीला सांगून

आतां तेथें न (क्रियान्वित अर्थात) पदांच्या शक्तीला सांगतो - 'पदांची' 'तद्भूतानां क्रियार्थेन समाम्नायः अर्थस्य तन्निमित्तत्वा-

त्' असें हें पूर्ण सूत्र असून 'अर्थस्य तन्निमित्तत्वात्' या सूत्रभागाच्या अर्थाला सांगतो - 'कारण पदार्थज्ञानाला' पदार्थस्मृतीला

॥ विवरण व्याख्यान ॥

'येथें' = व्याख्यान व अभियुक्त वचनांत असा अर्थ. 'शास्त्राला नियोगपरत्व' = जसें विधिवाक्याला कार्यपरत्व दाखविलें तसें वेदांतांनाही

कार्यपरत्व आहे. असा भाव 'तद्भूतानां' या सूत्राच्या विशेष अर्थाला सांगतात - 'शास्त्राच्या' वेदांतानांही कार्यपरत्वानें अर्थवत्त्व

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

"आम्नायस्य क्रियार्थत्वादानर्थक्यमतदर्थानाम्" [पू.मी.१।२।१] इति च।

१२।११
अतः पुरुषं कस्मिंश्चिद्विषयविशेषे प्रवर्तयत्कुतश्चिद्विषयविशेषान्नि-
वर्तयच्चार्थवत् शास्त्रम्, तच्छेषतयाऽन्यदुपयुक्तम्। तत्सामान्या-

॥ व्याख्यान ॥

र्थरूप कार्यज्ञानाचे निमित्तत्व आहे. असा अर्थ. कार्यान्वित अर्थांत शक्त असलेली पदे कार्यवाची पदांशी सह पदार्थस्मृतिद्वारा कार्याच्या वाक्यार्थाला बोधित करितात. असा भाव. "आम्नायस्य क्रियार्थत्वादानर्थक्यमतदर्थानाम्"= वेदाला क्रियार्थत्व असल्यामुळे त्या अर्थाला न सांगणाऱ्या वाक्यांना आनर्थक्य आहे. 'इति च'- असेही.
२ पू. १४८।११
फलितार्थ सांगतात - 'अतः'- म्हणून. ज्या अर्थी वृद्ध असे सांगतात त्या अर्थी विधिनिषेधवाक्यपरच शास्त्र आहे असे सांगतात- 'पुरुषं कस्मिंश्चिद्विषयविशेषे प्रवर्तयत्'- पुरुषाला कार्यरूपी धर्म या विषयविशेषांत प्रवृत्त करीत 'कुतश्चिद्विषयविशेषान्निवर्तयच्च'- व अधर्म या विषयविशेषापासून निवृत्त करीत 'अर्थवत् शास्त्रम्'= प्रयोजनवान शास्त्र आहे. 'अन्यच्च' दुसरे अर्थवादादिक तर 'तच्छेषतया उपयुक्तम्'= त्या कार्याच्या शेषतेने उपयुक्त आहे. 'तत्सामान्यात्'= त्याच्याशी= कर्मशास्त्राशी समान जे शास्त्रत्व त्यामुळे.

॥ विवरण ॥

असा अर्थ: पदार्थस्मृति या वाक्यार्थज्ञानाचे निमित्तत्व असल्यामुळे 'दृष्ट्वादि' पदांशी सह उच्चारित सिद्धार्थनिष्ठपद समुदायात्मक आम्नाय कार्यरूप वाक्यार्थ ज्ञानाविषयी हेतु होतो. असा सूत्रयोजनेच्या अभिप्रायाने व उपसंग्रहाने तात्पर्य
२. पू. १४२।११
सांगतो- 'कार्यान्वित अर्थांत शक्त असलेले' पदार्थस्मृतिद्वारा पदे कार्यवाच्योपदांशी सह वाक्यार्थाला बोधित करितात असा अन्वय.
कर्मशास्त्राशी

॥ विवरणव्याख्यान ॥

आहे. त्यांना शास्त्रत्व असल्यामुळे कर्मशास्त्राप्रमाणे' अशा प्रयोगाच्या अभिप्रायाने सांगतो- कर्मशास्त्राशी' 'वेदत्व'- ब्रह्म-
ज्ञानां वेदत्व असल्यामुळे शास्त्रत्व प्रसिद्धच आहे. व प्रवृत्तिनिवृत्तिपर संदर्भाला शास्त्र आहे. म्हणून शास्त्रत्व प्रसि-
द्धीने [illegible]

CC-0. In Public Domain. Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

१२।९३

वेदान्तानामपि तथैवार्थवत्वं स्यात्। सतिच विधिपरत्वे यथा स्वर्गादिकामस्याग्निहोत्रादिसाधनं विधीयते एवममृतत्वकामस्य ब्रह्मज्ञानं विधीयत इति युक्तम्।

१३।१८

॥ १२० व्याख्यान ॥

'वेदान्तानामपि'-वेदान्तांनाही 'तथैव' कर्मशास्त्राप्रमाणे कार्यपरत्वानेंच 'अर्थवत्वं स्यात्'-अर्थवत्व आहे. पण वेदान्तात नियोज्य व विधेय दिसत नसल्यामुळे तेथें कार्यबुद्धि कशी? त्यावर सांगतात- 'सतिच विधिपरत्वे'-कार्यपरत्व असतांतर 'यथा स्वर्गादिकामस्य' -जसें स्वर्गादिकाम्याला 'अग्निहोत्रादि साधनं विधीयते'-अग्निहोत्रादि साधनाचें विधान केलें जातें. 'एवममृतत्वकामस्य'-याप्रमाणे अमृतत्वकाम्याला 'ब्रह्मज्ञानं विधीयते'

॥ विवरण ॥ (अनुक्तस्पष्टीकरण)

कर्मशास्त्रासारखी. १२।९३ वेदत्व कार्यत्व

समान वेदान्तांमध्येंही जे शास्त्रत्व-वेदत्व आहे त्यामुळें असा अर्थ. पण वेदान्तात ब्रह्मात्मैक्याचेंच प्रतिपादन असल्यामुळें तेथें नियोज्य नाहीं व ज्ञान प्रमाणाधीन असल्यामुळें विधेय नाहीं. तेंव्हा त्यांना कार्यपरत्व कसें? अशी शंका घेतात-

(भाष्यांत) 'पण वेदान्तांत' 'तत्सामान्यात्' येथें अनुमानानें वेदान्तांना कार्यपरत्वाची सिद्धि असल्यामुळें कर्मकांडाप्रमाणे नियोज्य व विधेय-

'सतिच'

यांचीसिद्धि होते असें सांगतो- 'त्यावर सांगतो' दुसऱ्या कारणामुळें वेदान्तांच्या कार्यपरत्वाविषयीं शंका घेतात-

---

॥ विवरणव्याख्यान ॥

उपासना उपास्याच्या ज्ञानोत्तर असून मानसिक क्रिया असल्यामुळें ती कार्यात्मक असते. परंतु एकात्म विषयाच्या ज्ञानरूप वेदान्तांना कार्यपरत्व कसें? अशी आशंका घेतात- 'पण वेदान्तांत' 'कर्मकांडाप्रमाणें' "ज्योतिष्टोमेन स्वर्गकामो यजेत" इत्यादिकांत ज्याप्रमाणें स्वर्गकामी नियोज्य आहे, याग विधेय आहे; त्याप्रमाणें वेदान्तांतही मोक्षकामी नियोज्य असून 'मी ब्रह्म आहे' अशा रीतीनें ब्रह्मात्म्याशी अभिन्नरूपानें ब्रह्माचें उपासन विधेय आहे. म्हणून पूर्वोक्त न्यायानें वेदान्तांना उपासनाकार्यपरत्व युक्त आहे असा भाव. 'नियोज्य' ज्याला नियोजित केलें जातें तो अधिकारी. 'विधेय' ज्याचें विधान केलें जातें ते कार्य यागादि. 'दुसऱ्या कारणामुळें'- ब्रह्मात्मकार्य विधीच्या अंशापलीकडे विषयी पूर्वी घेतलेल्या वेदान्तांच्या तात्पर्याविषयत्व असल्यामुळें असें (कु

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

१२।२५

ननु इह जिज्ञास्य वैलक्षण्य मुक्तम् – कर्मकाण्डे भव्यो धर्मो जिज्ञास्यः, इह तु भूतं नित्यनिर्वृत्तं ब्रह्म जिज्ञास्य मिति। तत्र धर्मज्ञान फलादनुष्ठानापे–

॥ व्याख्यान॥ १२।२५ र.प्र.

ज्ञानाचे
ब्रह्माच्या उपासनेचे विधान केले जाते. ‘इति युक्तम्’ = हें युक्त आहे; पण धर्म व ब्रह्म जिज्ञासा सूत्रा-मधील येथें (कर्म व ज्ञान) कांड द्वयांत अर्थभेद सांगितला। कारण एक कार्यार्थत्व असतां शास्त्रभेदाची अनुपपत्ति येते. तेथें कांड द्वयांत जिज्ञास्यांचा भेद असतां फलांचे वैलक्षण्य सांगितले पाहिजे. व तसें (नित्य) असतां मुक्तिफलाकरितां ज्ञानाला विधेयता नाही. कारण मुक्तीला विधेय क्रियाजन्यत्व असतां तिला कार्य (अनित्य) फलाहून अविशेष प्रसंग येतो. व अविशेष असतां जिज्ञास्यभेदाची असि-द्धि होते. म्हणून नित्यसिद्ध मुक्तीला कर्मफलाहून विलक्षणत्व असल्यामुळे सिद्ध अभिव्यक्ति कर-णाऱ्या ज्ञानाचा विधि अयुक्त आहे। अशी आशंका घेतात – ‘ननु इह जिज्ञास्य वैलक्षण्य मुक्तम्’ पण येथें (श्वेतर संत्रांत) जिज्ञास्यांचे वैलक्षण्य सांगितले. ‘कर्मकाण्डे भव्यो धर्मो जिज्ञास्यः’ - कर्मकाण्डांत पुढें सिद्ध होणारा = साध्य धर्म जिज्ञास्य असून ‘इह तु’ येथें ज्ञानकाण्डांत तर ‘भूतं नित्य निर्वृत्तं ब्रह्म जिज्ञास्यम्’ – असलेले नित्यसिद्ध ब्रह्म जिज्ञास्य आहे; ‘इति’ असें ‘तत्र’ असें असतां ‘अनुष्ठानापेक्षाद् धर्मज्ञान फलात्’ = अनुष्ठानाची अपेक्षा असलेल्या

॥ विवरण ॥

‘पण धर्म’ भाष्यातील ‘इह’ शब्दाचे स्पष्टीकरण करितात – धर्म व ब्रह्म’ ‘येथें’ = पूर्वोत्तर तंत्रांत वत्यांच्या आद्य सूत्रांत असा अर्थ. ‘अर्थभेद’ = साध्य धर्मरूप व सिद्ध ब्रह्मरूप असा विषयभेद. ‘फलवैलक्षण्य’ – स्वर्ग मोक्षरूप ‘विधेय’ = साध्य ‘अविशेष’ = समान अनित्यत्वादि. ‘ज्ञानाचा विधि अयुक्त आहे’ कारण ज्ञानाचा प्रमाणाधीनत्व आहे असा भाव.

॥ विवरण व्याख्यान ॥

वार्तिक व्याख्या –
सांगितले आहे. नित्य मुक्ति किंवा कार्य विधि असे दोन्ही पक्ष असे पुढे कारण सांगतात असा अर्थ. ‘अनित्यत्वादि’ = सातिशयत्वादि

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

द्विलक्षणं ब्रह्मज्ञानफलं भवितुमर्हतीति। नाह्येवं भवितुमर्हति।
कार्यविधिप्रयुक्तस्यैव ब्रह्मणः प्रतिपाद्यमानत्वात्। "आत्मा वाऽरे

॥ व्याख्यान ॥

धर्मज्ञानाच्या फळाहून 'विलक्षणं ब्रह्मज्ञानफलं भवितुमर्हति' विलक्षण ब्रह्मज्ञानाचे फळ असणे योग्य आहे. यावर – मुक्तीला कर्मफळाहून वैलक्षण्य (~~हस्ब ज्ञानाने ते मानले~~) (नित्यसिद्धत्व) असिद्ध आहे म्हणून नित्य करित ज्ञान-उपासन विधेय आहे. मग सफळ कार्याचे करत्यांतरही जिज्ञास्य आहे म्हणून त्याच्या (जिज्ञास्यत्वाच्या) भेदाची सिद्धि होत नाही. असेही म्हणतां येणार नाही कारण ते इष्ट आहे. ब्रह्माला जिज्ञासास्यत्व सांगणाऱ्या सूत्राचा विरोधही नाही कारण ज्ञानविधिशेषत्वाने सूत्रकाराने ब्रह्माचा प्रतिपादन केलेले आहे. असा परिहार करितात – 'नाह्येवं भवितुम्' – असा रीतीने विलक्षण फळ असणे युक्त नाही. सूत्राचा (जिज्ञास्य) विरोधही नाही. 'कार्यविधिप्रयुक्तस्यैव ब्रह्मणः प्रतिपाद्यमानत्वात्।' कारण कार्यविधीने प्रयुक्त असलेल्याच ब्रह्माचे प्रतिपादन केलेले आहे ब्रह्माच्या विधिप्रयुक्तत्वाला स्पष्ट करितो – 'आत्मा वाऽरे द्रष्टव्यः' हे मंत्र मी निश्चये करून

॥ विवरण ॥

'विलक्षण' – नित्यसिद्ध अज्ञाननिवृत्तिद्वारा प्राप्ताची प्राप्तिरूप (पण असिद्ध असलं) 'वैलक्षण्य' = ~~नित्यसिद्धत्व~~. मग मुक्तीला अनित्यत्व येईल नाही काय? शास्त्रप्रमाणबलावर तिला नित्यत्व आहे असा भाव. 'त्याच्या भेदाची' – जिज्ञास्याच्या भेदाची. मग जिज्ञासा कर्मे ब्रह्मा (~~सूत्रातील ब्रह्म~~) ~~विलक्षण~~ (ये शास्त्राने प्रतिपादन) होत असलां, उपासना विध्यादिक शास्त्राने प्रतिपाद्य आहे असे जाणणे युक्त नाही कारण ब्रह्माला जिज्ञास्यत्वाचे कर्मत्व सांगणाऱ्या सूत्राचा विरोध येतो ही अशी आशंका असतां सांगतो – 'ब्रह्माला जिज्ञास्यत्व' 'ज्ञानविधि' = उपासनाविधि 'शेषत्वाने' – केलेलाने. 'विधिप्रयुक्तत्वाला' – उपासनाविधिशेषत्वाला.

॥ विवरणव्याख्यान ॥

'उपासनाविध्यादिकांचे येथे आदरे करून कर्मविधिचे ग्रहण जाणावे. 'सूत्राचा' – ब्रह्माला जिज्ञासा करणे त्यास सांगणाऱ्या सूत्राचा.

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

द्रष्टव्यः" [बृ. २।४।५] "य आत्माऽपहतपाप्मा ... सोऽन्वेष्टव्यः स विजिज्ञासितव्यः" [छां. ८।७।१] "आत्मेत्येवोपासीत" [बृ. १।४।७] "आत्मानमेव लोकमुपासीत" [बृ. १।४।१५] "ब्रह्म वेद ब्रह्मैव भवति" [मुं. ३।२।९] इत्यादि विधानेषु सत्सु कोऽसावात्मा? किं तद्ब्रह्म? इत्याकाङ्क्षायां तत्स्वरूपसमर्पणेन सर्वे वेदान्ता उपयुक्ताः। नित्यः सर्वज्ञः सर्वगतो नित्यतृप्तो नित्य-

॥ व्याख्यान ॥

आत्मा दर्शन करण्यास (= उपासना करण्यास) योग्य आहे 'य आत्माऽपहतपाप्मा' = जो आत्मा पापरहित आहे 'सोऽन्वेष्टव्यः स विजिज्ञासितव्यः' = 'तो शोध करण्यास तो जाणण्यास = उपासना करण्यास योग्य आहे; 'आत्मेत्येवोपासीत' = आत्मा असेच उपासना करावी 'आत्मानमेव लोकमुपासीत' आत्म्याच्या लोकाची = ज्ञानस्वरूपाची उपासना करावी 'ब्रह्म वेद ब्रह्मैव भवति' - ब्रह्माला जाणणारा = उपासना करणारा ब्रह्मच होतो ब्रह्मवेद येथे ब्रह्मभावाची इच्छा करणारा ब्रह्माचे ज्ञान = उपासना करो असा विधि परिणामाला प्राप्त होतो असे जाणावे' इत्यादि विधानेषु सत्सु = इत्यादि विधाने असतां 'कोऽसावात्मा किं तद्ब्रह्म' = हा आत्मा कोणता ते ब्रह्म कोणते? इति आकाङ्क्षायाम् अशी आकांक्षा असतां 'तत्स्वरूपसमर्पणेन सर्वे वेदान्ता उपयुक्ताः' = त्याच्या = ब्रह्मात्मैक्य स्वरूपाच्या समर्पणाने सर्व वेदान्त उपयुक्त आहेत वेदान्तांनाच अर्थवत्त्व दाखविले - 'नित्यः सर्वज्ञः

॥ विवरण ॥

'स विजिज्ञासितव्यः' इत्यादिकांत विधि प्रतीत होत असल्याने 'ब्रह्म वेद' इत्यादिकांत विधि प्रतीत होत नाही? अशी आशंका असतां सांगतो- 'ब्रह्मवेद येथे' 'कोणता?' = त्याचे स्वरूप काय? असा अर्थ 'नित्यः' इत्यादि- येथे 'अजो नित्यः' [कठ १।२।१८]

॥ विवरणव्याख्यान ॥

'अर्थविवरण करविले तो असे खरे व असल्यामुळे गुरु वचनांच्या आकांक्षा असतां त्यांना दाखविले तो- येथे अजो नित्यः"

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

शुद्ध बुद्ध मुक्त स्वभावो विज्ञान मानंदं ब्रह्म" इत्येवमादयः। तदुपास- (१३१२)
नाच्च शास्त्र दृष्टो ऽदृष्टो मोक्षः फलं भविष्यतीति। कर्तव्य विध्यन-
नुप्रवेशे तु वस्तु मात्र कथने हानोपादानासंभवात् सप्तद्वीपा वसुमती राजा-

॥ व्याख्यान ॥

सर्वगतो नित्य शुद्ध बुद्ध मुक्त स्वभावो विज्ञानमानंदं ब्रह्म इत्येवमादयः - नित्य
सर्वज्ञ सर्वगत नित्यतृप्त नित्य शुद्ध बुद्ध मुक्त स्वभाव विज्ञान आनंद ब्रह्म असे इत्यादि सर्व वेदान्त
ब्रह्मात्मस्वरूपाच्या समर्पणानें उपयुक्त आहेत असा अन्वय. पण विधीचें फळ कोणतें? तें सांगतो-
'तदुपासनाच्च शास्त्र दृष्टो ऽदृष्टो मोक्षः फलं भविष्यतीति' - त्याच्या = प्रत्यक् ब्रह्माच्या
उपासनेपासून 'ब्रह्मविदाप्नोति परम्' [तै. २।१] असा शास्त्रोक्त मोक्ष स्वर्गाप्रमाणें लोकांत
(र. प्र. १।१।४।१२)
अप्रसिद्ध असलें तरी फळ होईल. ब्रह्माला कर्तव्योपासनाविषयक विधिशेषत्वाचा अंगीकार
असतां बाधक सांगतो - 'कर्तव्य विध्यननुप्रवेशे तु' कर्तव्य विधींत ब्रह्माचा अनुप्रवेश
नसतां तर 'वस्तुमात्र कथने' = वस्तुमात्राचें कथन असतां 'हानोपादानासंभवात्'
त्याग व ग्रहणाचा असंभव असल्यामुळें 'सप्तद्वीपा वसुमती' = सप्तद्वीप पृथिवी आहे;

॥ विवरण ॥

"यः सर्वज्ञः" [मुं. १।१।९] "सर्वगतं सुसूक्ष्मं" [मुं. १।१।६] "आप्तकाम आत्मकामः" [छां. ८।७।१] "शान्तं निरवद्यम्" (श्वे. ६।१९)
[श्वे. ६।१९] "विज्ञानमानंदं ब्रह्म" [बृ. ३।९।२८] - इत्यादि श्रुतिस्मृतिवाक्यांचा. 'मोक्ष स्वर्गाप्रमाणें' = ब्रह्माच्या उपासनेपा-
सून अपूर्व द्वारा अज्ञानाच्या निवृत्तीनें नित्य सगुण मोक्ष होईल. ज्ञानापासून नाही असा भाव. 'ब्रह्माला कर्तव्योपासना-

॥ विवरण व्याख्यान ॥

पण क्रियारूप उपासनेपासून जर नित्य मोक्ष झाला तर 'तद्यथेह कर्मजितो' [छां. ८।१।६] या कृतकत्वाच्या अनित्यत्व सांगणाऱ्या श्रुतीचा विरोध येतो;
१ त्याचें सांगतो 'नित्य सगुण' "न स पुनरावर्तते" [छां. ८।१५।१] या श्रुतीच्या आधारें सगुण नित्यत्व आहे. 'तद्यथेह' ही श्रुति तर कर्मक्षयानंतर अनित्य-
त्व सांगणारी आहे असा भाव.

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

१३१७

सौगच्छति' इत्यादि वाक्यवत् वेदान्तानामानर्थक्यमेव स्यात् ।
ननु वस्तुमात्रकथनेऽपि रज्जुरियं नायं सर्प इत्यादौ भ्रान्तिज-
नितभीतिनिवर्तनेनार्थवत्त्वं दृष्टम् । तथेहाप्यसंसार्यात्मवस्तु
कथनेन संसारित्वभ्रान्तिनिवर्तनेनार्थवत्त्वं स्यात् । स्यादेतदेवं,
यदि रज्जुस्वरूपश्रवण इव सर्पभ्रान्तिः संसारित्वभ्रान्तिर्ब्रह्मस्वरू-

॥ व्याख्यान ॥

'राजा सौगच्छति' - हा राजा गमन करितो' इत्यादि वाक्यवद्वेदान्तानामानर्थक्य
मेव स्यात्' इत्यादि वाक्याप्रमाणे वेदान्तांना आनर्थक्यच येईल. विधीशी असंबद्ध सिद्धवस्तु-
चा बोध असतां प्रवृत्त्यादि फळाच्या अभावामुळे वेदान्तवाक्यांना आनर्थक्यच येईल असा अर्थ
दोषरूपा विषयीं सिद्धान्ती शंका घेतात - 'ननु वस्तुमात्रकथनेऽपि' - पण वस्तुमात्राचे कथन
असतांही 'रज्जुरियं नायं सर्प इत्यादौ' - ही रज्जु आहे हा सर्प नाही इत्यादि कांस जसें 'भ्रा-
न्तिजनितभीतिनिवर्तनेनार्थवत्त्वं दृष्टम्' भ्रान्तीपासून उत्पन्न झालेल्या भीतीच्या निव-
र्तनानें अर्थवत्त्व दृष्ट आहे. 'तथा इहापि' - तसेंच येथें वेदान्तांतही जसें 'असंसारी आत्मवस्तु
कथनेन' - असंसारी आत्मवस्तूच्या कथनानें 'संसारित्वभ्रान्तिनिवर्तनेनार्थव-
त्त्वं स्यात्' - जीवाच्या संसारित्व भ्रान्तीच्या निवर्तनानें अर्थवत्त्व येईल ? दृष्टान्ताच्या वैषम्यानें
परिहार करितात - 'स्यादेतदेवम्' - हें अर्थवत्त्व असें येईल 'यदि' - जर 'रज्जुस्वरूपश्रवणे इव सर्प
भ्रान्तिः' - रज्जुस्वरूपाचें श्रवण असल्या जशी सर्पभ्रान्ति निवृत्त होत नाही. 'ब्रह्मस्वरूप
श्रवणमात्रेण संसारित्वभ्रान्तिर्निवर्तेत' - ब्रह्मस्वरूपाच्या श्रवणमात्रानें जीवाची

॥ विवरण ॥

विषयक ? येथून आरंभ करून 'यस्तु आलीं सांगतो' यांच्या पूर्वीपर्यंत त्याच्या ग्रन्थ स्पष्टार्थ आहे

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

प्रश्रवणमात्रेण निवर्तेत, न तु निवर्तते। श्रुतब्रह्मणोऽपि यथापूर्वं सुखदुःखादि संसारित्वधर्मदर्शनात्। "श्रोतव्यो मन्तव्यो निदिध्यासितव्यः" (बृ. २।४।५ १३।१) इति च श्रवणोत्तरकालयोर्मनननिदिध्यासनयोर्विधिदर्शनात्। तस्मात्प्रतिपत्तिविधिविषयतयैव शास्त्रप्रमाणकं ब्रह्म अभ्युपगन्तव्यमिति।

॥ व्याख्यान ॥

संसारित्वभ्रान्ति निवृत्त होईल. 'न तु निवर्तते' परंतु निवृत्त होत नाही. 'श्रुतब्रह्मणोऽपि यथापूर्वं सुखदुःखादि संसारित्वधर्मदर्शनात्' कारण ब्रह्माचे श्रवण केले त्यालाही पूर्वीप्रमाणे सुखदुःखादि संसारित्व धर्म दिसतो. म्हणून वेदान्तांना विधिसंस्पर्शावाचून अर्थवत्व नाही असा अर्थ. पुनः जर ज्ञानापासूनच मुक्ति होईल तर श्रवणापासून उत्पन्न झालेल्या ज्ञानानंतर मननादिकांचा विधि असणार नाही. त्यानंतर विधि आहे म्हणून कार्यसाध्य मुक्ति आहे असे सांगतो - 'श्रोतव्यो मन्तव्यो निदिध्यासितव्यः इति च' श्रवण करावे मनन करावे निदिध्यासन करावे असा तर 'श्रवणोत्तरकालयोः मनननिदिध्यासनयोः' श्रवणाच्या उत्तरकाळी असलेल्या मनन व निदिध्यासनांच्या 'विधिदर्शनात्' विधि दिसतो. म्हणून कार्य साध्यच फल आहे असा अर्थ. शब्दांची कार्ययुक्त अर्थांत शक्ति असल्यामुळे प्रवृत्त्यादि फलवत्त्वाला च शास्त्रत्व असल्यामुळे सिद्धार्थांत फलाचा अभाव असल्यामुळे व मननादिकांचा विधि असल्यामुळे कार्यपर वेदान्त आहेत. असा पूर्वपक्षाचा उपसंहार करितो - 'तस्मात्प्रतिपत्तिविधिविषयतया एव' म्हणून उपासनाविधिविषयतेनेच 'शास्त्रप्रमाणकं ब्रह्म अभ्युपगन्तव्यमिति' - शास्त्रापासून ब्रह्म कळते असे मानले पाहिजे असे. 'इति' शब्द पूर्वपक्षाच्या समाप्तीकरिता आहे. ८७।८ पं. पा. भाष्यकार या पूर्वपक्षाचा उपसंहा

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

८५।८ ॥ व्याख्यान ॥

शब्दाने प्रतिपत्ति शब्द जो सर्वत्र मनाचा व्यापार प्रमाणात्मक किंवा इतर कोणाकडून कोणत्यारीती-
ने विधि संस्पर्श झाल्याने विधेय कल्पित आहे त्या सर्वांच्या संग्रहाकरिता आहे असे जाणावे.

८७।११
(सिध्दान्ती-) (अवसरवादी-) यावर आम्ही सांगतो- ज्याचे विधान केले जाते ते हे शब्दकर्मक ज्ञान कोणते? शब्द-

॥ विवरण ॥

वि॰ २४८।९ (स्पष्ट)

वेदान्तांस नियोग कुठले ब्रह्माच्या ज्ञानाची इच्छा करणाऱ्याने नियोग वगैरे प्रमाणांनी कळणे शक्य नाही असे हे प्रथम दाखवितात- 'यावर आम्ही सांगतो'. त्यांत विधेयाच्या अभावामुळे त्याने पृथक् केलेले विधि प्रमाणाने जाणणे शक्य नाही असे सांगतात- 'ज्याचे विधान' त्या शब्दापासून उत्पन्न झालेल्या व त्याविषयक विज्ञानाचे सर विधान करणे शक्य नाही असे सांगतात- 'शब्दजन्यतर' गृहीत पदपदार्थ संबंधाला जसे विधिवाक्यापासून तसे अधीयमानवाक्यापासून

॥ विवरणव्याख्यान ॥

७१४।१
स्वपक्षांची कार्यान्वित अर्थात च्युत्पत्ति होत असल्यामुळे व तेंच प्रयोजन संभवत असल्यामुळे वेदाला विधिनिष्ठत्व आहे? अशी आशंका घेतली असतां सिध्दान्ती व्युत्पत्ति व प्रयोजनाचे प्रतिपादन करावयाचे असतां 'ज्याचे विधान' असे हे काय प्रति-पादन केले जाते? अशी आशंका असतां तात्पर्याला सांगतात- 'वेदान्तांत' 'असे असतांही' [व्याख्याकृ:] यांच्यापूर्वीच व्याख्यान प्रमाणे नियोगाची असिध्दि सांगितली जाते. तेथून आरंभ करून ब्रह्माची असिध्दि न सिध्दांत व्युत्पत्त्यादिक सांगितल्या जातात असा अभि-प्राय. पण असे ज्ञानाच्या विधेयत्वाने निराकरण केले तर होते नियोगाचे निराकरण नाही? यावर सांगतात- 'त्यांत विधेयाच्या' ह्यांत तीन प्रकारच्या प्रतिपत्ति संभवतात- १ शाब्दी २ भावनात्मिका ३ साक्षात् करणा. त्यांत कोणत्या प्रकारच्या ज्ञानाचे विधान आहे? असा (व्याख्यानातील) 'कोणते' शब्दाचा अर्थ. त्यांत पहिले तर अयुक्त आहे असे सांगतात- 'त्यांत शब्दापासून' अधीत स्वाध्याय पाठ झाला-
असून तें सांगितले
ही ज्ञान दिसत नसल्यामुळे स्वाध्याय पाठापासून त्याची सिध्दि होते हे अयुक्त आहे? अशी आशंका असतां तात्पर्याला सांगतात- 'गृहीत पदपदार्थ' शब्द ज्ञानमात्रापासून ज्ञानोत्पत्तींत दृष्टान्ताला सांगतात- 'जसे विधिवाक्यापासून' वाक्यापासून ज्ञानोत्पत्ति असतां विचाराला आनर्थक्य आहे? अशी आशंका असतां असंभावनादिकांच्या निरासांत त्याचा उपयोग आहे. असे सांगतात-

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

॥ मूलारम्भ ॥

अन्यतर नाही. कारण त्याच्याम पाठापासूनच त्याची सिद्धि होते. आतां शङ्काजन्यत्व ज्ञानाच्या अभ्यासाचे विधान केले जाते ? तर त्याचे आम्ही प्रयोजन पहात नाही. पण इष्टविषयाच्या ज्ञानसंतानाला सुखसंतानाचे हेतुत्व दिसते ? जर असे आहे तर त्याच्या स्मरणाचे श्रेयही विधीला आवश्यक

॥ विवरण ॥

विषयप्रहांत विज्ञान उत्पन्न होते. वेत्त्व विचाराने प्रसिद्धापित केले जाते असे जाणावे. दुसरीकडून सिद्ध न होणाऱ्या अर्थाचे ज्ञान तन्नियोगाची उपपत्ति होत नाही. मग शङ्कापासून कळणाऱ्या प्रहांत त्याच्या समानजातीय स्मृतिसंतानाचे विधान असो ? अशी शंका घेतो. 'आतां शङ्काजन्यत्व' (अनित्यत्व) त्यावर - तेथे २४८।१६ स्मृतिसंतान विधीचे (विधीचे) प्रयोजन अवश्य तर नाही कारण स्वर्गाप्रमाणे मोक्षाचे अकर्मजन्यत्व प्रसंग येतो. इष्टफल असतांही किंचित प्रयोजन निरूपण केले जात नाही. असे सांगतात - 'तर त्याचे आम्ही' पण भर्दन सुखाप्रमाणे तेथे प्रत्यक्ष सुख आहे ? असे सांगतो. 'पण इष्ट' मग अन्वयव्यतिरेकांनी सिद्ध साधन त्यामुळे मर्दनादिकाप्रमाणे स्मृतिसंतान विधेय नाही असे सांगतात - 'जर असे आहे तर' मग स्मरणमणाचे साक्षात्कारण

॥ विवरणव्याख्यान ॥
असे ज्ञाना ~~विचार~~ अर्थ

'वेत्त्व ~~ति~~ विचाराने' म्हणून विचाराचे वैयर्थ्य नाही ~~असा~~ अर्थ. शङ्कापासून त्याच्या ज्ञानोत्पत्तीचा संभव असतांही विधि असणार नाही ? त्यावर सांगतात - 'दुसरीकडून सिद्ध' अशा प्रहांत शाक्याला ~~अ~~ भवित्व असल्यामुळे न ज्ञानाचा अन्यथा सिद्धत्व असल्यामुळे विधि नाही. असा अर्थ. ज्ञानाचा क्षणिकत्व असल्यामुळे त्याच्या अभ्यासाच्या विधीचा असंभव आहे ? अशी आशंका असतां सांगतो - 'मग शङ्कापासून' पण मोक्ष प्रयोजन असावं त्याने प्रयोजन पहात नाही हे असंगत आहे ? अशी आशंका असतां दायने अदृष्ट प्रयोजन आहे ? किंवा दृष्टी पाहिजे पक्ष नाही असे सांगतात - 'त्यावर तेथे' तेथे = दृष्टादृष्ट प्रयोजनामध्ये असा अर्थ. अनुपलब्धीमुळे दुसरा पक्ष ही नाही असे सांगतात - 'इष्टफल' अनुपलब्धि असिद्ध आहे ? अशी शंका घेतो - 'पण मर्दन' विधीच्या आनन्दकादिपक्षी फुकोणतो ? त्यावर सांगतात - 'मग अन्वय' विधीचे मोक्ष प्रयोजन नाही परंतु साक्षात्कार आहे असे सांगितले तेथे को- णाचा साक्षात्कार ? अशी आशंका असतां सांगतात - 'मग स्मरणमाणाचे' साक्षात्काराच्या दृष्ट स्वरूपाला सांगितले नसल्यामुळे 'अदृष्ट

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

॥ व्याख्यान ॥

मोह: आतां पुनः साक्षात्करणाकरितां ज्ञानसंतानाचा विधि सांगितला जातो तर हें युक्त नाहीं कारण दृष्टाधिकारविधि असंभावित दृष्टफळ होत नाहीं. लैङ्गिक (अनुमेय) अथवा [illegible] लिङ्ग (अनुमान)

॥ विवरण ॥

स्मृति संतानविधीचें प्रयोजन असो? अशी शंका घेतो- 'आतां पुन:' काय साक्षात्कार। स्मृतिसंतानाचें अदृष्ट प्रयोजन आहे किंवा दृष्ट? अदृष्ट तर नाहीं कारण वस्तूच्या आपरोक्ष्याला चक्षुरादि प्रमाणसामग्री [illegible] असल्यामुळे (पुढील) अदृष्टमात्रजन्यत्व नाहीं. ते पूर्व (जन्मान्तरीय) अदृष्ट सह कृत जन्मान्तरीय प्रमाण कारणापासून उत्पन्न होते? असें असेल (उदा०) तर मग जन्मान्तरी जसे शब्दादि प्रमाणकारण विधिपासून ब्रह्मावगति उत्पन्न करील (करितें) तसें येथेंही करील. आतां दृष्टच ब्रह्मसाक्षात्करण प्रयोजन आहे असें असेल तर नाहीं कारण तसें उपलब्ध होत नाहीं असें सांगतात "हें युक्त नाहीं कारण दृष्टाधिकारविधि" अनुपलब्धिरूप विरोधाचा दृष्टविषयात- 'लैङ्गिक (अनुमेय)'.

॥ विवरणव्याख्यान ॥

नाहीं असें समाधान अनुचित आहे? अशी आशंका असतां विकल्पपूर्वक व्याख्यान करितात- 'काय साक्षात्करण' 'अदृष्ट'= विध्यर्थाच्या अनुष्ठानापासून जें अपूर्व उत्पन्न होतें त्यानें साध्य असा अर्थ. पहिल्या पक्षाला दूषित करितात- 'अदृष्ट तर' 'यज्ञेन विविदिषन्ति' (बृ०ना०४) असें सांगितलें असल्यामुळे त्या अदृष्टापासून अजन्यत्व कसें? अशी शंका असतां काय त्याला अदृष्टमात्र जनक आहे? किंवा काय साक्षात् सहकृत अदृष्ट? पहिला पक्ष नाहीं असें सांगतात 'अदृष्टमात्र' कारण त्याला अप्रमाणत्व आहे असा अर्थ. दुसऱ्या पक्षाचें उत्थापन करितात- 'ते (जन्मान्तरीय) अदृष्ट' श्रवणाच्या ध्यानादिकानें पूर्वजन्मांत उत्पन्न झालेलें जें अदृष्ट त्यानें सहकृत शब्दापासून जन्मांतरीय साक्षात्काराचा उदय होतो असा अर्थ. अकारितकर्त्यांनीं दि- ध्यासनाच्या अनुपपत्तीनें निदिध्यासनाच्या विधीविषयीं तात्पर्य शब्दापासून अवगतीची उत्पत्ति आधिक्यानें होईल तरीही शुद्धान्तःकरणाला शब्दश्रवणापासून अपरोक्ष विद्या होते उत्पन्न होणार नाहीं? असें सांगतात- 'मनजन्मान्तरी' दुसऱ्या पक्षाचा अनुवाद करितो- 'आतां दृष्ट' काय संतानविधि साक्षात्काराला उत्पन्न करितो किंवा पदें पदें?

पहिला पक्ष तर नाहीं असें सांगतात- 'कारण तसें'

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

॥ व्याख्यान ॥

पासूनच उत्पन्न झालेल्या शब्दस्फोटः ही अभ्यस्यमान ज्ञानाने साक्षात् केले जात नाही. पण अ-भ्यस्यमान शब्दज्ञानापासूनच साक्षात्प्रभव नव्हे. त्याच्यापासून उत्पन्न झालेल्या दुसऱ्या ज्ञाना-
८७१८
-पासून होईल. अशा भावविषयींस प्रमाण नाही.

॥ विवरण ॥

शब्दज्ञानाच्या स्मृतिसंतानापासून अपरोक्षज्ञानमात्र उत्पन्न होत नाही असें नव्हे. त्याला उपलब्ध करण्यास समर्थ दुसरे विज्ञान उ-त्पन्न होते. त्या विज्ञानरूपी फळाकरिता स्मृतिसंतानाचे विधान केले जाते? अशी शंका येते- 'पण अभ्यस्यमान' सरी अपरोक्ष फलविज्ञान अदृष्ट केलें विधीचें फळ नाही. कारण ज्ञानाचा प्रमाणाधीनत्व आहे. दृष्ट नव्हे हि नाही. कारण
२४५८
स्मृतिसंतानाचा प्रमाणत्वाचा अभाव आहे. तशा प्रकारच्या विज्ञान (रूपी) फळाविषयी प्रमाणही नाही. असें
२४६।९
सांगतात- 'अशाभावविषयीं' पण स्मृतिसंतानाचा विधि नसो शब्दापासून फळ लवकर ब्रह्मविषयीं ध्यानाचे
२४९।१०
विधान केले जाते. पण स्मृतिसंतानाहून ध्यानाला कोणता विशेष आहे? त्यांत स्मृतिसंतान म्हणजे प्रमाणापासून

॥ विवरणव्याख्यान ॥

उपलब्ध
परोक्षज्ञानाच्या अभ्यासापासून अपरोक्ष ज्ञानाचा जन्म होत नाही असें सांगितले तें अयुक्त आहे कारण तेथें अर्थाचा परोक्षत्व असल्यामुळे अपरोक्षत्वाची अनुपपत्ति आहे. येथें तर ब्रह्माच्या अपरोक्षत्वामुळे अपरोक्षज्ञान होईल? असें असेल तर नाही कारण अपरोक्ष वस्तु हि परोक्षज्ञानाच्या अभ्यासापासून अपरोक्षत्वाने प्रसिद्धि दिसत नाही. समाधान: दुसऱ्या पक्षाचा उ-त्थापन करीतो- 'शब्दज्ञानाच्या स्मृतिसंतानापासून' साक्षात्कार फळक विज्ञान अथ अदृष्ट द्वारा उत्पन्न होते? किंवा दृष्ट द्वारा? पहिला पक्ष नाहीं असें सांगतात- 'तेही अपरोक्षफळ' अपरोक्षज्ञान ज्याचे फळ आहे ते अपरोक्षफळ असा अर्थ. दुसऱ्या पक्षाला दूषित करीतात- 'दृष्ट नव्हे' साक्षात्कार फळक ज्ञानांतर जनक अभ्यास आहे हे ही प्रमाणरहित आहे असें सांगतात-
शाब्द
'अशा प्रकारच्या' भावनात्मक (पहिल्या) ज्ञानाविषयी विधि आहे. येथेच विशेषाची शंका घेतात- 'पण स्मृतिसंतानाच्या' पण
७१६।२
स्मृतिसंतान ध्यानांत विशेषाच्या अभाव असल्यामुळे कांहीच उत्पन्न नाही? अशी शंका घेतात- 'पण स्मृतिसंतानाहून' विशेषाचा अभाव असिद्ध आहे असें सांगतो- 'त्यांत स्मृतिसंतान

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

॥ व्याख्यान ॥

मग शब्दापासून प्रतिपन्नाच्या प्रतिपत्तीच्या अनुसार ध्यान नामक मनोव्यापाराचे विधान असो ।
मग त्याचे विधान कशाकरिता? ध्येयाच्या साक्षात्कारा करिता तर त्याचा संभव नाही. कारण परोक्ष
ध्यायमानही साक्षात्कारापर्यंत प्राप्त होत असलेला दिसत नाही. पण कामादिकांचा उद्रेक असतां ध्या

॥ विवरण ॥

२४९।२२

कळले स्पष्ट. मुळात शब्द प्रमाणापासून वस्तुतत्त्वविषयक सजातीय प्रत्यय प्रवाह. ध्यान म्हणजे - वस्तुतत्त्वाची अपेक्षा न करिता आरोपित विषयांतरही मनाचा जो संकल्प प्रवाह तो विधेय आहे असे सांगतात - 'मग शब्दापासून' पण त्याचेही अदृष्ट किंवा दृष्ट प्रयोजन सांगितले पाहिजे? अदृष्ट तर नाही कारण त्याला नैयोगिकत्वाने स्वर्गादिकाप्रमाणे अनि-ष्पन्न प्रसंग येतो. दृष्टही दिसत नाही? असा आक्षेप घेतात - 'मग त्याचे' पण ध्येयसाक्षात्करण त्याचे प्रयोजन आहे? मग तेही प्रकृष्ट फल नाही कारण अनुभवाला प्रमाणजन्यत्व आहे. दृष्ट फळ असेल तर नाही का? या अनुपलब्धीला विरोध येतो असे सांगतात 'तर त्याचा' ध्यान दशेतल्या प्रत्ययसामर्थ्यावरून विनष्ट पुत्रादिकांचे अपरोक्ष्य दिसते? अशी शंका येतो. 'पण कामादिकांना' विनष्ट पुत्रादिकांना सांप्रत अविद्यमानत्व असल्यामुळे त्यांचे अपरोक्ष्य संभवत नाही. परंतु

॥ विवरणव्याख्यान ॥

प्रमाणवस्तु नाही भेदाने सांगतो 'वस्तुतत्त्वविषयक' 'कशाकरिता' येथील कशा शब्दाच्या अर्थाचे प्रश्न म्हणून सांगतात - 'पण त्याचेही' पहिल्याचा निरास करितात - 'अदृष्ट तर' मुमुक्षूंना साक्षात्करण प्रयोजन नाही? किंवा मुमुक्षूंना दुसरे तर नाही असे सांगतात - 'दृष्टही' पहिल्याचे उत्थापन करितात 'पण ध्येय' तरी अदृष्ट आहे? किंवा दृष्ट? असा विकल्प करून क्रमाने दूषित करितात - 'मग तेही' ध्याना-ला साक्षात्कार हेतुत्व दिसत नाही असे सांगितले असतां ध्यानोत्कर्षाला ते दिसते असे सांगतो - 'पण ध्यानाच्या दशेत' ध्यानचे ते अभ्यास त्याच्या ध्यायमानाचे अपरोक्ष्य होत नाही असे सांगितले त्याविषयी दृष्टांत सांगतात - 'विनष्ट पुत्रादिकांना' मग अनुभवाला विरोध येतो? अशी आशंका असतां अनुभव अन्यविषयक आहे असे सांगतात - 'परंतु पुढील देखील' पण ध्यानापासूनच अविद्यमानाचाही अपरोक्षत्वाची सिद्धि होत असल्यामुळे ध्यानाला दृष्टीने साधकत्व कसे? अशी आशंका असतां सांगतात —

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

॥ व्याख्यान ॥

यमान परोक्षही साक्षात्कारावा प्राप्त झाल्यासारखे दिसते ? असे नाही. ते ध्यायमान नव्हे. परंतु अविद्यात्मक

८६/२३

आहे. अन्यथा बाधित होणार नाही.

॥ विवरण ॥

श्रुतीने दर्शविलेले पुत्रादिक असतानाही ते बाधित मानल्यामुळे अविद्यात्मक आहेत. म्हणून वस्तुचे अपरोक्ष्य नाही. असा परिहार करणार –

'असे नाही'

२४१/२१

पण ध्यायमान ब्रह्मात्म्यांत ध्यानाच्या प्रकर्षाने करून ध्येयाचे अपरोक्ष्य तर श्रुत्यादिकाप्रमाणे सिद्ध होते. ध्येयाचे वस्तुत्व शब्दप्रमाणावरून सिद्ध झाले म्हणून वस्तुचे अपरोक्ष्य ध्यानापासून फलित होईल. जसे स्वप्नांत चतुष्पथावर उत्पन्न झालेले हे ज्ञान सामर्थ्य ज्ञान त्याच प्रकारच्या जागरण संवादाने सम्यक् ज्ञान होते? यांत सार नाही. ~~कारण~~ ~~[illegible]~~ अपरोक्ष ज्ञानाचा शब्दप्रमाणानुसरून तथा
असणार नाही ~~बैल~~
भूत ज्ञानत्व असतां संवादावरून प्रामाण्य ~~नाही~~. स्वप्नज्ञान तर अविद्यात्मकत्वामुळे प्रमाण नाही. संवाद तर आकस्मिक मात्र आहे.

कारण चक्षुरादिकांच्या प्रवृत्तिवाचून वस्तुदर्शन संभवत नाही.

२५०/८

(ध्याने)
पण ~~[illegible]~~ विघ्नुदरा सामर्थ्यावरून ध्येयाचे साक्षात्कार ध्यानाचे फल असते अन्यथा दोन्ही काय उपयोग?

॥ विवरण व्याख्यान ॥

७१६/१६

'म्हणून वस्तुचे' पण ध्यानापासून उत्पन्न झालेल्या ही अपरोक्ष प्रत्ययाचा संवादक प्रमाणांच्या अनुग्रहावरून प्रामाण्य सिद्ध होते अशी शंका घेतो – 'पण ध्यायमान' संवादादिकांनी यथार्थत्वाविषयी दृष्टान्ताचा सांगतो – 'जसे स्वप्नांत' अशी दृष्टान्तप्रसंगामुळे ही शंका येण्याची असे सांगताना – 'यांत सार नाही' तथाभूत ज्ञानत्व असतां – यथार्थ ज्ञानत्व असतां संवादाधीन तर प्रामाण्य नाही कारण अन– वस्था प्रसंग येतो. अभ्यास्य दृष्टान्तही समान आहे असे सांगतात – 'स्वप्नज्ञान' भ्रम संवाद कसा ? अशी आशंका असतां सांगतात – 'संवाद तर' उचित सामग्री अभावामुळे त्याचा अप्रामाण्य आहे असे सांगतात – 'कारण चक्षुरादिकांच्या'

पण ध्यानाचे साक्षात्कार फल आहे हे पूर्वीच निरसित केले. मग पुनः त्याच (कारणानात) उत्थान कशाकरिता ? अशी
विघ्नुदरा ७१८/१
आशंका असतां तात्पर्य सांगतो – 'पण ~~[illegible]~~ सामर्थ्यावरून' ज्याचा यांत विघ्नोपाउदर केले आहे ते ~~नी~~ विघ्नुदरा.

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

॥ व्याख्यान ॥

८७।३४
पण "द्रष्टव्यः" असा दर्शनाचा अनुवाद करून "निदिध्यासितव्यः" असे दर्शनफलानु-
रोधाने ध्यानाचे विधान केले आहे. मग द्रष्टाधिकार विधि असंभावित इष्टफल होत नाही असे हें
पूर्वी सांगितलें. ध्यान तर ध्येयाच्या साक्षात्कारा हेतु कोठें दिसत नाही. असें असतांहि ध्या-
नापासून ध्येयाचा साक्षात्भाव होवा. ध्येयाच्या याचा अर्थविषयीं काय प्रमाण आहे? शङ्कुर ८८।१

॥ विवरण ॥

अशी शंका घेतो - 'पण द्रष्टव्यः' तेथें तु काय से नैयायिक फल आहे किंवा दृष्ट? त्याला नैयोगिकत्व असतां स्वर्गा-
दिका प्रमाणे उपचय अपचयात्मक मोक्ष होईल. दृष्ट फल असतां त्यावर सांगतात - 'मग द्रष्टाधिकार' विधेयाच्या २५०।८ (ध्यान)
सम्बन्धाला अंगीकार करून शब्दाला ध्यानविधिपरत्व असतां ब्रह्मात्मैकत्व सिद्ध होत नाही असें सांगतात - 'असें
असतांहि' पण शब्द ब्रह्मात्मैकत्वाला प्रतिपादन करितो यावर नाही असें सांगतात - 'शङ्कुर'

॥ विवरणव्याख्यान ॥

= विधीचा उद्देश लागला साक्षात्कार करून असा अर्थ. "आत्मा वा अरे द्रष्टव्यः" असा साक्षात्काराचा अनुवाद करून निदिध्यासना-
चा विधि केला आहे, त्यामुळे ध्यानाचे साक्षात्कार फलयुक्त आहे असा अर्थ. पण ध्यानाचा दृष्ट फल ता सांगितलें त्यामुळे
व्याख्यानांत त्याचे निरसन अनुचित प्रमाणे आहे? अशी आशंका असतां विकल्पाच्या उत्तराने व्याख्यान करितात -
'नैयोगिक' साक्षात्कारास नियोगाचा साध्यत्व तेथे उपस्थित अपत्य सकल असल्यामुळे त्याने साध्य मोक्ष होत नाही असें येईल.
७१७।८
असें सांगतात - 'त्याला नैयोगिकत्व' पण 'होवा' (ध्यानें पुढें 'असें असतांहि' ध्यानें काय उपयोग? अशी आशंका असतां
त्याने विधेयाच्या अंगीकार सांगितला असून याने साक्षात्भाव फल सांगितलें आहे. अशा विभागाने अनुसंधान करून सांगतात -
'विधेयाच्या' (= ध्यानाच्या), काय शब्द प्रमाण आहे? किंवा दुसरें? असा व्याख्यानांत काय शब्दाचा अर्थ. पहिल्या पक्षा-
चे उत्थापन करितो. 'पण शब्द' काय शब्दानें ब्रह्मात्मैक्यांत महातात्पर्य आहे किंवा अवान्तर तात्पर्य? पहिला पक्ष नाही असें
सांगतात - 'मानूनसुद्धा' पण न्यायमध्यप्रमितिनें असें नुसतें असल्यामुळें 'नयापि... सत्त्वसिद्धिहोते' असें कसें म्हणतो? अशी

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

॥ व्याख्यान ॥

साक्षात्करणाचा उपाय असा उपासनाविधींत पर्यवसित त्याच्या सद्भावाविषयीं प्रमाण नाहीं. खरें आहे तथापि पुढील देवताविग्रहवत्त्वन्यायानें तत्त्व सिद्ध होतें? हा विषम उपन्यास आहे. तेथें (देवताविग्रहवत्त्वन्यायांत) तर तथात्वाविषयीं साधक किंवा बाधक नाहीं. म्हणून श्रुतीलिशरणाकडून तथात्व मानलें जातें. तसें येथें नाहीं. कारण सर्वांच्या आत्मत्वाविषयीं प्रत्यक्षादिकांचा (स्मृतिसमान) विरोध आहे. आरोपितरूपानेंही ध्यानाची उपपत्ति होते. पुढील हा ज्ञानविधिपक्षांत याच

॥ विवरण ॥

पण ज्ञानविधिवाक्यांहून अतिरिक्त अवान्तर वाक्यांच्या ठिकाणीं समन्वय होत असल्यामुळें वस्तुसिद्धि होईल असें सांगतो- 'खरें आहे तथापि' परिहार करितात- 'हा विषम' म्हणून विधिपरत्व असतां वस्तुसिद्धि होत नाहीं. असा सर्व विधिपर्यंत आक्षेप करितात- 'पूर्वोक्त ही'

॥ विवरणव्याख्यान ॥

आशंका असतांतू (अवान्तर) अन्याधिकरणपरत्वानें सर्वतोपरि करितात- 'पण ज्ञानविधि' पण कथ्य असो रिकांना आभास असल्यामुळें त्यांच्या विरोध नाहीं म्हणून या परिहारचा आभास आहे. अशी आशंका असतां सांगतात- 'परिहार करितात' वस्तु प्रमाणांनी बाध्य वस्तुन प्रत्यक्षादिकांचा आभास नाहीं. आम्नायाचा तर बाधकत्व नाहीं कारण त्याचा विधिपरत्व आहे असा अर्थ. पण 'श्रोतव्यः' इत्यादिकांचा विधिपरत्व असतांही वस्तुतत्त्वसिद्धीचा आश्रय केला जातो? त्यावर सांगतात- 'म्हणून', (मग) 'मज्जनानें' इत्यादिकानें म्हणतात ताद्र्थ्य असल्यामुळें तेथें च 'निदिध्यासितव्यः' इत्यादिकांनीही तात्पर्य आहे. विधींत तर अवान्तर तात्पर्य आहे म्हणून विधिपर वाक्यापासून (प्रत्यक्षादिकांचा विरोध असतां) वस्तुसिद्धि होत नाहीं. असा अर्थ. ध्यानविधिपक्षांत सांगितलेल्या दूषणाच्या पूर्वोक्त पक्षांत अतिदेश केला आहे. तो उपपन्न होत नाहीं. कारण दोन्ही पक्षांत सांगितले आहे म्हणून पक्षांमध्ये अंशावलंबन नसती अनुपपत्ति होईल अशी आशंका असतां. त्या दोन पक्षांतील अवान्तर भेदाच्या अभिप्रायानें बहुवचन आहे असें सांगतात- 'सर्वविधिपक्षांत' 'पुनः' येथे शब्दज्ञानाहून दुसऱ्या ज्ञानानें विधान केलें जातें असें सांगितलें तें संभवत नाहीं कारण याचा शंकेच्या [illegible] आहे अशी

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

॥ व्याख्यान ॥

दृष्टीने वस्तुतत्त्व सिद्धीचें निराकरण करावें. जे पुनः कोणाकडून सांगितलें जातें कीं शब्दज्ञानाहून दुसऱ्याच अलौकिक ज्ञानान्तराचें वेदान्तांत कर्मत्वाने विधान केलें जातें. त्यावर आम्ही विचारतों कीं- त्याचें पुनः काय साधन? व कोणतें कर्म आहे? हें सांगितलें पाहिजे. ज्याचें कर्म ज्ञात नाहीं अशा ज्ञाना- चें विधान करणें तर शक्य नाहीं; कर्म ज्ञात असतां तर विधानाला आनर्थक्य आहे. साधनही विहित नाहीं. त्याच्याचमुळें साकांक्ष वचन अनर्थक होतें. "तमेतं वेदानुवचनेन ब्राह्मणा विविदिषन्ति" [बृ. ४।४।२२] इत्यादि वचनाने वेदानुवचनादि साधन विहितच आहे? असें म्हणाल तर मग ८८।२४ प्रमाणान्तराचें प्रमाण [illegible] आहे; आत्मतत्त्वा[illegible]चें नाहीं हें तर उपपन्न होत नाहीं. कारण कार्य-

॥ विवरण ॥

श्रुतिमतानवबोधांत नियोगाचें निराकरण केलें. आतां अपरोक्ष ज्ञानाचें फल आहे अशा [illegible] ज्ञानांत नियोगाची आशंका देतात- 'जे पुनः कोणाकडून' त्यावर आम्ही मांगतों कीं- विधीयमान ज्ञानाला प्रत्यक्ष अनुमान व शब्दजन्यत्वाचा अभाव असल्यामुळें दुसरें पूर्ण [illegible] प्रमाणें अलौकिक करण इतिकर्तव्यता विषयांच्या विधानाशीं सह त्याचें दर्शन विधेय आहे; परंतु तें दिसत नाहीं असें सांगतात- 'त्याचें पुनः काय साधन?' इत्यादिकानें. त्यावर शंका घेतात- 'तमेतम्' वेदानुवचन यज्ञ दान तप अनशन शमदमादिकांनीं अनुगृहीत श्रवण मनन निदिध्यासन करणांनीं मोक्षकाम ब्रह्मांत अपरोक्षफल ज्ञानाला करो. असा अर्थ. परिहार करितात- 'मग प्रमाणान्तराचें' हा अर्थ- पण इतिकर्तव्यता व अधिकार यांनीं सह ब्रह्मांत अपरोक्ष

॥ विवरणव्याख्यान ॥

आशंका असतां सांगतात- 'श्रुतिमतान' पण ज्ञानाचें साधन व कर्म प्रसिद्ध असल्यामुळें त्या विषयीं शंका कशी? त्यावर सांगतात- 'त्यावर आम्ही' येथें इत्यादिकानें पूर्वग्रंथ [illegible] निरास करितात- 'यावर शंका घेतो' आत्मज्ञानाला साधन करण [illegible] असल्यामुळें वेदानु- वचनादि करण [illegible] कसें? अशी आशंका असतां सांगतो- 'वेदानुवचन' 'प्रमाणान्तराचें' येथें तें प्रमाणान्तर कोणतें सांगितलें? किंवा ह्याला [illegible] प्रमाण [illegible]? अशी आशंका असतां सांगतात- 'हा अर्थ' निर्विषय प्रमाणाचा असंभव असल्यामुळें ब्रह्म-

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

॥ विवरण ॥

कर्मविज्ञान प्रमाणान्तर जरत्यान्या करतंव्यतेने शब्दांनी कळते तर ब्रह्मांत प्रमाण (शब्द) नाही? तरब्रह्म त्याच्या प्रमाणांस प्रमाण आहे (असे प्राप्त होते) व म्हणून कल्पना बाधवामुळे ब्रह्मांतच त्याचे प्रामाण्य युक्त आहे - असा. पण विधि-निषधावाचून ब्रह्ममन्त्रांत प्रामाण्य युक्त नाही? अशी आशंका असतां सांगतात - कारण कार्यगम्य प्रामाण्य आहे विधि-
२५०।२४
गम्य नाही? गृहीत संबंध युक्त वाक्य वेदान्तवाक्यापासून ब्रह्मांत होणाऱ्या निश्चित प्रमिति नित्य कार्यापासून कळणारे
(अग्निहोत्रं जुहुयात् स्वर्गकामः)
वेदान्त प्रामाण्य आहे. कारण तेथें प्रमिति उत्पन्न होते. विषयाच्या विधेयत्वाने गम्य प्रामाण्य असता अग्निहोमवाक्य
२५१।१
दर्शपूर्णमास विधिनिष्ठ का होणार नाही? ह्येय प्रमितीच्या अनुदयामुळे शब्द सामर्थ्याचा अभाव आहे म्हणून कुठें अशा रीतीने
येथेंही "सत्यं ज्ञानमनन्तं ब्रह्म" [तै० २।१।१] "तत्त्वमसि" [छां० ६।८।७] असें म्हटले असतां निश्चित सामर्थ्य प्रमिति
कळत नाही म्हणून ब्रह्मांत प्रामाण्य युक्त आहे असा अर्थ. पण लौकिक प्रामाण्य कार्यगम्य आहे शास्त्रीय सर्व विधिगम्य आहे.

॥ विवरणव्याख्यान ॥

विधि विषय प्रधानांत प्रामाण्य संमित केले पाहिजे. व तसे असतां ब्रह्माची असिद्धि कशी? अशी आशंका असतां सांगतात - 'वस्तुपुरे प्रामाणिकत्वामुळे (गौरव) कल्पना दोषकारी तो कारण नाही? अशी शंका घेतात - 'पण विधि' जे ज्याच्याकडून कळते ते त्या-
शब्दास
विषयी प्रमाण असते. नियोगावाचून येथें अनुपलभ्यमानत्वामुळे त्याविषयीं मात्र प्रामाण्य नाही. असा परिहार करीत आहे.
असतां सांगतात - कारण ७५।१८
'अशी शंका' पण अनुवादक वाक्यांत ही अर्थ प्रतीति काय दिसते. पण तुमच्या प्रमाणत्व नाही? त्या प्रमाणे येथे ही? अशी
आशंका असतां सांगतात - 'गृहीतसंबंधयुक्त वाक्य' अबाधित अनधिगत असें निश्चय प्रमिति 'निश्चित प्रमिति' शब्दाचा अर्थ
गम्य
आहे. विधिनिषेधत्वाला प्रामाण्यप्रयोजकत्व असतां दृष्टान्त सांगतात - 'विषयाच्या विधेयत्वाने' = विषयाच्या विधेयत्व हेतूने
प्रामाण्य प्रतीयमान असतां असा अर्थ. 'विधिनिष्ठ' = नियोगनिष्ठ, ज्या वाक्याने जो नियोग प्रतीत होतो तो तेथें प्रधान असतो.
अग्निहोत्रवाक्यांत दर्शपूर्णमास नियोगाची अप्रतीति असल्यामुळे तेथें त्याला प्रामाण्य नाही? अशी शंका घेतात - 'तेथें
७।१३।२
प्रमितीच्या' इत्यादि उत्तर आहे असें सांगतात - 'येथेंही' . निरस्त ही शंकेच्या प्रकारान्तराने निराकरणाचा अनुवाद करीतो -
पूर्व
'पण लौकिक' इत्यादि ग्रंथ असा अर्थ. 'शास्त्रीय' = शास्त्रनिष्ठ. (पूर्वग्रंथात) सूत्र विरोधामुळे हा विभाग युक्त नाही.

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

॥ व्याख्यान ॥

८८।१४

गम्य प्रामाण्य आहे विधिगम्य नाही. तसेंच स्वरवे आहे की - "गुणाद्वाप्यभिधानं स्यात्संबं-
-धस्याशास्त्रहेतुत्वात्" [पू.मी.३।१।१८] असें म्हणून अशा रीतीनें विधीत समन्वय असतां ब्रह्म
हा शास्त्रप्रमाणत्व आहे हें (म्हणणे) अयुक्त आहे.

॥ विवरण ॥

२५।१।४

३ यावर नाही असें सांगतात - 'तसें स्वरवे आहे कीं' येथें लौकिक शब्दांना मुख्यार्थत्वाच्या अभिधानयुक्तांनी वैदिकार्थी
च्या प्रतिपादकांना असंबद्ध असतां काय वेदांत पृथक् संबंध ग्रहण करावा किंवा वृत्त्यन्तर द्वाराने ही लौकिक संबंधा-
पासून त्या अर्थ ग्रहण करावा? असा संशय असतां लौकिक संबंधाला/ अलौकिक कल्पनेपेक्षा ग्रहण करणे युक्त आहे.
असें सांगतात - 'गुणाद्वाप्यभिधानं' (पृथक् संबंधाला शास्त्रहेतुत्व नसल्यामुळे अमुख्यवृत्तीनेही अभिधान युक्त आहे) असा
~~इत्यादि पूर्वोक्त सांगतात - संबंधाला~~
अशा रीतीने अवैदिक कल्पनेपक्षा लौकिकत्व प्रामाण्य युक्त आहे असा अर्थ. म्हणून यद्यपि फलतेमुळे नियोगपर्यवसितत्व वाक्येंना नाहीत.

२५।१।८ २५।१।११

पण हा नियोग नामक कोणता? पण "आचार्यांच्या नियोग" इत्यादिकांत हा प्रसिद्ध आहे.

॥ विवरणव्याख्यान ॥

असें सांगतात - 'यावर नाही' पणं हें सूत्र जैमिनी आहे हे कळतच नाही असा आरोप असतां सूत्रार्थ सांगतात - 'येथें लौकिक शब्दांना' = प्रकरण-
(=दगडा)
रहित शब्दांना असा अर्थ. लौकिक शब्दांना मुख्यवृत्तीने वेदांत अभिधानाची अनुपपत्ति असतां 'गुणाद्वाडपि' = अमुख्यवृत्तीनेही

७।१।१८ (अर्थ) (पृथक्) ७।१।११

'अभिधानंस्यात्' अभिधान युक्त आहे. त्या विषयी हेतु सांगतात - 'संबंधस्य = संबंधाला' लोकांत प्रतिपन्न संबंधाहून
विलक्षण संबंधाला असा अर्थ 'अशास्त्रहेतुत्वात्' = शास्त्रार्थ निर्णयाला अहेतुत्व असल्यामुळे असा सूत्रार्थ कळतो. सांग-
निराकरणाच्या
तात 'अशा रीतीनें' व्याख्यानाला अपेक्षित अवान्तर प्रदेयांच्या उपसंहाराला दाखवितात - 'म्हणून' 'फलतेमुळे' = साक्षा-
त्कार। लक्षण। दृष्टफलत्वामुळे असा अर्थ

नियोग स्वरूपाच्या अनेकरूपणानेच नाही वेदान्तांना नियोगपर्यवसितत्व नाही असें सांगतात - 'पण हा' कारण त्याच्या
स्वरूपावरूनच अनेकरूपणकल्पना येत नाही असा अर्थ. लोकांत सिद्धत्वाने त्याच्या स्वरूप निश्चय करण्यास योग्य नाही. असें
सांगतो - 'पण आचार्यांच्या'

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

॥ विवरण ॥

स्वर्ग आहे. तेथें उत्कृष्ट सुख यात्या कामिक पुरुषाप्रत प्रेरणात्मक अभिप्रायभेद नियोज आहे. हा अपौरुषेय वेदांतील
वाक्याचा प्रत्यक्षादि व्यवहारांत संभवत नाही. पण कार्यबुद्धीने कळणारी वस्तु नियोग आहे असे प्रवर्तक सामान्य स्वरूप कळतें.
मग हें कार्य नियोग काय आहे? जर कृतियोग्यता मात्र आहे तर त्याच्या पासून प्रवृत्ति होत नाही. कारण प्रागभाववान् सर्वांना कृति-
योग्यत्व आहे. आतां कृतीनिर्मित कार्य असें जर नाही कारण कृतिसंसर्गामात्र कार्यबुद्धीचे निमित्तत्व मानले आहे.
आतां कृतियोग्यत्व अलौकिक कोणतें तरी वस्तु काय आहे? असें असेल तर अनुपपत्ति झाली. उपक्रम ध्याने उदाहरण करावे?

॥ विवरण व्याख्यान ॥

प्रसिद्धीच्या अंगीकाराकरितां सांगतात- 'स्वर्ग आहे' म्हणजे निरूपण कसें? असें जर शंका असता त्याचें दिक्प्रदर्शक अर्थ त्याच्या असें-
अस सांगण्याकरितां कामिक नियोगाच्या स्वरूपाला सांगतात- 'तेथें उत्कृष्ट' त्यापुढें काय? त्यावर सांगतात- 'हा वेदांत' असें-
प्रतिपाद्य विषयी हेतु सांगतात- 'अपौरुषेय' म्हणजे अन्यवेदांतील विधि वाक्याचा अर्थ नियोग आहे? असें आशंका असतां म्हणजे अभिप्राय
भेदाला कोणताही प्रवर्तकत्व नाही असें सांगतात- 'वाक्याचा' अभिप्राय भेदाला व्यभिचारि त्यामुळे प्रवर्तकत्व नाही. रावेडादि अर्थत्व
होत नाही असें सांगितलें त्याच्या अन्यत्र प्रवर्तक आहे? असें शंका घेता- 'पण कार्यबुद्धीने' त्यादिषयी हेतु सांगतात- 'प्रवर्तकत्व सा-
मान्यावरून' अभिप्रायभेद प्रमाणे कार्याला ही प्रवर्तकत्व असल्यामुळे नियोग शब्दवाच्यत्व आहे असा अर्थ. मग कार्यात्म वि-
चार केला पाहिजे असें सांगतात- 'मग हें' काय कृतिनिरूपण प्रयत्नयोग्यतामात्र कार्य आहे? किंवा कृतिसंसृष्ट? किंवा कृति-
योग्यत्व असून अलौकिक? किंवा प्रवर्तकाकार? असा काय शब्दाचा अर्थ. पहिल्या पक्षाप्रमाणे बोध करून दूषित करितात- 'जर कृति
योग्यता मात्र' = कृतियोग्यता मात्र ज्ञानापासून प्रवृत्ति असता दुःख साधनांना ही कृतियोग्यत्व असल्यामुळे त्यांच्या ज्ञानापासून ही
प्रवृत्ति होईल असा अर्थ. दुसऱ्या पक्षाचे उत्थापन करितात- 'आतां कृतीने' परस्पराश्रय प्रसंगामुळे असें नाही असें सांगतात- 'नाही कारण'
कार्यबुद्धि असतांना तिच्या निबंधनाने कृतिसंसर्ग व तो असतांना कार्यबुद्धि असें परस्पराश्रयत्व येते असा अर्थ. तिसऱ्या पक्षाचे
उत्थापन करितात- 'आतां कृतियोग्यत्व' 'अलौकिक' = कृति उद्देश्य. विश्वस्याला प्रत्यक्षादि नसल्यामुळे असें नाही असें सांगतात-
'तर अनुपपत्ति' द्वितीय पक्षांत सांगितलेल्या दोषाची अनुपपत्ति येते असा अर्थ. प्रथम टाकून पहिल्या पक्षाला दूषित करितात-

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

॥ विवरण ॥

इत्यादि प्रत्यक्षव्यवहारांत क्रिया कारकांहून अतिरिक्त अलौकिक किंचित् वस्तु कळते किंवा नाही? हें सांगितलें पाहिजे. जर कळतें असेल तर तें अलौकिक कांहीं नाहीं. तरी असें आहे असा रीतीनें ह्या मतानें निर्देश करणीय आहे. पण कार्य असें जाणून प्रवृत्त होतो व त्यामुळें कार्याची प्रवर्तकता असें क्रियाकारक फलाहून वैलक्षण्य आहे? नाहीं कारण यात्यन्तिक अभिलषित साधनत्वानें प्रवर्तकत्व असल्यामुळें त्याच त्या कार्य बुद्धि विषयत्व आहे. पण कार्य अन्य असून अभिलषित साधन अन्य आहे? खरें आहे अभिलषित साधनत्व कृतियोग्यत्वानें प्रवर्तक कार्य ह्यटलें जातें. श्रेयस्करी त्या

॥ विवरण व्याख्यान ॥

'जर कळतें' तर निर्देश करणीय आहे असें सांगतात - 'तरी असें' म्हणजे लोकांमध्ये ते उद्देश्य असा रीतीनें निर्देश करणें शक्य नाहीं. कारण फलादि तादृशत्व आहे असा अर्थ. चरक्यापक्षाचें उत्थापन करितात - 'पण कार्य' तथापि त्याला क्रियेहून वैलक्षण्य कसें? त्यावर सांगतो - 'व त्यामुळें' कार्य ज्ञानोत्तरकालीं प्रवृत्ति नियम असल्यामुळें प्रवर्तक आकार कार्य आहे. असा अर्थ. अतिव्याप्तीनें दूषित करितात - 'नाहीं कारण' यात्यन्तिक मात्राला प्रवर्तकत्व नाहीं कारण दुःखसाधनांत व्यभिचार होतो. असा शंकेचा अभिप्राय म्हणून विशेषण देतात - 'अभिलषित' पण कार्य बुद्धि गोचरत्व असतां प्रवर्तकत्व असणें किंरूप आहे? असा आशंका असतां सांगतात - 'त्याच त्या' पण किंशिरांत सूर्यमंडळादि मादिकांत अभिलषित साधनत्व असतां प्रवर्तकत्व आपल्याला नाहीं म्हणून त्यांत भेद आहे असी शंका घेतो - 'पण कार्य अन्य' कार्य इष्ट साधन मात्रांचे कार्य बुद्धि विषयत्व निराकरण केलें जातें? किंवा इष्ट साधन विशेषाचें? असा विकल्प करून पहिला पक्ष अंगीकार करितात - 'खरें आहे' दुसऱ्याला दूषित करितात - 'अभिलषित साधनत्व' पण साध्य त्याला कार्यत्व न साधनत्व अनुपपन्न आहे कारण कार्याला साध्यताकपत्व असून साधनाला उत्पादकत्व आहे? त्यावर सांगतात - 'श्रेयस्करी त्या' किंवा कृतिव श्रेयांत भिन्नत्व असल्यामुळें त्याच्या योगानें विशेष्यमाण एक कसें असणार? अशी आशंका असतां सांगतात - 'श्रेयस्करी त्या' यागादिकांत कृति साध्यत्वाच्या व श्रेयः साधनत्वाचा भाव असल्यामुळें एकरूपानें (= प्रतियोगी च्या द्वारानें पहिलीं) भेद होत नाहीं. असा अर्थ. कृति योग्य इष्ट साधनाहून अतिरिक्त कार्य विषयीं प्रमाण ही नाहीं. असें सांगतात ——

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

॥ विवरण ॥

卐 प्रतियोगीच्या भेदमात्रावरून दोन्ही बुद्धींचे आलंबन साधन तर भेदाला प्राप्त होत नाही. कृतियोग्य इष्ट साधनाहून व्यतिरिक्त तर कार्यनामक प्रवृत्तीला विषय आहे नी घेत नाही. पण फलही कार्यसेने प्रवृत्तीला समर्थ दिसते? नाहि कारण फलकार्यत्वाला विशिष्ट प्रवृत्तिहेतुत्वाचा अभाव आहे. अभिलषित साधन कार्यत्व (आद्यांचे) २५२१५ संबंधग्रहणाच्या साधनभूत प्रवृत्तीला हेतु आहे. कारण फलाला इच्छामात्र हेतुत्व आहे. कार्यनामक अलौकिक तर किंचित् लोकांत दिसत नाही नाही. ते असिद्ध स्वरूपत्वामुळे प्रत्यक्षाने कळणे तर शक्य नाही. संबंधाच्या अग्रहणामुळे अनुमानानेही नाही. अव्युत्पन्नत्वामुळे आगमानेही नाही. अलौकिक कार्यावाचून अनुपपत्तीचा अभाव असल्यामुळे अर्थापत्तीनेही कार्य कळणे शक्य नाही. पण प्रवृत्तीची अनुपपत्ति आहे? असे असेल तर नाही कारण कृतियोग्य अभिलषित

॥ विवरणव्याख्यान ॥

'कृतियोग्य' असलेले असिद्ध आहे कारण फलाला प्रवर्तकत्व अनुभव आहे असे कोणी शंका घेतो. 'पण फलही' किंवा साधनाला प्रवृत्तीत व्यभिचारित्व असल्यामुळे तेही प्रवर्तक नाही असे शंका घेतो- 'पण फलही' का पडेना प्रवृत्तीला हेतु आहे? किंवा अंतरी कशाची गरज नाही असे सांगतात. 'नाहि कारण' वाक्य प्रवृत्ति विशिष्ट प्रवृत्ति शब्दाचा अर्थ आहे. पण फलज्ञानावाचून नाहि विशिष्ट प्रवृत्ती संभव नसल्यामुळे ते विशिष्ट हेतु आहे? अशी आशंका असता ते असतांही साधन ज्ञानाच्या अभावात असल्या प्रवृत्तीच्या असंभव असल्यामुळे साधनज्ञान हेतु आहे असे सांगतात- 'अभिलषित' उत्तरपक्षाचा निरास करतात- 'फलाला' अशा रीतीने (पण फलही या) प्रासंगिक शंकेचा निरास करून कार्यविषयी प्रमाण नाही याचा विचार करतात- 'कार्यनामक' असे दिसत नाही असे म्हणणे असेल तर त्याविषयी काय प्रत्यक्ष प्रमाण आहे? किंवा अनुमान? किंवा आगम? किंवा अनुपपत्ति? परिव्यापन नाही असे सांगतात- 'ते असिद्ध' प्रत्यक्षावर त्याचा संबंध असल्यामुळे वगैरे त्याच्या मूलवैपरीत्य असल्यामुळे त्याचा प्रत्यक्षत्व नाही असा अर्थ. दुसऱ्या पक्षाचा निरास करतात- 'संबंधाच्या अग्रहणामुळे' तिसऱ्या पक्षाचा निरास करतात- 'अव्युत्पन्नत्वामुळे' चवथ्या पक्षाचा निरास करतात- 'अलौकिक कार्यावाचून' अनुपपत्तीचा अभाव असिद्ध आहे? असे शंका घेतो- 'पण प्रवृत्तीची' अन्यथा उपपत्तीने दूषण सांगतात- 'नाहि कारण' पण प्रमाण सदैव-

टिप्पणी ॥

卐 'प्रतियोगिन्' ज्याचा अभाव संबंध किंवा सादृश्य सांगितले जाते तो प्रतियोगी. ज्यात अभाव संबंध किंवा सादृश्य असते तो अनुयोगी.

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

॥ विवरण ॥

साध्य साधनहि नाहीं प्रवृत्ति होते. साधनत्वही कार्याप्रमाणे प्रमाणशून्य तर नाहीं. कारण ते फलोदयाच्या अन्वयव्यतिरे-
काच्या स्वरूपाचे (त्याच्या) अननुभवांतही सामान्यतोदृष्टानुमानाने साधनत्वाची सिद्धि होते. अतीत अनागत साधनांत
तर प्रवृत्ति प्रसंग नाहीं. कारण "कृतियोग्य" असे इष्टसाधनाचे विशेषण आहे. म्हणून अनुत्पन्नाच्या व्यवहारांत प्रमा-
णान्तराने प्रवर्तकत्व जे असते त्या श्रोत्यावरही या बुद्धिगोचर त्याने प्रवर्तक अनुमितिकरिता जाते असे सिद्ध होते. ह्या
२५२।१७५
असे असतां ब्रह्मात्मैकत्व विज्ञानांत विधिसंबंध म्हणजे फलसाधनसामर्थ्य. तेंहि अविद्यानिवृत्तिपासून मोक्ष फलाचा
अभाव असल्यामुळे व त्याचा अन्वयव्यतिरेकाने सिद्धत्व असल्यामुळे तत्त्वज्ञानाचे मोक्षसाधनत्व अन्वयव्यतिरेकाने गम्य
आहे. तेव्हा प्रमेय नाहीं. म्हणून ब्रह्मांत प्रमाण उद्भवत नाहीं असे सिद्ध झाले.

॥ विवरणव्याख्यान ॥

त्यामुळे इष्टसाधनत्वार्थहि गृहीत नाहीं. असे सांगतात - 'साधनत्वहि' फलोत्पत्तीच्या पूर्वी साधनत्वाच्या दुरधि-
गमत्वामुळे त्याच्यापासून प्रवृत्ति कशी असे सांगतात. 'अननुभूतांतहि' "यानें हें साधन आहे या धर्मानें सजातीयत्व अस-
ल्यामुळे अमुकाप्रमाणे" अशा अनुमानावरून साधनत्वाची सिद्धि होते असा अर्थ. पण 'कृतिसाध्य इष्टसाधन' अशा रीतीने
सविशेषण प्रयोजकत्व अंगीकारामुळे पुढच्या पक्षांत गौरव येतो. आमच्या पक्षांत लाघव आहे असे आशंका असतां सांगतात - 'अ-
तीत अनागत साधनांत' "संभव असतां व्यभिचार होत असतां विशेषण अर्थवत् असते" अशा न्यायावरून विशेषणाची कल्पना
दोषाकरितां कारण नाहीं. निर्विशेषण प्रयोजक संभवत असतां इतराची (सविशेषणाची) कल्पना अयुक्त आहे. असे तर म्हणतां येणार
नाहीं. कारण इष्टसाधनज्ञानापासून कार्यबुद्धि संभवत नाहीं. व इष्टसाधनज्ञानमात्राचा कार्यज्ञानाशी हेतुत्व नसल्यामुळे
कृतियोग्य इष्टसाधनज्ञानाचा हेतुत्व स्वीकारले पाहिजे. असे असतां तशा इष्टसाधनाचा प्रवर्तकत्व असो. तज्जन्य कार्यबुद्धी
अनुत्पन्नाच्या ५२२K
चा काय उपयोग? असा अर्थ. प्रकृतांचे निगमन करितात - 'म्हणून ब्रह्मांत' ~~व~~ वेदवाक्यांना कार्यपरत्वाचा अभाव असतांहि
यथार्थ्यकार्याच्या इष्ट-
विधिपरत्व उरते. कारण ~~[illegible]~~ साधनत्वाच्या विधित्व आहे? अशी आशंका असतां सांगतात - 'असें असतां?' असो काय होते?
त्यावर सांगतात - 'तेंहि अविद्यानिवृत्तिवाचून'

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

॥ व्याख्यान ॥

८८।१७
पण तरी "अथ यदतः परो दिवो ज्योतिः" [छां० ३।१३।७] अशा रीतीने प्रपंचातिरिक्त ब्रह्माचा अंगीकार असतां देवताविग्रहवत्त्व न्यायाचा संभव असल्यामुळे मोक्षकाम्याला ब्रह्माची उपास-

॥ विवरण ॥

२५२।१८
आतां जीव न ब्रह्मांत भेदाचा अंगीकार करून व ब्रह्माला प्रदेशान्तरवर्तित्व व सविशेषत्व मानून "मी ब्रह्म आहे" अशा रीतीने अभेदित स्वरूपाने विधीयमान उपासनेपासून, यागादिकापासून उत्पन्न होणाऱ्या स्वर्गादिकाप्रमाणे मोक्ष कां होत नाही? असे जे मानतात त्यांच्या निरसनाकरितां उत्तर भाष्य आहे असे सांगतात- 'पण तरी' पण असे असतां ही ब्रह्माला उपासना विधिपरत्व असतां ब्रह्मस्वरूपाची असिद्धि होते? त्यावर सांगतो- 'देवताविग्रहवत्त्व' प्रमाणान्तराचा विरोध
- हि नाही कारण ब्रह्माला विकाराशी असंस्पर्शित्वामुळे सविशेषत्व आहे.

॥ विवरण व्याख्यान ॥

७२२।१३
'पण तरी' इत्यादि ग्रंथाने वेदान्तांना उपासनाविधिपरत्वाची शंका केली ती अयुक्त आहे. कारण, पूर्वीही उपासनाविधीचा निरास केला आहे? अशी शंका असतां मतभेदाच्या अभिप्रायाने ही शंका आहे असे सांगतात- 'आतां जीव व ब्रह्मांत' विकाराशी असंस्पृष्टत्वामुळे प्रदेशान्तरवर्तित्व व विभुत्वाने सर्वगतत्व आहे असा अर्थ. भिन्नाने उपासन करावे? अशी आशंका असतां सांगतात- 'मी ब्रह्म आहे' 'वाचं धेनुमुपासीत' इत्यादिकाप्रमाणे असा अर्थ. पण वाणीवर धेनुत्वाने अन्यत्र प्रसिद्धि असल्यामुळे समारोपाने उपासन युक्त आहे. ब्रह्माला तर अप्रसिद्धत्व असल्यामुळे व वेदान्तांना विधिपरत्व असल्यामुळे त्यांना तेथे प्रामाण्य नाही म्हणून ब्रह्माला अनुपास्यत्व आहे? अशी शंका येते- 'पण असे असतां ही' समारोप करून उपासना असतां ही असा अर्थ. प्रमाणान्तराच्या विसंवादा (=विरोधा) चा अभाव असतां देवताधिकरणन्याय [उ० मी० १।३।३३] अवतीर्ण होतो. येथे तर प्रमाणान्तराच्या विरोधामुळे वस्तुसिद्धि नाही? अशी आशंका असतां सांगतो- 'प्रमाणान्तराचा' सविशेषत्वाचे उपपादन
७२२।१४
करितो- 'विकाराशी असंस्पर्शित्वामुळे' "अथ यदतः" इत्यादिकाने ब्रह्माला विकाराशी असंस्पर्शाची उपलब्धि होत असल्यामुळे त्याने पृथक्त्वाने अवस्थान आहे. याप्रमाणे असतां वेदान्तांना ही भेदपरत्वामुळे मानान्तराशी विरोध नाही. असा अर्थ.

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

॥ व्याख्यान ॥

नेये विधान केले जाते. तथापि "विद्यया तदारोहन्ति" [शतपथब्रा १०।५।४।१६] अशी श्रुति आहे. साध्यत्व असतांही अंतवत्त्व नाही कारण "न च पुनरावर्तते" [छां ८।१५।१] अशा रीतीने अनावृत्तीला शब्दगम्यत्व आहे ८।८।२० ८।८।२१

म्हणून मोक्ष तर्कगम्य तर नाहीच कोणाने याचे तत्त्व तर्काने व्यवस्थापित केले जाईल. शब्दगम्य अशा त्याच्या तत्त्वाची ८।८।२२

व्यवस्था शब्दावरूनच होते असे मानणाऱ्यास भाष्यकार उत्तर सांगतात-

॥ विवरण ॥

पण नैयोगिक फलत्व असतां मोक्षाला स्वर्गादिका प्रमाणे अनित्यता येते? यावर नाही असे सांगतो- 'साध्यत्व असतांही'

पण अनित्यत्वाच्या अनुमानाशी विरुद्ध असलेली श्रुति अनावृत्तीला कशी साधक? त्यावर सांगतो- 'म्हणून मोक्ष' पण अनु-

मान व आगमाला विरुद्धत्वामुळे निर्णयविरहित असल्यामुळे संशयहेतुत्व आहे? त्यावर सांगतो- 'शब्दगम्य अशा त्याच्या' कारण

२५।३।१५

अनुमानाहून आगम बलवान् आहे असा अर्थ. त्याचा परिहार त्याने भाष्याचा अवसर्ग करतात- 'असे मानणा-

ऱ्यास' 'उत्तर सांगतात' १।१।४ र. प्र. 'वेदान्त विधिपर नाहीत त्यांना स्वार्थांत फलवत्त्व असून नियोज्यरहितत्व असल्यामुळे' हा सर्व

॥ विवरणव्याख्यान ॥

फलाभावामुळे उपासनाविधिपरत्व नाही? अशी शंका घेतात- 'पण नैयोगिक' निश्चयग्राहक प्रमाणाच्या विरोधामुळे अनित्यत्व अनु-

मेय नाही. असे सांगतो- 'यावर नाही' निश्चयग्राही प्रमाण असिद्ध आहे? अशी शंका घेतात- 'पण अनित्यत्वाच्या' अबा-

धाच कारण मोक्षाला प्रमाणान्तराने अगोचरत्व असल्यामुळे त्याच्या अनित्यत्वाचे अनुमान कसे? असे सांगतो- 'म्हणून

सांगतो' 'यत्कृतकं तदनित्यं' अशा व्याप्तीने कृतकत्वाने अनित्यत्वाची सिद्धि होत असतां साध्यत्व म्हणून मोक्षाला

अनित्यत्वाची सिद्धि होत असल्यामुळे तुमच्या अभिमताची सिद्धि होत नाही असे सांगतात- 'पण अनुमान' 'विरुद्धा-

व्यभिचारित्व' सत्प्रतिपक्षसाधन अनुमान सद्धेत्व. व्याख्यानाला अपेक्षित हेतु. सांगतो 'कारण' 'अनुमानाहून' निरपे-

क्ष असून उत्तरभावी प्रमाण त्यामुळे प्राबल्य आहे असा अर्थ 'त्याच्या' मोक्षाला उपासना विधिफलत्वाच्या, 'त्यांना स्वार्थांत फलवत्त्व असून नियोज्यरहितत्व असल्यामुळे'

॥ टिप्पणी ॥

१ 'सत्प्रतिपक्ष' - जो हेतूच्या साध्याभावाचा साधक हेत्वन्तर असेल तो हेतु सत्प्रतिपक्ष

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

१३।११

अत्र । भिधीयते । न । कर्म ब्रह्म विद्या फलयोर्वैलक्षण्यात् ।
शारीरं वाचिकं मानसं च कर्म श्रुतिस्मृतिसिद्धं धर्माख्यम् । यद्विषया

नकर्मब्रह्म ॥ व्याख्यान ॥ र.प्र. १-४।१६

'अत्राभिधीयते' = येथवर सांगितले जाते. जे सांगितले की मोक्षकामाने नियोज्य असा (= अधिकाऱ्याला) ज्ञानाचे विधान केले जाते ते नाही असे सांगतात - 'न' = नाही. त्याविषयी हेतु सांगतात - 'कर्म ब्रह्म विद्या फलयोर्वैलक्षण्यात्' = कारण कर्माच्या व ब्रह्मविद्येच्या फलांत वैलक्षण्य आहे. 'मोक्ष

र.प्र. १-४।१८ ८-१२२

विधिजन्य नाही त्याला कर्मफलविलक्षणत्व असल्यामुळे आत्म्य प्रमाणे' असा अर्थ. हे वस्तुसंग्रह

भाष्य - १-४।२७ पृष्ठ १.४३।३

वाक्य आहे. याचाच विस्तार "अतो न कर्तव्य शेषत्वेन ब्रह्मोपदेशो युक्तः" येथपर्यंतचे भाष्य

र.प्र. १-४।१८

आहे. सांगितले त्या हेतुच्या ज्ञानाकरिता कर्म व त्याच्या फलाचा विस्तार करितात - 'शारीरं' इत्यादि वर्णितं संसाररूपं अनुवदति' इत्यन्त भाष्याने. 'शारीरम्' = शरीराने केले जाणारे 'वाचिकं मानसं च कर्म' = वाणीने व मनाने केले जाणारे कर्म. 'श्रुतिस्मृतिसिद्धम्' = श्रुतिस्मृतीवरून सिद्ध 'धर्माख्य'

१-४।५ भाष्य पृष्ठ ४-४।२

॥ विवरण ॥

नन्वे 'याबाबत्या प्रमाणे' असा सिद्धांत करितात - असा अर्थ जे सांगितले की मोक्षकामाने नियोज्याला ज्ञानविधि आहे त्यावर सांगतात - 'नाही' 'येथपर्यंत संक्षेप भाष्य आहे' त्यांत 'वर्णितं संसाररूपमनुवदति' येथपर्यंतचे भाष्य कर्म व त्याच्या फलाचा प्रतिपादक असून "ब्रह्मोपदेशो युक्तः" येथपर्यंतचे भाष्य तर त्याच्याहून विलक्षण अशा ब्रह्मज्ञान व त्याच्या फलाचा प्रतिपादक आहे. अशा रीतीने प्रधान व गौण असा विभाग त्या अभिप्रायाने घेऊन भाष्याला अवतरित करितात - 'सांगितले असा'

१-४।२ १-४।५
४३।३

॥ विवरणव्याख्यान ॥

र.प्र. १-४।५

हीच विशेषणे "मोक्षयेत" "स्वर्गकामो यजेत" या दोन वाक्यांच्या नियमाकरिता आहेत. 'नियोज्यरहितत्व असल्यामुळे' = विषयाच्या प्रतिपादकत्वाच्या अभाव असल्यामुळे. ज्ञान प्रमाणाधीन असून नियोगाधीन नसल्यामुळे ते नियोज्यरहित आहे. असा अर्थ. 'ज्ञानरेच्छयमेतु' ज्ञानाचे = उपासनेचे विधान केले जाते - असा अर्थ. पुढील विवरण स्पष्टार्थ आहे.

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

जिज्ञासा 'अथातो धर्मजिज्ञासा' [जै.सू.१।१।१] इति सूत्रिता। अधर्मोऽपि हिंसादिः प्रतिषेधचोदनालक्षणत्वात् जिज्ञास्यः परिहाराय। तयोश्चोदनालक्षणयोरर्थानर्थयोर्धर्माधर्मयोः फले प्रत्यक्षे सुखदुःखे शरीरवाङ्मनोभिरेवोपभुज्यमाने विषयेन्द्रियसंयोगजन्ये ब्रह्मादिस्थावरान्तेषु प्रसिद्धे। मनुष्य-

॥ व्याख्यान ॥

-धर्मनामक आहे 'यद्विषया जिज्ञासा' = कोणत्या विषयी विचार 'अथातो धर्मजिज्ञासा' इति सूत्रिता = 'अथातो धर्मजिज्ञासा' असे सूत्रित आहे. 'अथ' = वेदाध्ययनानंतर 'अतः' = वेद फलवत् अर्थपरत्व असल्यामुळे (वेदाचा यत्किंचित् अंश) धर्मनिर्णयाकरिता 'धर्मजिज्ञासा' कर्तव्या विचार [illegible] करावा ~~कर्तव्य आहे~~ असा सूत्रार्थ - केवळ धर्म एवढाच नाही परंतु अधर्म सुद्धा आहे असे सांगतात - 'अधर्मोऽपि हिंसादिः' = हिंसादि अधर्म ही 'प्रतिषेधचोदनालक्षणत्वात्' = निषेधवाक्य प्रमाणत्वामुळे 'जिज्ञास्यः परिहाराय' = त्याग करिता विचार्य आहे. कर्माला सांगून फलाला सांगतात - 'तयोश्चोदनालक्षणयोरर्थानर्थयोर्धर्माधर्मयोः फले' = त्या चोदनाप्रमाणक अर्थानर्थ असा धर्माधर्मांची फळे 'प्रत्यक्षे' = प्रत्यक्ष असी 'सुखदुःखे' = सुखदुःखे 'शरीरवाङ्मनोभिरेवोपभुज्यमाने' = शरीराने मनाच्या योगांनी उपभोगली जाणारी 'विषयेन्द्रियसंयोगजन्ये' = विषय व इंद्रियांच्या संयोगापासून उत्पन्न होणारी 'ब्रह्मादिस्थावरान्तेषु' = स्थावरान्त ब्रह्मदेवादिकांत 'प्रसिद्धे' = प्रसिद्ध आहेत. मोक्ष तर अतीन्द्रिय शोकरहित शरीरादिकांनी अभोग्य विषयादिकापासून उत्पन्न न होणारा. अनात्मज्ञ लोकांत अप्रसिद्ध. अशा वैलक्षण्याच्या

॥ विवरण ॥

-हेतुच्या = 'कार्यफळविलक्षणत्व असल्यामुळे' या हेतूच्या अर्थासाठी 'धर्मजिज्ञासा' [illegible] सूत्रातील धर्मपद अधर्माचे उपलक्षण आहे असे सूत्राचे तात्पर्य स्पष्ट करितात अशा अर्थाने आपल्या [illegible] करितात - 'केवळ धर्म एवढा' जिज्ञास्य नाही असा आक्षेप. परिहाराकरिता अधर्मही जिज्ञास्य आहे. अशा अर्थांत आपल्या हेतूचे व्याख्यान करितात - 'निषेधवाक्यप्रमाणत्वामुळे' 'कर्तव्या - धर्माधर्मविषयक [illegible]'

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

ष्यत्वादारभ्य ब्रह्मान्तेषु देहवत्सु सुखतारतम्यमनुश्रूयते। ततश्च तद्धेतो-र्धर्मस्य तारतम्यं गम्यते, धर्मतारतम्यादधिकारितारतम्यम्। प्रसिद्धं च।

॥ व्याख्यान ॥

ज्ञानावर्जिता प्रत्यक्षादिकं यांत्र विशेषणे आहेत. सामान्याने कर्म फळाला सांगून धर्म फळाच्या पृथक् वि-स्तार करितात- 'मनुष्यत्वादारभ्य' = मनुष्यत्वापासून आरंभ करून 'ब्रह्मान्तेषु देहवत्सु' = ब्रह्म-देवापर्यंत देहवानांत 'सुखतारतम्यम्' = सुखाच्या तरतमभाव 'अनुश्रूयते' (अनुभवाला) अनुस-रून श्रुत होतो. "स एको मानुष आनन्दः" [तै. आ. २।८।१] तोएक मनुष्याचा आनंद त्याच्याहून शतगुण गंध-र्वादिकांचा या श्रुतीला अनुभवानुसारित्व आहे असा 'अनु' शब्दाच्या अर्थ 'ततश्च' त्यामुळे- सुखतारतम्या-मुळे 'तद्धेतोर्धर्मस्य तारतम्यं गम्यते' = त्याला हेतु असा धर्माचे तारतम्य कळते. मोक्षतर निरतिशय आहे व त्याचे साधन ही तत्वज्ञान एकरूप आहे असे येथे वक्तव्य आहे असा आशय. पुनः साधनचतुष्टय संपन्न एकरूप मोक्षाचे साधन अशा विधेच्या अधिकारी आहे. कर्मात तर नाना प्रकारच्या अधिकारी आहे. असा वेद-क्षणाला सांगतात- 'धर्मतारतम्यादधिकारितारतम्यम्' धर्माच्या तारतम्यामुळे अधिकाऱ्याचे तारतम्य कळते. केवळ कल्पतच असे नाही परंतु प्रसिद्ध ही आहे असे सांगतात- 'प्रसिद्धं च'.

॥ विवरण ॥

'प्रत्यक्षादिकं यांत्र'- येथेल आदि शब्दाने सुखदुःखें, शरीर वगैरे मनांतील भोगमोजा गोष्टी, विषयेन्द्रियसंयोगापासून उत्पन्न होणारी, ब्रह्मा-दि स्थावरान्तांत प्रसिद्ध- ही विशेषणे जाणावी. 'शोकमोहेत' = विषयेन्द्रियजन्य सुखाला ही अनित्यत्व असल्यामुळे शोकत्व आहेच तसे असतांच सुखदुःखें यात्याच्याने भोगांत 'शोकरहितात्व' = सुखदुःखरहितत्व विशेषण ज्ञापिस आहे. असा भाव. 'अनात्मवेत्त्यांत' हे स्थावरांत ब्रह्मादिकांत यत्नेपासून आहे. 'सुखाद्यसंसर्गात्' मनुष्यलोकाहून मध्यलोकांत शरीरींना सुखाधिक्य व दुःखाल्पत्व असून मनुष्यलोकांत सुखदुःखांना समानत्व व मनुष्यलोकाहून अधोलोकांत दुःखाधिक्य व सुखाल्पता अशा विभागाच्या अभिप्राय ठेवून त्याचे साधन अशा धर्माच्या तारतम्याचे उपपादन करितात- 'स एको' 'मनुष्य' = धर्मफळ त्याच्या भावनाहून मोक्षफळाचे

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

र्थित्व सामर्थ्यादिकृतमधिकारितारतम्यम्। तथाच यागाद्यनुष्ठायिना-
मेव विद्यासमाधिविशेषादुत्तरेण पथा गमनम्। केवलैरिष्टापूर्तदत्तसा-
धनैर्धूमादिक्रमेण दक्षिणेन पथा गमनम्। तत्राऽपि सुखतारतम्यं तत्साधन-

॥ व्याख्यानम् ॥

'अर्थित्वसामर्थ्यादिकृतम्' = अर्थित्वसामर्थ्यादिकांनीं केलेले 'अधिकारितारतम्यं प्र-
सिद्धं च' = अधिकाऱ्यांचे तारतम्य प्रसिद्ध हि आहे. अर्थित्व = फलकामित्व. सामर्थ्य = लौकिक पुत्रादि
अलौकिक = आरम्भाने अग्निदित्व. आदिशब्दाने विद्वत्वग्रहण करावे. पुनः कर्मफल मार्गाने प्राप्य
असून मोक्षतर नित्यप्राप्त आहे असा भेद कसा सांगतात - 'तथाच यागाद्यनुष्ठायिनामेव' =
तसेंच यागादिकांचे अनुष्ठान करणाऱ्यांचेच 'विद्यासमाधिविशेषात्' = उपासनेत चित्ताच्या
स्थैर्याच्या प्रकर्षामुळे 'उत्तरेण पथा गमनम्' = उत्तर मार्गाने = अर्चिरादि मार्गाने ब्रह्मलोका-
प्रत गमन "तेऽर्चिषम्" [छा० ५।१०।२] इत्यादि श्रुतींत असे. असा अर्थ 'केवलैरिष्टापूर्त
दत्तसाधनैः' = केवळ इष्टापूर्तदत्तसाधनांनीं 'धूमादिक्रमेण दक्षिणेन पथा गमनम्' धूमा-
दिक्रमाने द

॥ विवरण ॥

त्याच्या साधनांत वैषम्य आहे. असा अर्थ. 'अर्थी समर्थो विद्वान् यजेत' या तीन अधिकारी विशेषणांच्या अनुसार सां-
गतात - 'आदिशब्दाने विद्वत्त्व' 'अर्चिरादि मार्गाने' असेंच भगवद्गीतेंत म्हटले आहे कीं - 'अग्निर्ज्योतिरहः शुक्लः ष-
ण्मासा उत्तरायणम्। तत्र प्रयाता गच्छन्ति ब्रह्म ब्रह्मविदो जनाः॥" [भ०गी० ८।२४] 'केवल' = उपासना रहित असा
अर्थ. 'इष्टापूर्तदत्तसाधनांनीं' = (असेंच म्हटले आहे) "अग्निहोत्रं तपः सत्यं वेदानां चानुपालनम्। आतिथ्यं वैश्व-
देवं च इष्टमित्यभिधीयते॥ वापीकूपतडागादि देवतायतनानि च। अन्नप्रदानमारामः पूर्तमित्यभिधीयते॥ शरणागत

॥ विवरणव्याख्यानम् ॥

'अग्निर्ज्योतिः' = अग्न्यादि शब्दाने त्यांच्या अभिमानी देवतांचे ग्रहण आहे. 'तत्र' = त्या मार्गाने 'गता' = गेले 'ब्रह्म-
विदः'

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

तारतम्यं च शास्त्रात् "यावत्संपातमुषित्वा" [छां ५।१०।५] इत्यस्मा द्गम्यते।
१३१२८ तथा मनुष्यादिषु नारकस्थावरान्तेषु सुखलवश्चोदनालक्षणधर्मसाध्य एवे-

॥ व्याख्यान ॥

दिक्‌मार्गे दक्षिणमार्गेनिर्गमन "अथ य इमे ग्राम इष्टापूर्ते" [छां ५।१०।३] इत्यादि श्रुतीनी कथले 'तत्रापि'
इ.सू. १२५।१८ चंद्रलोकांतही 'सुखतारतम्यं तत्साधन तारतम्यं च' = सुखांचा तरतमभाव त्यांच्या साधनांचा तर-
तमभाव "यावत्संपातमुषित्वा" इत्यस्माच्छास्त्रा द्गम्यते = 'संपतति अस्मात् लोकात् अमुं लो-
कमनेनेति संपातः कर्म' (मनुष्यलोकापासून स्वर्गलोकापर्यंत ज्याच्या योगाने गमन करितो तो संपात
कर्म) जेथपर्यंत भोग्यकर्म असते तेथपर्यंत स्थित राहून परतयेतात. याशास्त्रावरून कळते. मनु-
सुखाचे तारतम्य
ष्यापासून वरचे लोकांतहि सांगून शास्त्रे नेते सांगतात - तथा मनुष्यादिनारकस्थाव-
रान्तेषु = तसें मनुष्यादिनारकस्थावरान्तांत सुखलवश्चोदनालक्षणधर्मसाध्य एवेति

॥ किरण ॥

अग्नर्णं भूतानां चाप्यहिरस्तरम् । बर्हिर्वै दिनयद्धानं दक्षि प्रपन्ने धीयते ॥ याज्ञवल्क्यांनी याज्ञवल्क्यं [इ.स्मृ. ३।१९६।१२४
'धूमादि क्रमाने' = "धूमोरात्रिस्तथा कृष्णः षण्मासा दक्षिणायनम् । तत्र चांद्रमसं ज्योतिर्योगी प्राप्य निवर्तते ॥
"शुक्लकृष्णे गती ह्येते जगतः शाश्वते मते । एकया यात्यनावृत्तिमन्ययावर्तते पुनः ॥ [भ.गी. ८।२५।२६]

॥ किरणव्याख्यान ॥ "अर्चिरादिना" (ब्र.सू. ४।३।१) इत्यादि अधिकरणांत पहावे.

विद्वान् = ब्रह्मोपासक अशा उर्ध्व प्रवेश निषेध स्वीकार करणे "अतश्चायनेऽपि हि दक्षिणे" [ब्र.सू. ४।२।२०] 'योगिनः
प्रति च स्मर्यते स्मार्ते चैते' (ब्र.सू. ४।२।२१) येथे पहावे. 'बर्हिर्वै दि' = क्रनुसंगानुसार मिळतात - 'धूमोरात्रिः'
= धूमाभिमानिनी रात्र्यभिमानिनी देवता. 'कृष्ण' - कृष्णपक्षदेवता. 'षण्मासा दक्षिणायनम्' त्याहून प्रमा-
णे त्यांच्या अभिमानिनी देवता षण्मास्. 'तत्र चांद्रमसं ज्योतिः' = तेथें चंद्र (स्वर्गलोकातील) तेज ज्योति = फळ सुख
भोग. 'योगी' = इष्टादिक करणारा कर्मी. 'प्राप्य निवर्तते' = त्याचा भोग संपल्यानंतर माघारा पुनः परतयेतो.

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

त्तिगम्यते तारतम्येन वर्तमानः। तथोर्ध्वगतेष्वधोगतेषु च देहवत्सु दुःखतारतम्य दर्शनात् तद्धेतोरधर्मस्य प्रतिषेध चोदनालक्षणस्य तदनुष्ठायिनां च तारतम्यं गम्यते। एवमविद्यादिदोषवतां धर्माधर्मतारतम्यनिमित्तं शरीरोपादानपूर्वकं सुखदुःखतारतम्यमनित्यं संसाररूपं श्रुतिस्मृतिन्याय-

गम्यस्तारतम्येन वर्तमानः' सुखाच्या अंशा [अभिव्यक्तीचा] तरतमभावाने वर्तनारे चोदनलक्षण-धर्माने साध्यच आहे असे कळते. आता दुःखसाधनहेतु व त्याचे अनुष्ठान करणाऱ्यांचे तारतम्य सांगणार अधर्मफलाचा विस्तार करितात - 'तथा उर्ध्वगतेषु अधोगतेषु च देहवत्सु' = तसेच वरगेलेल्या खाली गेलेल्या देहवानांत 'दुःखतारतम्यदर्शनात्' = दुःखाचा तरतमभाव दिसत असल्यामुळे 'तद्धेतोः प्रतिषेधचोदनलक्षणस्य अधर्मस्य' = त्याचे हेतु निषेधवाक्यावरून कळणाऱ्या अधर्माचे 'तदनुष्ठायिनां च' = व त्याचे अनुष्ठान करणाऱ्यांचे 'तारतम्यं गम्यते' = तारतम्य कळते [त्याचे] दोन प्रकारच्या फलाचा - त्याच्याहून मोठे फलाच्या वैलक्षण्य करितात। [त्याचा] विस्ताराचा उपसंहार करीतात 'एवमविद्यादिदोषवताम्' = असे अविद्यादिदोषवानांचे. अस्मिता काम क्रोध भय आदि शब्दांचा अर्थ आहे 'धर्माधर्मतारतम्यनिमित्तम्' = धर्म व अधर्माच्या तारतम्याच्या निमित्ताने 'शरीरोपादानपूर्वकम् सुखदुःखतारतम्यम्' = शरीराच्या ग्रहणपूर्वक सुखदुःखांचे तारतम्य 'अनित्यं संसाररूपं' = अनित्य असे संसाररूप 'श्रुतिस्मृतिन्यायप्रसिद्धम्' = श्रुतिस्मृतिन्यायांनी प्रसिद्ध [यांविषयी] आहे "ते तं भुक्त्वा स्वर्गलोकं विशालं क्षीणे पुण्ये मर्त्यलोकं विशन्ति" [भ.गी. ९।२१] इत्यादि

॥ विवरण ॥

'अधर्मफलाचा' - दुःखाचा. 'आदि शब्दाचा अर्थ' = 'अविद्यास्मितारागद्वेषाभिनिवेशाः पञ्च क्लेशाः' [यो. २।३] या सूत्राप्रमाणे ये 'अस्मितादिकांचे ग्रहण जाणावे. अस्मिता व राग शब्दाने कामशब्दाने, द्वेष शब्दाने क्रोधशब्दाने, व अभिनिवेशशब्दाने भयशब्दाने ग्रहण आहे. 'इत्यादि स्मृति' येथील आदिशब्दाने - "इतरे जैः कर्मदोषैर्यान्ति स्थावरसामानः

प्रसिध्दम्। तथाच श्रुतिः – "नह वै सशरीरस्य सतः प्रियाप्रिययोरपहतिर-
छां.प्र. ८।१२।१
– रस्ति" [छांदोग्य] इत्यिर्थ यथावर्णितं संसार स्वरूपमनुवदति।

॥ व्याख्यान ॥

इत्यादि स्मृति जाणाव्यात. ब्राह्मणाच्या उपचयापासून ज्याअर्थी उपचय दिसत असल्यामुळे फलतारतम्याने साधन तारतम्याचे अनुमान न्याय जाणावा. श्रुतीला सांगतात – "तथाच श्रुतिः" = अशीच श्रुति आहे "नह वै सशरीरस्य सतः प्रियाप्रिययोरपहतिरस्ति" = निश्चयेंकरून सशरीर असणाऱ्यास सुखदुःखांच्या नाश असतो
शिष्टीने
"इत्यिर्थ यथावर्णितं संसाररूपमनुवदति". अशी वर्णन केल्याप्रमाणे संसाररूपाचा अनुवाद करिते.
छां.प्र. ८।१२।१
'मोक्ष कर्मफल नाही' त्याला कर्मफलाहून विरुध्द असे अतीन्द्रियत्व विशोकत्व शरीरादिकांनी मध्ये सत्त्वादि धर्मवत्त्व असल्यामुळे व्यतिरेकाने स्वर्गादिकाप्रमाणे' अशा न्यायाने अनुग्राह्य श्रुतीला सांग-

॥ शब्दांचे विवरण ॥
आदि

शब्दाने श्रय शब्दाने ग्रहण आहे: 'इत्यादि स्मृतिः' म्हणजे – "शरीरजैः कर्मदोषैर्याति स्थावरतां नरः। वाचिकैः पक्षिमृगतां मानसैरन्त्यजातिताम्॥" इत्यादि स्मृतिच 'तद्यथेह कर्मजितो लोकः क्षीयते' (छां. ८।१।६) इत्यादि श्रुती अनित्यत्वाविषयीं जाणाव्यात. "जो अविद्यादिमान असतो तो शरीरतारतम्याने सुखदुःखतारतम्य संबंधी असतो" अशी भाष्यगर्भित व्याप्ति आहे असल्यामुळे उपकारक. जो तारतम्याने फलसंबंधी असतो तो तारतम्याने साधनवान असतो. अशा व्याप्तीचे 'अग्नि-
भा.१.१३।१ यही-
प्रमाणे' या दृष्टान्ताला जाणवीत अनुमानाला सांगतात – 'ब्राह्मणादि' हा तारतम्याने साधनवान आहे याकारतम्याने फल-
वत्त्व असल्यामुळे अग्नीप्रमाणे' असा येथे अनुष्ठान करणाऱ्याच्या तारतम्याविषयीं प्रयोग जाणावा. 'स्वर्गादि उपासना-
छा. १८।१
पासून मोक्ष दृष्ट अदृष्ट मोक्षफल होईल' असे जे पूर्वपक्ष भाष्याने मोक्ष उपासन कर्मफल आहे असें सांगितले त्याच्या दूषणपर भाष्याला अवतरण करितात – 'मोक्ष कर्मफल नाही' असा अन्वय जिताने जाणवायचा हेतु सांगतात – 'कर्मफलाहून विरुध्द' अती-
न्द्रियत्वादिक प्रत्यक्ष प्रत्यक्ष हेतु आहेत असे जाणावे. 'विशोकत्व' – सुखदुःखरहितत्व 'व्यतिरेकाने' – जे कर्मफल असते ते अतीन्द्रियत्वादिकांनी विशिष्ट होण्यास अभाव असतो जसे स्वर्गादि' असा भाव.

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

"अशरीरं वाव सन्तं न प्रियाप्रिये स्पृशतः" [छा० ८।१२।१] इति प्रियाप्रियस्पर्शन प्रतिषेधाच्चोदनालक्षणधर्मकार्यत्वं मोक्षाख्यस्याशरीरत्वस्य प्रतिषिध्यत इति गम्यते। धर्मकार्यत्वे हि प्रियाप्रियस्पर्शनप्रतिषेधो नोपपद्यते।

॥ व्याख्यान ॥

तसे- 'अशरीरं वाव सन्तं न प्रियाप्रिये स्पृशतः' = खरोखर विदेह असलेल्या आत्म्याला निश्चयेंकरून वैषयिक सुखदुःखें स्पर्श करीत नाहीत, 'इति प्रियाप्रियस्पर्शनप्रतिषेधात्' = अशा रीतीने सुखदुःखांच्या स्पर्शाचा प्रतिषेध असल्यामुळे 'चोदनालक्षणधर्मकार्यत्वम्' = चोदनाप्रमाणक धर्मफलत्व 'मोक्षाख्यस्याशरीरत्वस्य प्रतिषिध्यत इति गम्यते' = मोक्षनामक अशरीरत्वाला प्रतिषिद्ध केले जाते असे कळते. श्रुतीत दुःखाच्या स्पर्शाचा प्रतिषेध सुखाच्या स्पर्शी असतां दुःखाच्या स्पर्शाच्या अवश्यंभावित्वामुळे आहे. मोक्ष जर उपासनारूप धर्मफळ आहे तर तें प्रिय = सुखच आहे. म्हणून तसें त्याच्या प्रतिषेधाचा अयोग आहे असें सांगतात - 'धर्मकार्यत्वे हि' = मोक्षाला धर्मकार्यत्व असतां तर 'प्रियाप्रियस्पर्शनप्रतिषेधो नोपपद्यते' = सुखदुःखांच्या स्पर्शनाचा प्रतिषेध उपपन्न होत नाही. पण प्रियनामक वैषयिक सुख आहे. त्याचा निषेध केला।

॥ विवरण ॥

'वाव' हें अवधारणार्थी आहे असें सांगतात - 'निश्चयेंकरून' 'चोदना' = क्रियेचें प्रवर्तक वचन. 'विपरीत' कल्पनेला प्रतिपादक भाष्याला अवतीर्ण करितात - 'मोक्ष जर' 'तें च' = मोक्षरूपी धर्मफळ. 'त्याच्या' = सुखस्पर्शनाच्या निषेधाचा, 'अयोग आहे' असंभव आहे. असा पूर्वाध्याच्या निराकरणार्थ असा अर्थ - 'पण प्रियनामक' = धर्मफळ दोन प्रकारचे आहे. १ वैषयिक सुखाच्या हेतुत्वाने त्या सुखाच्या संबंधि किंवा धर्मफळ. जसें स्वर्गादि. व तसें असतांना मोक्षादिजनित सुख या श्रुतीनें निषेधिलें आहे.

॥ विवरणव्याख्यान ॥

'विपरीत' - मोक्ष उपासनारूप धर्मफल आहे या विरुद्ध पक्षांत; 'बाधकाला' = प्रियाप्रियस्पर्शनाच्या निषेधाला.

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

भा० पृ. १३ ओळ

अशरीरत्वमेवधर्मकार्यमिति चेन्न तस्य स्वाभाविकत्वात्। "अशरीरं शरीरेष्वनवस्थेष्ववस्थितम्। महान्तं विभुमात्मानं मत्वा धीरो न शोचति॥

॥ व्याख्यान ॥

जो तो मोक्ष तर धर्मफलच आहे कारण कर्मांना विचित्रफलदानसामर्थ्य आहे? अशी शंका घेतात- अशरीरत्वमेव धर्मकार्यमिति चेत् = अशरीरत्व धर्मकार्य आहे असें असेल तर- आत्म्याचे देहाशी असंगित्व अशरीरत्व आहे. त्याला अनादित्व असल्यामुळे कर्मसाध्यता नाही असें सांगतात - न तस्य स्वाभाविकत्वात् = नाही कारण त्याला स्वाभाविकत्व आहे. कारण 'अशरीरम्' = स्थूलदेहशून्य अशा 'शरीरेषु अनवस्थेषु' = अनेक अनित्य शरीरें स्थित नसता 'अवस्थितम्' = नित्य स्थित असले त्या "महान्तं विभुम्" = अपरिच्छिन्न असल्यामुळे महत्त्वाने वारण केलेला - 'विभुम्' = सर्वव्यापी 'आत्मानं मत्वा' = आत्म्याला जाणून 'धीरो न शोचति' = धीर होत्साता शोकोपलक्षित संसार-

॥ विवरण ॥

जाते- म्हणून ध्रुवस्थानाने निषेधाचा प्रयोग नाही. दुसरें- धर्मफल अशरीरस्वरूप आहे. सेंसार पर्यवसानेतने शरीराशी संबंधाचा अभाव आहे. तो ध्वंसाप्रमाणे नित्य असून हीं जन्य आहे. तोच मोक्ष श्रुतिवाक्याने कर्मांच्या विचित्र शक्तीवर विचित्रफलदानसामर्थ्यावरून आहे? अशी पूर्ववादीशंका घेतो असा भाव. 'आत्म्यानंतर' - अशरीरत्व भावरूप आहे अभावरूप नाही म्हणून ध्वंसाहून वेगळे असल्यामुळे दृष्टान्तवैषम्य आहे. व त्याचे अनादित्व असल्यामुळे जन्यत्व नाही असा सिद्धान्तीचा अभिप्राय. 'कारण' यापुढे 'इत्यादि श्रुति सांगते' याच्याशी संबंध. अशरीरात्मस्वरूप मोक्षाच्या अनादित्व व भावत्वाविषयीं प्रमाणत्वाने उद्धृत श्रुतीचें व्याख्यान करितात - 'स्थूलदेहशून्य' "महान्तं विभुम्" याचें पदांच्या पौनरुक्तीच्या आशंके- च्या निराकरणाकरितां विभुपदाचा अवतरण देतात - 'अपरिमित' = सातिशय असा अर्थ. 'अनवस्थेष्ववस्थितम्' या अंशानें अना-

॥ विवरणव्याख्यान ॥

'ध्वंस' = ध्वंसाभाव. 'दृष्टान्तवैषम्य' = कारण ध्वंस हा अभावरूप असून जन्य आहे. व अशरीर मोक्ष भावरूप असून अजन्य आहे. म्हणून.

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

[क॰ १।२।२१] "अप्राणो ह्यमनाः शुभ्रः" [बृ॰ ४।३।१५] "असङ्गो ह्ययं पुरुषः" [बृ॰ ४।३।१५] इत्यादिश्रुतिभ्यः। अत एवानुष्ठेयकर्मफलविलक्षणं मोक्षाख्यं

व्याख्यान

ला अनुभवीतनाही. असा अर्थ. सूक्ष्मदेहाच्या अभावाविषयी श्रुतीला सांगतात- 'अप्राणो ह्यमनाः शुभ्रः' = प्राण व मनन यांनी प्राण व मनाच्या क्रिया व ज्ञानशक्तीचा निषेध केला असल्यामुळे तदधीन हा आत्मा प्राण व मन यांनी रहित शुद्ध आहे निश्चयेंकरून हा आत्मा अप्राण अमन शुद्ध आहे.

असलेल्या कर्मेंद्रियें ज्ञानेंद्रियांचा निषेध होतो. म्हणून शुभ्रः = शुद्ध असा अर्थ. देह इत्यांच्या अभावाविषयी

श्रुतीला सांगतात- 'असङ्गो ह्ययं पुरुषः' = हा आत्मपुरुष स्थूलसूक्ष्मदेहापासून निश्चयेंकरून

असंग आहे. 'इत्यादि श्रुतिभ्यः' = इत्यादि श्रुति आहेत (कारण) सिद्ध आत्मस्वरूप मोक्षाला अनादित्व व

भावत्व सिद्ध असतां फलित सांगतात- 'अत एव' = म्हणूनच = मोक्षाला अनादित्व व भावत्व असल्या

मुळेच 'अनुष्ठेयकर्मफलविलक्षणम्' = अनुष्ठेयकर्मफलाहून विलक्षण 'मोक्षाख्यमशरीरत्वं'

मोक्षनामक अशरीरत्व 'नित्यमिति सिद्धम्' = नित्य आहे असें सिद्ध झालें. म्हणून त धर्माचे.

॥ विवरण ॥ १२८/२५. [मुं॰ ३।२।९]

दित्व व 'महांतं विभुम्' या अर्थानें भावत्व सांगितलें असें जाणावें. "ब्रह्म वेद ब्रह्मैव भवति" "निचाय्य तन्मृत्युमुखात्प्रमुच्यते" [क॰ १।३।१५] "ब्रह्मसंस्थोऽमृतत्वमेति" [छां॰ २।२३] "अथायमशरीरोऽमृतः प्राणो ब्रह्मैव तेज एव" [ ] इत्यादि श्रुतींनीं दर्शित

ब्रह्मात्मत्व अशरीरत्व अमृतत्व लक्षणमोक्षाला आदित्व असतां अंतवत्व येईल. इष्टापत्ति आहे? असेंही म्हणतां येणार नाही.

कारण अंतवत्वानें अनित्यत्वामुळे पुनरावृत्ति असतां पुनः बंधामुळे मोक्षाला उपचरितार्थत्व (गौणत्व) प्रसंग येतो. व

तसें असल्यामुळे सांगितलेला श्रुतींनीं व गौणत्वप्राप्तिप्रसंगरूप न्यायानें अनादिभावरूप मोक्षाला नित्यसिद्धत्व प्रतिपत्ति

होत असल्यामुळे त्याला उपासनाक्रियारूपधर्मफलत्व नाही असा सिद्धान्ताचा अर्थ.

॥ विवरणव्याख्यान ॥

नजन्यत्व असतां मोक्षाला अनित्यत्व येईल म्हणून लोकमें साध्य नाही. असा अर्थ. 'अनादित्व' = मोक्षाला अनादित्व श्रुत असल्यामुळेही

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

मशरीरत्वं नित्यमिति सिद्धम्। तत्र किंचित् परिणामि नित्यं य-
स्मिन्विक्रियमाणेऽपि तदेवेदमिति बुद्धिर्न विहन्यते। यथा पृथिव्यादि जगन्नि-

१५०।५८-५९ ॥ व्याख्यान ॥

साध्य नाही असा भाव. पण नित्यत्व असूनही मोक्षाला परिणामित्वे धर्म कार्यत्व आहे? अशी
शंका असतां नित्याचा दोन प्रकारचा विभाग करितात – 'तत्र' = नित्य वस्तु मध्ये 'किंचित्' = कांहीं
वस्तु 'परिणामि नित्यम्' = परिणामी असून जी नित्य असते ती परिणामी नित्य. 'यस्मि-
न्विक्रियमाणेऽपि' = जियांत विकार झाला असतां ही 'तदेवेदमिति बुद्धिर्न विहन्यते'
= तीच ही आहे अशी बुद्धि नाश पावत नाही. 'यथा जगन्नित्यत्ववादिनां पृथिव्यादि'

पुणे. १५०।७५ ॥ विवरण ॥

पण नित्य वस्तु मध्ये जी वस्तु परिणामाला प्राप्त होत असतां 'तीच ही आहे' अशा प्रत्यभिज्ञा प्रमाणाला धरून जिच्यांत
नित्यत्व सिद्ध होते ती परिणामी नित्य आहे. तसे मोक्षाही परिणामी नित्यत्व आहे, तर्केचें जो परिणामी नित्य
असते तें कार्य आहे. अशी व्याप्ति आहे जसें पृथिव्यादि. त्याप्रमाणे मोक्षाचा धर्म कार्यत्व ही आहे? असें असेल तर
सांगतो – 'जे परिणामी नित्य आहे तें सावयव आहे' अशी व्याप्ति आहे जसे पृथिव्यादि व तसें असतां कूटस्थ स्वा-
भाविक अशरीर ब्रह्मलक्षण मोक्षाला (अमृत) निरवयवत्वामुळे परिणामी नित्यत्व नाही परंतु कूटस्थ नित्यत्व आहे.
पुनः परिणामी नित्यत्व कल्पित आहे. कूटस्थ नित्यत्व तर श्रुतिवरून स्वाभाविकत्वामुळे व विनाशकाभावामुळे पार-
मार्थिक आहे. असे मानले जाते म्हणून मोक्षाला परिणामी नित्यत्व नाही. व म्हणून उपासना कर्मांचे कार्यत्व नाही.
या अर्थाला स्पष्ट करण्याकरितां भाष्याला अवतीर्ण करितात – 'पण नित्यत्व असूनही' 'दोन प्रकारचा' – परिणामी
नित्य व कूटस्थ नित्य असा. 'पृथिव्यादि?' जो मी बाल्यावस्थेंत पाहिला होता तोच मी वृद्धावस्थेंत दृष्ट आहे असा अवस्थारूप

॥ विवरण व्याख्यान ॥

परिणत्व नाही असा अर्थ 'कल्पित आहे' कारण सावयवत्वामुळे त्याला अनित्यत्व आहे म्हणून नित्यत्वविषयीं प्रमाण नाही.

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

सत्त्ववादिनाम्, यथा च सांख्यानां गुणाः । इदं तु पारमार्थिकं कूटस्थ-
नित्यं व्योमवत्सर्वव्यापि सर्वविक्रियारहितं नित्यतृप्तं निरवयवं स्वयं-

॥ व्याख्यान ॥

जसे जगन्नित्यत्ववाद्यांच्या मतांत पृथिव्यादि द्रव्य. 'यथा च सांख्यानां गुणाः' = व जसे सांख्यांचे गुण. आत्मा तर कूटस्थ नित्य आहे म्हणून कर्मसाध्य नाही असे सांगतात - 'इदं तु पारमार्थिकं कूटस्थ नित्यम्' = हे तर पारमार्थिक कूटस्थ = अविकारी नित्य आहे. परिणामीचे नित्यत्व प्रत्यभिज्ञेने कल्पित मिथ्याच आहे. कूटस्थाचे तर नाशकारण नसल्यामुळे नित्यत्व पारमार्थिक आहे. कूटस्थत्वाच्या सिद्धीकरिता परिच्छेदाच्या अभावास सांगतात - 'व्योमवत्सर्वव्यापि' = आकाशाप्रमाणे सर्वव्यापी. परिणामाच्या अभावास सांगतात - 'सर्वविक्रियारहितम्' = सर्व विकारांनी रहित. फलाची अपेक्षा नसल्यामुळे फलार्थ ही क्रिया नाही असे सांगतात - 'नित्यतृप्तम्' = नित्यतृप्त. तृप्तीची अपेक्षा नसलेले किंवा विशोक सुखरूप असे. निरवयवत्वामुळे ही स्वरूपांतर क्रिया नाही असे सांगतात. 'निरवयवम्' = अवयवरहित. स्वयंज्योतिस्त्वामुळेही त्याच्या भानकरिता क्रिया नाही असे सांगतात - 'स्वयंज्योतिःस्वभावम्' = स्वयंप्रकाश चैतन्यस्वभाव. म्हणून कूटस्थत्वामुळे कर्म - उपासना साध्य मोक्ष नाही असे सांगितले. कर्मवत्त्वाच्या कार्याचे भिन्नत्व सांगितले -

॥ विवरण ॥

धर्माच्या भेद असतांही धर्मी देहाच्या ऐक्यविषयक प्रत्यभिज्ञाबळावरून परिणामि नित्य तार्किकादि मत इत्यादि. 'पृथिव्यादिचे' अशीक आदिशब्दाचा अर्थ आहे. 'व जसे सांख्यांचे गुण' असे सत्त्वादि गुणत्रयविशिष्ट प्रधान प्रकृति शब्दवाच्य परिणामीनित्य आहे त्याप्रमाणे असा अर्थ. यांच्या विशेषणांनी कूटस्थत्व साधितात अशा अभिप्रायाने भाष्यावतरणिका करितात - कूटस्थत्वाच्या सिद्धीकरिता' 'कर्मवत्त्वाच्या कार्याचे' = कर्म = उपासना यांच्या कार्य = मुक्ति (१५१।२५ पृ.)

॥ विवरणव्याख्यान ॥

प्रत्यभिज्ञा तर दीपाप्रमाणे सादृश्यनिमित्तक आहे. असा भाव. 'उपासना' = पूर्वपक्षांत 'तदुपासनाच्य' याचे मोक्षफलक अभिव्यक्ति असा

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

ज्योतिःस्वभावं । यत्र धर्माधर्मौ सह कार्येण कालत्रयं च नोपावर्तेते । १।१।१७ तदेतदशरीरत्वं मोक्षाख्यम् । "अन्यत्र धर्मादन्यत्राधर्मादन्यत्रास्मात्कृताकृतात् । अन्यत्र भूताच्च भव्याच्च" [कठ २।१४] इत्यादिश्रुतिभ्यः । १।१।१९ अतः

॥ व्याख्यान ॥

कुठेंहि कर्मसाध्य मोक्ष नाहीं असें सांगतात- 'यत्र धर्माधर्मौ सह कार्येण' = जेथें = ज्या मोक्षांत कार्याशीं अपूर्वाशीं सह धर्माधर्म कालानें अनवच्छिन्नत्वामुळेंही नाहीं असें सांगतात. 'कालत्रयं च नोपावर्तेते' = तीन्हीं कालहि समीप प्राप्त होत नाहीत. 'तदेतदशरीरत्वं मोक्षाख्यम्' = तें हें अशरीरत्व मोक्षनामक आहे. धर्मादिकांच्या असंबंधाकरितां प्रमाण सांगतात- 'अन्यत्र धर्मादन्यत्राधर्मात्' = धर्माहून अन्य अधर्माहून अन्य 'अन्यत्रास्मात्कृताकृतात्' = कार्य व कारणाहून अन्य 'अन्यत्र भूताच्च भव्याच्च' = भूत भविष्याहून चकारावरून वर्तमानाहूनही अन्य. 'इत्यादिश्रुतिभ्यः' = कारण त्याविषयीं इत्यादि श्रुति आहेत. पण सांगितलेल्या श्रुतिप्रमाणाला कूटस्थ असंगित्व सांगणारे मोक्षाला नियोग फलत्व कां असणार नाहीं? त्यावर सांगतात- 'अतः' = कर्मफल विलक्षणत्वामुळें 'तत्' = तें कैवल्य, 'ब्रह्म' = ब्रह्मच आहे. ब्रह्माशीं अभेदामुळें मोक्षाला कूटस्थत्व

ई. प्रे. १५५।१४ (=मोक्ष)

॥ विवरण ॥

१५५।२८

त्याच्याशीं असा अर्थ. ब्रह्माहून अतिरिक्त मोक्ष आहे अशा आदिप्रमाने शंका येते. 'पण सांगितलेल्या' 'ब्रह्माशीं अभेदामुळें' असें असता, मोक्षाला नियोग फलत्व नाहीं. अशा परिहाराचा अर्थ. 'तें कैवल्य' तें कैवल्य या व्याख्यानांत जे पूर्वोक्त अशरीरत्वरूप कैवल्य तें कैवल्य लक्ष्य आहे. अशी यत् तत् शब्दाचा अध्याहार करून त्याच्याशीं योजना करावी. पण ज्या कैवल्याची २५२।५ ही जिज्ञासा प्रस्तुत आहे तें कैवल्य लक्ष्य आहे असा अन्वय युक्त असल्यामुळें अध्याहार केला कां? असें ही म्हणतां येणार

॥ विवरणव्याख्यान ॥

उपक्रम असल्यामुळें येथें ती कर्मशब्दानें उपासनेचें ग्रहण केलें आहे.

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

॥ व्याख्यान ॥

र. प्र. १५२।१

धर्मादिकांशी असंगीत्व आहे असा भाव. किंवा 'यस्येव जिज्ञासा प्रस्तुता' जरी ही - 'अथातो ब्रह्मजिज्ञासा' अशी पृथक् जिज्ञासा प्रस्तुत आहे. 'अतः' म्हणून - पृथक् जिज्ञास्यत्वामुळे 'तत् ब्रह्म' ते ब्रह्म धर्मादिकांशी असंस्पृष्ट आहे असा अर्थ. ब्रह्माच्या विधीशी स्पर्श असतां शास्त्राला पृथक्त्व असणार नाही. कारण कार्यविलक्षण अज्ञात विषयाचा लाभ नाही. १५२।३ ब्रह्मात्मैक्य तर भेदप्रमाण जागृत

॥ विवरण ॥

नाही. कारण ब्रह्मज्ञानेच्छा प्रस्तुत असली तरी मोक्षज्ञानेच्छा अप्रस्तुत आहे. पण मग 'ज्याची ही जिज्ञासा' येथील यत् शब्दाचा अन्वय होत नाही? असे जर म्हणशील तर नाही कारण 'न यदि कर्तव्यशेषत्वेन' या उत्तर भाष्यातील 'तत्' पदाशी अन्वय संभवतो. परंतु असे असले तरी ही पूर्वी यत् पदाचा अध्याहार करावा लागतो. म्हणून अक्षरसाम्यामुळे दुसऱ्या व्याख्यानाचा आरंभ सांगतात -
१५२।१६ 'किंवा' 'ब्रह्म धर्मादिकांशी असंस्पृष्ट आहे त्याचा पृथक् जिज्ञास्यत्व असल्यामुळे व्यतिरेक ज्ञानसंयोगीप्रमाणे' या अनुमानात अप्रयोजकत्व शंकेच्या निरासाकरिता अनुकूल तर्क सांगतात 'ब्रह्माच्या विधीशी' 'संबंध आहे' असा प्रयोग ऐक्यविषयक उपासनाविधिशेषत्वाने ब्रह्माच्या विधीशी संबंध असतां असा अर्थ. उपासनेचा कार्यरूपत्वाने कार्यविलक्षण अनधिगत विषयत्वाच्या अभावामुळे वेदान्तशास्त्राला कर्मशास्त्राच्या अपेक्षेने पृथक्त्व असणार नाही. व तसे असतां प्रथमसूत्राने ब्रह्माच्या पृथक् जिज्ञास्यत्वाची अनुपपत्ति असे असा भाव. पण ब्रह्माला विधिशेषत्व असतांही विधिपर सत्यादिवाक्यापासून उपासनाविषयक ब्रह्मात्मैक्याला जाणणे शक्य असल्यामुळे कार्यविलक्षण अज्ञात ब्रह्मात्मैक्यरूप विषयाच्या लाभाने वेदान्तांना पृथक् शास्त्रत्वकथन युक्त आहे? त्यावर सांगतात - 'ब्रह्मात्मैक्य तर' 'मी ईश्वर नाही' असे भेदप्रमाण जागृत असल्यामुळे ब्रह्मात्मैक्य जाणणे शक्य नाही. कारण विधिपर वाक्याला अप्राधान्याने ब्रह्मात्मैक्यबोधकतेने दुर्बलत्व आहे. म्हणून असतां शास्त्राचे पृथक्त्व कथन व्यर्थ आहे असा भाव - पण प्रत्यगभिन्न ब्रह्मोपासनाविधीला वास्तव ब्रह्मात्मै:

॥ विवरणव्याख्यान ॥

'अप्रयोजकत्व शंका' - वरील अनुमानातील 'पृथक् जिज्ञास्यत्व असल्यामुळे' या हेतूच्या अप्रयोजकत्वाविषयी (नवमपूर्वपक्षाविषयी) शंका असतां असा अर्थ.

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

अत: १।४।२०

तत्र ब्रह्म यस्येयं जिज्ञासा प्रस्तुता तद्यदि कर्तव्यशेषत्वेनोपदिश्येत तेन च कर्तव्येन साध्यश्चेन्मोक्षोऽभ्युपगम्येत अनित्य एव स्यात्।

॥ व्याख्यान ॥

असतां विधिपरवाक्यापासून ब्रह्म होणे शक्य नाही. कारण त्याच्याने त्याचा विधीची अनुपपत्तीहि आहे. कारण ब्रह्मविद्येच्या शेषत्वाने शास्त्राचा विधि दिसतो अशा भाव. अथवा मोक्षाचा नियोगाने असाध्यत्वा असत्त्व ... सूत्रार्थ वा सांगतात- 'अत:' = म्हणून वेदान्तांचा तेथे समन्वय असल्यामुळे 'यस्ये-यं जिज्ञासा प्रस्तुता' = ज्याची ही जिज्ञासा प्रस्तुत आहे 'तद्ब्रह्म' ते ब्रह्म स्वतंत्रच वेदान्ताकडून उपदेशिले जाते. विपक्षांत दोष सांगतात- 'तद्यदि कर्तव्यशेषत्वेनोपदिश्येत' = ते ब्रह्म जर कर्तव्यत्वाच्या शेषत्वाने उपासनेच्या अंगत्वाने उपदेशिले जाईल 'च' व 'तेन च कर्तव्येन साध्यश्चेन्मोक्षोऽभ्युपगम्येत' = त्या कर्तव्यत्वाने साध्य जर मोक्ष मानला जाईल'

~~मा. आनि.~~ ॥ विवरण ॥

त्यावरून अनुपपन्नत्व असल्यामुळे त्याची आवश्यकता आहे. यावरून असतां 'अहं ब्रह्मास्मि' असा प्रधान विधिवाक्यानेच विषयबाध होत असल्यामुळे शास्त्राने पृथक्त्व युक्त आहे? अशी आशंका असतां वास्तव ऐक्यावरूनच मोक्षाचे ऐक्य विषयक प्रमाणक ज्ञानापासूनच उपासनेच्या संभवाने त्याविधीची उपपत्ति होत असल्यामुळे त्याची अपेक्षा नाही. असा परिहार करितात- 'किंवा त्याच्याच्याहूनच' = वास्तव ऐक्यावरून. 'त्या विषयी' ~~स~~ दृष्टान्ताला सांगतात 'कारण
पृ: १४३।२०
योषित्' 'योषावाव गौतमाग्नि:' [ ] असा- स्वरसात सूत्राचे स्वारस्य जाण विघ्न करिता दुसरी योजना सां-गतात- 'अथवा' 'सूत्रार्थ का?' "तत्तु समन्वयात्" या सूत्रामोठा योजनेतत्सूत्रातील 'तु' शब्दाने मोक्षाला नियोगाने असाध्यत्व सूचित केले आहे. तसें स्वातंत्र्याने ब्रह्मात्म्याउपदेशाला अंगीकार असतां 'अथातो ब्रह्मोपासना जिज्ञासा'

॥ विवरणव्याख्यान ।

'त्याची अपेक्षा' = सत्य ब्रह्मात्मैक्य विषयाची अपेक्षा. ब्रह्माच्या स्वातंत्र्याने उपदेशाकरिता 'यस्येयं जिज्ञासा' या व्याख्यानेसूचित दु-सऱ्या योजनेस सांगतात- 'तसें स्वातंत्र्याने'

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

तत्रैवं सति यथोक्तकर्मफलेष्वेव तारतम्यावस्थितेषु अनित्येषु कश्चि-
दतिशयो मोक्ष इति प्रसज्येत । नित्यश्च मोक्षः सर्वैर्मोक्षवादिभिरभ्युपगम्यते ।
१०।२५
अतो न कर्तव्यशेषत्वेन ब्रह्मोपदेशो युक्तः ।

॥ व्याख्यान ॥

१५अध्य-३ भा

तर 'अनित्य एव स्यात्' = तो अनित्यच होईल. 'तत्रैवं सति' = तेथे असं असतां = मोक्ष साध्यत्वानं अ-
अनित्य
नित्य असतां 'यथोक्तकर्मफलेष्वेव तारतम्यावस्थितेष्वनित्येषु' = तारतम्यानं अवस्थित
यथोक्त कर्मफलांतच 'कश्चिदतिशयो मोक्षः इति प्रसज्येत' = कोणी अतिशय मोक्ष आहे असं
प्राप्त होईल. 'नित्यश्च मोक्षः सर्वैर्मोक्षवादिभिरभ्युपगम्यते' = परंतु नित्यच मोक्ष सर्व मोक्ष-
स.सू. १५३।१५
वाद्यांकडून मानला जातो. उपसंहार करितात - 'अतो' = म्हणून = मुक्तीचं नियोगानं असाध्यत्व अस-
ल्यानं नियोज्यत्वाचा अभावामुळे कर्तव्याच्या नियोगाचा अभाव आहे म्हणून 'कर्तव्यशेषत्वेन' = क-
र्तव्याच्या शेषत्वानं 'ब्रह्मोपदेशो न युक्तः' = ब्रह्माचा उपदेश युक्त नाही.

पृ. १५३।२५ ॥ विवरण ॥

मोक्ष होईल. परंतु तसं नाही. म्हणून ब्रह्म स्वातंत्र्यानं उपदेशिलं जातं असा भाव. 'नियोगाचा अभाव आहे म्हणून' = नि-
योगाच्या कर्तव्याचा अभाव असल्यामुळे नियोगाचा अभाव आहे म्हणून असा अर्थ. [~~विधीयमान उपासना साध्य-
त्व असल्यामुळे (मुक्तीचं उपास्यतापत्तित्व असतां) सुख दुःखाप्रमाणे शरीरेन्द्रियादि दृष्ट सामग्री साध्यत्व व साधना-
च्या क्षयामुळे क्षयिष्णुता होईल म्हणून असा अभिप्राय 'अतो' - म्हणून शब्दाचा अर्थ~~]

॥ विवरणव्याख्यान ॥

(मुक्तीचा उपासना साध्यत्व असतां जे सांगितलेलं दूषण त्याचं स्पष्टीकरण असं सांगतात - 'विधीयमान' - मुक्तीचं उपास्यतापत्तित्व सांगून
शरीरेन्द्रियादि प्रत्यक्ष दाखवितात - 'सुखदुःखाप्रमाणे' लौकिक सुख दुःखाचं जसं शरीरादि साध्यत्व व विनाशित्व आहे तसं मुक्ती-
चाही तारतम्य दूषण होईल असा अर्थ । याचपुढे भाष्याच्या संदर्भापर्यंत आला असल्यामुळे येथे दर्शविलं आहे)

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

व्याख्यान

शारीर भाष्य १।३।१२   भाष्य ४।१२४   प.पा. ८६।२४

(‘यदि वाचिक’ येथून ‘ब्रह्मोपदेशानर्थक्यम्’ येथपर्यंतच्या भाष्याचा संक्षेपानें) हा अर्थ - श्रुतीवरून व न्यायावरून मोक्षाचें नित्यसिद्धत्व प्रतीत होत असल्यामुळे क्रियासाध्य मोक्ष नाही - असा.

॥ विवरण ॥

द. वि. २५।३।७ भाष्याच्या तात्पर्याचे संगतात - ‘(भाष्यस्यायं संक्षेपार्थः)’ इत्यादिकानें. पण (“न कर्म ब्रह्मविद्याफलयोर्वैलक्षण्यम्” येथे भाष्यकारांनीं जो कर्म व ब्रह्मविद्याफळांतले वैलक्षण्य सांगितले ते) फळवैलक्षण्य नाही कारण मोक्षासाठी उपासना साध्य तेंहि कर्मजन्यच आहे व त्यामुळे उत्तरोत्तर शरीरेंद्रियसत्ताहि येईल? ह्यावर सांगतात - ‘श्रुतीवरून व न्याया-वरून’ - “ब्रह्म वेद ब्रह्मैव भवति” [मुं ३।२।९] “विद्ययाऽमृतमश्नुते” [ई ११] “ब्रह्मसंस्थोऽमृतत्वमेति” [छां २।२३।१] “अथायमशरीरोऽमृतः प्राणो ब्रह्मैव” [ ] इत्यादि श्रुतीवरून व [illegible] अशरीर अमृतत्वलक्षण मोक्ष दाखविला; न्यायावरूनहि मोक्षाचें नित्यत्व कळतें कारण, पुनरावृत्ति असतां पुनः बंधामुळें मोक्ष शब्दाला उपचरितार्थता (गौणता) प्रसंग येतो. व अभ्युदय निःश्रेयसांत भेद कळतो; अनादित्वही श्रुतिवन्यायावरून कळते. कारण “त्रिणाचिकेतस्त्रिभिरेत्य [illegible] विमुच्यते” [क. ५।१] “[illegible]

॥ विवरणव्याख्यान ॥

८।३।१२ फलवैलक्षण्य असिद्ध आहे अशी शंका घेतात - ‘परफल’ शरीरादिकानें उपभोग्यफलक कर्म आहे; मुक्तीनंतर शरीरादि असंयोगित्वामुळे कर्मफलत्व नाही? इत्यादि आशंका असतां सांगतात - ‘त्यामुळे’ श्रुतीवरून व न्यायावरून नित्यत्वप्रतिपादित होते. असे सांगितले त्याचि - त्यची श्रुतींना दाखवितात - ‘ब्रह्मवेद’ ब्रह्म नित्यसिद्ध असून तच्च विद्याफल आहे त्याच्याहून अतिरिक्त ऐक्य नाही. अशा श्रुतींचा अर्थ न्यायावरून असें सांगितलें त्याचें विवरण करितात - ‘न्यायावरूनही’ न्याय दाखवितात - ‘कारण पुनरावृत्ति’ मुक्तीचा अनित्यत्व असतां अभ्युदयाहून भेद होणार नाही असें सांगतात - ‘व अभ्युदय’ स्वर्ग वगैरे पुढें होणाऱ्यास साध्यत्व असते मुक्तीनंतर त्याच्याहून वैधर्म्य नसल्यामुळे असाध्यत्व आहे. असें सांगतात - ‘अनादित्वही’ अनादित्वाविषयीं श्रुति व न्याय क्रमानें सांग-तात - ‘त्रिणाचिकेतस्य विमुच्यते’ [illegible] क्रियासाध्यावस्थेउपचयादिमत्व आहे; मुक्ति [illegible] अंतः क्रियासाध्यत्व असल्यामुळे अनि-त्यत्व आहे? अशी आशंका असतां (वाढणें अंतरस्थपा) न्यायविशेषणत्वामुळे साध्यत्वमात्र अनित्यत्वाचे प्रयोजक आहे.

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

॥ व्याख्यान ॥

८८/१२५

कसा? जर संध्योपासनाप्रमाणे मानसंकल्पकर्मक उपासन नामक धर्म मोक्षफलक, स्वर्गादि-फलकयागाप्रमाणे विधान केला जातो तर तसें असतां शरीर राखूनच ते फलभोक्तव्य आहे, म्ह-णून "अशरीरं वाव सन्तं न प्रियाप्रिये स्पृशतः" [छां०८।१२।१] असा अशरीर मोक्षाच्या अनुवादा-वयोग्य प्रियाप्रिय दर्शनाभावाच्या अनुवाद निरालंबन होतील. अशरीरत्वच तर धर्मकार्य नाही. कारण त्याचा स्वाभाविकत्व आहे. त्याने अनुष्ठेय फल विलक्षण मोक्षाख्य अशरीरत्व स्वभावसिद्ध नित्य.

॥ विवरण ॥

सन्नप्स्याप्येति" [छ०८।६] अशा श्रुति आहेत. व स्वर्गादिवत् असतां अंतवत्त्व येईल असा न्याय आहे. वरून क्रिया-साध्य मोक्ष नाही असा अर्थ. क्रियासाध्य मोक्ष असतां अभ्युदय फलाप्रमाणे शरीरेन्द्रियादि संबंध क्षयिष्णुता व उपचयापचय नाही. मोक्षाला येईल असें सांगतात - 'जर संध्योपासना' पण जसेंच उपचयापचयाने युक्त क्ष-यिष्णु शरीरेन्द्रियादिकांनी भोग्य कर्मफलच आहे. तसें त्याच्याहून विपरीत अशरीर असून व्यापक ऐसें नित्य - मैथिक - च्याकाला धर्म कार्य शब्दाची संबंध-मय कर्मफलच आहे. कारण कर्मांना पश्वादि विविध फलहेतुत्व दिसते. ते सांगतात - 'अशरीरत्वच तर'

२५३।२१

मग कायते अशरीरत्व स्वाभाविक आहे? किंवाने पिलेकी (सांगतो -) शरीर व आत्म्यात मिथ्याज्ञान संबंध म्हणजे निरिक-सर्व प्रकारच्या संबंधाचा आत्यन्तिक अभाव असें अशरीरत्व स्वाभाविक आहे. मिथ्याज्ञानसंबंधामुळे शरीरत्व नैमित्तिक

॥ विवरणव्याख्यान ॥

अशा आशयाने सांगतात 'क्रियासाध्य मोक्ष' पण अशरीरत्वाला ही धर्मकार्यत्व असल्यामुळे व्याख्यानांत 'अशरीरत्वच' असें कसें म्हटलें? अशी आशंका असता. 'अशरीरत्वच तर' याने व्यावर्त्य शंकेला सांगतात - 'पण जसेंच' पण 'अथाय मशरीरः' [ ] इत्यादिकाने अशरीरत्वाला कार्यत्व प्रतिपत्ति होत असल्यामुळे त्याला स्वाभाविकत्व असिद्ध आहे. तसें सशरीरत्वाच्या अनुभवाला विरोध येतो असें आक्षेप येतो 'पण काय हें' शरीरत्वाच्या संबंधाचे परमार्थ असत्त्वात कालत्रयीही अनुपपन्न असल्यामुळे अशरीरत्व स्वाभाविक आहे असें सांगतात - 'शरीर व आत्म्यात' सशरीरत्वाच्या अनुभवाचा विरोध येतो असें सांगितलें त्याचा निरास करितात - 'मिथ्या ज्ञान'

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

॥ व्याख्यान ॥

आहे असें सिद्ध होतं. त्यांतही कोणत्यारीतीनं परिणामि नित्य असल्यास कदाचित् धर्मकार्य होईलही;
परंतु हें कूटस्थ नित्य ब्रह्म जिज्ञास्यत्वानें प्रक्रान्त आहे. (त्याच्याशीं विरुद्ध आहे) कीं ज्याचें स्वरूप-

॥ विवरण ॥

आहे. 'अंत सम्यक् ज्ञानानें साध्य असा मिथ्याज्ञानाच्या संबंधाची निवृत्तिलक्षण अशरीरत्वाचा कर्मसाध्यत्वाचा अभाव आहे.
- असा ॥
सत्यामुळे संबंधान्तर निवृत्तिलक्षण अशरीरत्वाचा स्वाभाविकत्व आहे. म्हणून धर्मसाध्य मोक्ष नाही. ~~[illegible]~~
पण हें जे अशरीर अहून ब्रह्मलक्षण फळ ते अन्यथा अनन्य कर्मांच्या योगानें परिणामवान् प्राप्त होते? यावर नाही
असें सांगतात - 'स्वांतरही' पण स्वाभाविक अशरीर अमृतस्वरूपलक्षण मोक्ष सदा एकरूप असो. तथापि विशेष मान
उपासनासंतानाच्या योगानें तो होईल म्हणून उपासनेला (मानसत्वामुळे) ज्ञानलक्षणत्व आहे?

॥ विवरण व्याख्यान ॥

~~अशरीरत्वाला अनुष्ठानाची अपेक्षा आहे असें जो मानतो त्याचा निरास करीतात -~~ 'स्वभावतः' आगंतुक ही शरीरत्व वस्तु सत्यच्या असें
दाखविण्याकरिता 'मिथ्याज्ञान' हें विशेषण आहे. पण "अशरीरं शरीरेषु" इत्यादिकाने अशरीरत्वाला साध्यत्व प्रतीत होतें? अशी आशंका
असतां काय ते साध्य व मिथ्याज्ञानाच्या संबंधाचा ध्वंसलक्षण अशरीरत्वाला आहे? किंवा संबंधान्तर ध्वंसलक्षण अशरीरत्वाला?
असा विकल्प करून पहिल्याला दूषित करीतात - 'स्वांतसम्यक् ज्ञानानें' धर्मसहाय उपासना सांगितली जाते तिच्या द्वारे विधर्वी
दोष सांगतात - 'सम्यक् ज्ञानानें' कारण प्रमाण ज्ञानाला अज्ञानाने त्याच्या कार्याशीं विरोध असल्यामुळें उपासनेला तर अनिष्ट नसाहे.
असा अर्थ. दुसऱ्याला दूषित करीतात - 'संबंधांतर' सत्वादि गुणांना अनादित्व असतां ही जसा त्यांच्या परिणाम होतो तसा मुक्ताला ही
होईल? अशी शंका येतो - 'पण जेंहें'. कूटस्थ नित्यत्वाला प्रतिपादक श्रुत्यादिकांशीं विरोधामुळें असें नाही असें सांगतात -
'यावरनाही' कौटस्थ्याचा अंगीकार करून तेथें उपास्तीच्या अनुप्रवेशाची शंका घेतो - 'पण स्वाभाविक' सदा एकरूप आहे व
होईल हें विरुद्ध आहे? त्यावर सांगतो - 'कारण उपासनेला' ज्ञानाच्या सारखें अनुप्रवेश अंगीकारलेला आहे. मग उपास्तीलाही
ज्ञानत्व असल्यामुळें नेणध्वकसी असा अर्थ. अविद्या व तिच्या कार्याची निवृत्तिमात्र ज्ञानाचें फळ आहे. त्याचा त्याग करून

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

॥ व्याख्यान ॥

ज्ञान जीवाला मोक्ष अभिप्रेत आहे. तेथें जर हस्तगत विस्मृत सुवर्णादिकाप्रमाणें भ्रान्तिमात्र व्यवहित मोक्षाला प्रत्याख्यान करून देवताविषयक यागादिकाप्रमाणें ब्रह्मविषयक ध्यानक्रियेपासून अंतिं विशेषभाग्य मोक्ष कल्पिला जाईल तर त्याच्यानंतर तारतम्यावस्थित प्रीतिसुखविशेषरूप यागफलांत हाही तसा होईल. "यथेह कर्मचितो लोकः क्षीयते एवमेवामुत्र पुण्यचितो लोकः क्षीयते" [छां० ८।१।६] अशा श्रुति दर्शनानें उत्पन्न होत असल्यानें कर्माप्रमाणें अनित्य
८।१।२
मोक्षप्राप्ति होईल. मोक्षवाद्यांना तर तसा अभ्युपगम (= अंगीकार) नाहीं - असा-

॥ विवरण ॥

त्यावर सांगतात - 'तेथें जर हस्तगत' इत्यादि. 'असा' शब्दाच्या 'यान्या संक्षेपानें हा अर्थ' या आरंभीच्या वाक्याशी संबंध.

२५-१६

पण मोक्षाला उपासनासाध्यत्व असतां यागफलाप्रमाणें उत्पत्त्यपायप्रयुक्त क्षयिष्णुता अतिरसंबंध काय म्हणून होईल? सांगतो - जो सफलाकरिता विधीयमान उपासनेला स्वरूपानें करून कालावधि किंवा अर्थसंबंध परिमिति आहे किंवा नाहीं? हें सांगितलें पाहिजे. जर आहे तर सांगदर्शपूर्णमासाच्या परिमिती प्रमाणें एकटी ही आहे अशी उपासनेची परिमिति दाखविली पाहिजे. तशी तर दिसत नाहीं. संबंधपक्ष नाहीं परिमाण नाहीं. कारण अरण्य किंवा लक्ष्य प्रत्ययभोक्त्याचें साधन आहे असें नियामक दिसत नाहीं. कालावधि नाहीं परिमाण नाहीं कारण एकमास किंवा सहस्र

॥ विवरणव्याख्यान ॥

मुक्तीला ज्ञान (उपासना) साध्यत्वाचा अंगीकार असतां स्वर्गादिवत् अनित्यत्व येईल असें सांगतात - 'त्यावर सांगतात तेथें जर'

६२-१२५

पण कर्मांना उत्पत्तिमत्त्व अनित्यत्व असल्यामुळें त्यांचें फळ स्वर्गही तसाच युक्त आहे. तसें येथें उपासनेला एकविधत्व असल्यामुळें नाहीं? अशी शंका घेतो 'पण मोक्षाला' विकल्पाला सहन करीत नसल्यामुळें असें नाहीं असें सांगतात - 'सांगतो' 'सांगतों' येथून म्हणत्व अबाधित आहे. यान्यापूर्वीपर्यंत ग्रंथ स्पष्ट आहे. "यं यं वाऽपि स्मरन्भावं त्यजत्यन्ते कलेवरम्। तं तमेवैति कौन्तेय सदा तद्भावभावितः॥ [भ० गी० ८।६] इत्यादि वाक्यांच्या पर्यालोचनेनें.

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

॥ विवरण ॥

संवत्सरपर्यंत उपासना करणाऱ्यास मोक्ष होतो अशा नियमाविषयीं प्रमाणाचा अभाव आहे. मरणान्त अवधि आहे असे असेल तर तथापि दर्शपूर्णमासाप्रमाणे एकाकार साधन परिमिति वश्य होत नाही. कारण एकदश, द्वादश किंवा सहस्र कालानें कोणाच्या मरणामुळें धुरुष भेदानें उपासनेच्या उपचय अपचयाच्या प्रसंग येतो. उपास्याचे आपरोक्ष्य अवधि आहे असें असेल तर तथापि कोणाला कोणत्या कालास आपरोक्ष्यामुळें साधनाचे उपचयापचय तसेंच आहेत. म्हणून उपासनालक्षण मोक्षसाधनाचे एकरूप वश्य होत नाही. आरोपिताच्या अपरोक्षानुभवानंतर मोक्षसाधन नाही. कारण त्याला अविहितत्व आहे, व मिथ्याज्ञानत्व आहे. पण देशकालसंस्थापरिमाण भेदामुळें एकरूप नसेल. अग्निहोत्राच्या अभ्यासाप्रमाणे पुरुषभेदानें साधनाची उपचयापचयता असता होईल. मग सर्वांना एकरूप मोक्ष होणार नाही कारण काष्ठाच्या उपचयामुळें ज्वालेच्या उपचयाप्रमाणे व अग्निहोत्राच्या उपचयामुळें स्वर्गाच्या उपचयाप्रमाणे उपासनेच्या

॥ विवरणव्याख्यान ॥

उपासनेचा अवधि प्रतीत होतो? अशी शंका घेतात- 'मरणान्त अवधि' आयुष्याच्या नियमाच्या अभावामुळें साधनाचे एकरूप सिद्ध होत नाही असें सांगतात- 'तथापि दर्शपूर्णमासाप्रमाणे' परिमितीच्या अभावाचें कारण सांगतात- 'कारण एक' दुसऱ्या अवधीची आशंका घेतात - 'उपास्याचे आपरोक्ष्य' या पक्षांतही साधनाच्या एकरूपाचा अभाव समान आहे असें सांगतात- 'तथापि कोणाला' पण उपासनाजन्य साक्षात्कार साधण्याचे नाही की ज्यानें तिच्या उपचयादिकामुळें मुक्तीला ही तफावत येईल. परंतु उपासनाजनित साक्षात्कार मुक्तीला हेतु आहे? अशी आशंका असतां सांगतात — 'आरोपिताच्या अपरोक्षानुभवानंतर' कार्य विहितत्वानें त्याला आपरोक्ष्य आहे किंवा अन्वयव्यतिरेकावरून निश्चयत्वानें ही पहिला पक्ष नाही असें सांगतात -'कारण त्याला अविहितत्व' दुसऱ्या पक्षाचा निषेध करितात 'व मिथ्याज्ञानत्व' भ्रमाचे ज्ञानाचे अविद्यानिवर्तकत्व अन्वयव्यतिरेकानें सिद्ध आहे असा प्रमाणाचा नाही असा अर्थ. 'परिमिति नाही' याचे स्पष्टपणाचे उपपादन करितात- 'पण देशकालसंस्था' या पक्षांतहि पूर्वोक्त दोषाचें स्मरण करितात — 'मग सर्वांना एकरूप मोक्ष' उपासनेच्या उपचयापचयादिकांनीं तिच्या फलांतही उपचयादिक होतील असें सांगितलें तसें विकल्प पक्षांत वाधकाच्या अभावाची

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

॥ विवरण ॥

उपचयापचयांची उपपत्ति होते. आतां साधनांत वैषम्य असतांही फळाचे एकरूप्य सांगावयाचे असल्यास अनुष्ठानाचा
२५८।२३
वैफल्य येईल. आतां विधीयमान उपासना नियामकाच्या अभावामुळे उपचयापचय करविणे असली तरी फलस्वरूपा-
च्याकडून एकरूप आहे? असें म्हणणे असल्यास यांत सार नाहीं. कारण उपासनेपासून अविद्या (= मिथ्याज्ञान) तिचे २५५।२
संस्कार वगैरे कमी होत जाऊन झाले असतां चित्त एकाग्र, यामुळे अपरोक्ष सम्यक ज्ञानाच्या उदयाची उपपत्ति होते. स्त्री-
धनादिकांच्या वैषम्यावरून उपासनेच्या वैषम्यामुळे अपरोक्षज्ञानाची उपपत्तिही होते. म्हणून स्वर्गादिकांप्र-
२५५।८
माणें उपचयापचय करविणें युक्त होईल - असें.

विवरणव्याख्या

शंका घेतात - 'आतां साधनांत' इत्यादि आहे असें सांगतात 'अनुष्ठानाचा' इत्यादीतापर्यंत साधनांच्या अनुष्ठानानंतरही फलांत साम्य असतां उपदिष्ट साधनानुष्ठान निष्फळ होईल असा अर्थ. एकरूप फलोद्देशाने विविधरूप उपासनेचे विधान असल्यामुळे फलाचे एकरूप्य सिद्ध आहे? अशी शंका घेतात - 'आतां विधीयमान' 'नियामकाच्या अभावामुळे' = मरणाच्या अवस्थादिकाळ अनियतत्व असल्यामुळे साधनांच्या एकरूपतेला आणखी नियामक पहातनाही असा अर्थ. त्याशी अविरुद्ध श्रुत्यर्थ संभवत असतां विरुद्ध अर्थान्तरांत तात्पर्य कल्पना करण्यास योग्य नाहीं. असें समाधान करितात - 'यांत सार नाहीं' 'मिथ्याज्ञान' अविद्या शब्दाचा अर्थ आहे. एकाग्र चित्ताला अपरोक्षज्ञान उत्पन्न होऊन एकाग्र्य प्रपंचाच्या मिथ्याज्ञानादि प्रतिबंधाची निवृत्ति झाली असतां होते. वस्तूची निवृत्ति उपासनाधीन आहे. अशा रीतीने परंपरेने मुक्तीत उपयोग संभवत असतां साक्षात् लिंगमुक्तीचे साधनत्व श्रुत्यादिकांशी विरुद्ध कल्पना करण्यास योग्य नाही असा अर्थ. 'उपासनेच्या उपचितत्वाधिक्यामुळे फलातही उपचित अपचित रूपत्व येतें' असें न पूर्वी सांगितले त्याचा सांगतात - 'क्षीयमाण' निवर्त्य अविद्यादिकांच्या तरतमभावामुळे साधनांतही तरतमभाव उचित आहे असा अर्थ. पापादिकांच्या निवृत्तीचा हरघडीगामित्व असल्यामुळे संतत उपासनेचें अनुष्ठान होईल? त्यावर सांगतात - 'अपरोक्षज्ञानाची' स्वरूपतः मुक्तीच्या एकरूपत्वाचा उपपादन करून परब्रह्मतांनतें इष्ट आहे. असा उपसंहार करितात - 'म्हणून स्वर्गादिक' 'असें'

साधुविवरणाच्या परिसमाप्ति दर्शित आहे

६२८।१०

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

॥ व्याख्यान ॥

१०१२८ ८९।१३

"अतो न कर्तव्यशेषत्वेन श्लोकोपदेशो युक्तः" हा उपसंहार आहे

८४।१८

पुनः जे स्पष्ट केले की "न च पुनरावर्तते" [छां. ८।१५।१] या शास्त्राने कथन असलेले जे नित्यत्व तर्काने निराकरण करणे युक्त नाही. तें अयुक्त आहे कारण वर्तमानत्व्यादिपक्ष्यामुळे तथाभावाविषयी.

॥ विवरण ॥

२५५।८

विधीयमान उपासनासाध्यत्वामुळे (मुक्तीला उत्पत्तिनाशवत्त्व असतां) सुखदुःखप्रदाने शरीरेन्द्रियादि सर्व सामग्री साध्यत्व व साधनत्वामुळे क्षयिष्णुता येईल असा उपसंहार करितात - 'अतो न कर्तव्यशेषत्वेन'

२५५।८

पण "तद्यथेह कर्मचितो लोकः क्षीयते" [छांतवाद्य] "यत्कृतकं तदनित्यम्" ही श्रुति व अनुमान सामान्य-लाभ अवलंबन करणारी आहेत - पुनरावृत्तिश्रुति सर मोक्षविषयक अज्ञान आहे असा सांगितलेला अर्थाचा अनुवाद करितात - जे पुनः स्पष्ट केले की "न च पुनरावर्तते" (तें अयुक्त आहे) ~~वेदान्तांना विधिपरत्व असतांना~~ पण मधील लाक्षणिकाप्रमाणे वेदान्ता-

॥ विवक्षाव्याख्यान ॥

७२६।११

"तसें असतांतर" (मुक्तीला उपासनासाध्यत्व असतां तर) सांगितलेले दूषण, तेंच स्पष्ट असें सांगतात - 'विधीयमान' मुक्तीला उत्पत्तिनाशवत्त्व ~~असिमत्व~~ सांगून शरीरेन्द्रियादि सर्व दाखवितात - 'सुखदुःखप्रमाण' लौकिक सुख दुःख जसें शरीरादि साध्यत्व व विनाशित्व आहे

७२६।१४

तसे मुक्तीलाही नाशवत्त्व होणार आहे असा अर्थ

७२६।१५

आत्मज्ञानें कथन असलेले जे मुक्तीचे नित्यत्व तर्काने अनित्यत्व आहे. असें "पुनः जे स्पष्ट केले" या व्याख्यानांत वर्णिलेले तें असंभवनीय आहे, कारण तर्कग्राह्य अनित्यत्वाला साधक 'तद्यथेह' इत्यादि वाक्य दिसते. अशी आशंका असतां तात्पर्य सांगतात - 'तद्यथेह' इत्यादि श्रुति व अनुमानाला तत्त्व स्वविषय - 'तद्यथेह' सामान्य व विशेषविषयक न्यायामध्ये विशेष विषयक वर्णन असून त्याला दोन्ही एक आहे. मान्यतेचा आश्रय करून सांगतो - 'अपुनरावृत्तिश्रुतीसर' पण व्याख्यानांत

७२६।२१

तें अयुक्त आहे येथे "न च पुनरावर्तते" या शास्त्राला प्रमाणान्तर मात्र सत्य सांगितले तें कशामुळे? वर्तमानत्व्यादिशब्दाने सांगणे तर ~~व्याख्यान~~ त्यांचे प्रयोजन नाहीसारखें ओढून गोपुपोषण इत्यादिकांत तसें दिसत नाही. अशी आशंका असतां तात्पर्य सांगतात - 'वेदान्तांना'

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

॥ व्याख्यान ॥

प्रमाणाची अपेक्षा आहे. कर्मांच्या नित्यत्वविषयीं तर प्रमाण नाहीं. परमाणूंच्या पाकज गुणनित्यत्वाविषयीं उदाहरण नाहीं. कारण त्यांच्या नित्यत्वाची प्रक्रिया मात्राने सिद्ध आहे. श्रु. "तेषामिह न पुनरावृत्तिः" [बृ.] "इमं मानवमावर्तं नावर्तन्ते" [छां. ४।१५।६] त्या श्रुतींत 'इह' व 'इमं' या विशेषणामुळे या कल्पांत आवृत्ति बाधक दिसते. निरवधिक अनावृत्ति नाही.

॥ विवरण ॥

तोही फलश्रुति अर्थवाद आहेत. द्रव्य गुण संस्कार कर्म फलश्रुतिप्रमाणे अर्थवादांनींतर पुनरावृत्ति जाणणे शक्य ~~असे सांगितले जाते~~ नाही. पण अर्थवादत्वामुळे फलश्रुति प्रामाण्याला सोडीत नाहीत. परंतु वर्तमानाच्या मिळण्याने योग्यत्याच्या अनुपलब्धि विरोधामुळे सोडतात. मग येथेंही 'न च पुनरावर्तते' अशा अप्रामाण्या प्रतिषेधामुळे अर्थवादांना प्रामाण्य ~~नाही तो (प्रतिषेध) असतो — 'ब्रह्मलोकमभिसंपद्यते न च पुनरावर्तते' असा आदिसंपत्तिमध्यें अप्राप्त~~

॥ विवरणव्याख्यान ॥

८२८१

'विधिपरत्व' पण अर्थवादत्व आम्हास अनुकूल आहे प्रतिकूल नाही कारण ते 'अर्थं वदन्ति' अशा विग्रहावरून अर्थाला बोधक आहेत असे आशंका असतां सांगतात — 'द्रव्यगुण — अर्थवादांनींतर' अर्थबोधकत्वमात्र अर्थवाद शब्दाचा अर्थ नाही परंतु विधि अपेक्षित स्तुति करणे हेंच अर्थवादत्व आहे. तशा प्रकारच्या वाक्याचा तर प्रतीयमान अर्थांत प्रामाण्य संभवत नाही. त्याविषयी दृष्टान्ताला सांगतात — 'द्रव्य' "यस्य पर्णमयी जुहूर्भवति" इत्यादिक द्रव्यांत फलश्रुति. "यदाङ्क्ते चक्षुरेव भ्रातृव्यस्य वृङ्क्ते" इत्यादिक गुणव संस्कारांत फलश्रुति आहेत. "वर्मं वा एतद्यज्ञस्य क्रियते" इत्यादि कर्मांत आहेत. असा येथें विभाग जाणावा. दृष्टान्तातील फलश्रुतींच्या अप्रामाण्यांत अर्थवादत्व हेतु नाही? अशी शंका घेतो — 'पण अर्थवादत्वामुळे' कारण अर्थवादावरूनही विग्रहवान देवतादिकांची सिद्धि मानलेली आहे. असा अर्थ. मग अप्रामाण्याला कारण काय? अशी शंका असतां सांगतो — 'परंतु वर्तमान' प्रमाणान्तराशी विरोधित्व असें सांगतात — 'वर्तमानाच्या' प्रतिषेधाला प्रकृति पुरःसरत्व दृष्ट आहे. येथें तर प्रसक्तीच्या अभावामुळे प्रतिषेध श्रुतीला प्रामाण्य नाही असें सांगतात — 'मग येथेंही' पण संयोगाला वियोगावसानत्व असल्यामुळे आवृत्तीचा प्रसक्तिक नाही? त्यावर सांगतात —

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

॥ विवरण ॥

(अप्रामाण्य)

~~शंका~~ ~~तात्पर्यपाठ~~ असे की – "ब्रह्मलोकमभिसंपद्यते न च पुनरावर्तते" अशा अर्चिरादिमार्गी अप्राप्त पुनरा-
वृत्ति प्रतिपादित केली जाते. आता पुनः परत येणार नाही. अशा अर्चिरादि पुनरावृत्तीचा प्रतिषेध केला जातो असा
वाक्यार्थ कल्पिला जात असेल तर तो बरोबर नाही कारण श्रुतार्थ परित्यागाने अश्रुतार्थ कल्पनेत "यत्कृतकं तदनि-
त्यं" "तद्यथेह कर्मजितः" असा अनुमान व श्रुतींचा विरोध आहे. अशी ही अपुनरावृत्ते वाक्यांतरात योजना करावी.
म्हणून हे नित्यत्व उपचार मात्र आहे. सामान्य श्रुति व अनुमानांच्या योगाने साध्य मोक्षाला अनित्यता दाखविली. आ-
प्रत अपुनरावृत्ति श्रुतीतील विशेषण सामर्थ्यावरून मोक्षाच्या अंतवत्त्वाला सांगतात- 'तेषामिह' इमं व इह हे वि-
शेषण मानवान्तरांत स्वतः प्राप्त आवृत्तीला दाखवितात ~~असा अर्थ~~. पण या कल्पांत अनावृत्तीला प्रतिपादन करणाऱ्या वाक्याला
२५६।२
कल्पान्तरी पुनरावृत्तीचे प्रतिपादन असतां हे त्यांच्या मुळे वाक्यभेद होईल. मग हा सर्व संकल्प तर्क अनादि ज्ञानवृद्धि
आहे. कारण सविशेषण वाक्यावर हा आक्षेप अवतीर्ण होतो. पण साविशेषण वाक्य पुरुषार्थ विशिष्ट अर्थाला प्रतिपादन

॥ विवरण व्याख्यान ॥

'तं असे की'
'~~ते असे की~~' कार्मन्त्र पुनरावर्तते' यात यथाश्रुत अर्थ आहे किंवा अन्यथा? परिहारार्थ आक्षेप उपस्थित करितात- 'प्रत्यक्षेण' दुसऱ्या
पक्षाला उत्थापन करितात- 'आता पुनः' अविरोधाची अपेक्षा करून कल्पना प्रसक्त होते. येथे तर विरोधामुळे कल्पना नाही असे सांगतात:
'नाग्रे कारणं श्रुतार्थ' संगितले हा न्यायाचा अन्य महो असे दर्शवितात- ~~अनुमान~~ 'अनुमान' "एतेन प्रतिपद्यमाना इमं मानव
मावर्तं नावर्तन्ते" इत्यादि वाक्यें वाक्य तत् शब्दाने ग्रहण केले जातात. या कल्पांत पुनरावृत्तीचा अभाव सांगितल्याने सामान्ये
पुनः
'~~सामान्य~~' होऊन हि अयुक्त आहे. अशी आशंका असतां सांगतात- 'सामान्यश्रुति' पण विशेष वाक्य बळवान या कल्पांत आवृत्तीचा
अभाव कथन असला तरी दुसऱ्या कल्पांत आवर्तित होतो यावे विषयीं काय प्रमाण? अशी आशंका असतां सांगतात- 'इमं व इह'
पण अन्यथाहि प्रसंगामुळे त्यांना कल्पान्तरी आवृत्ति साधकत्व नाही? अशी शंका येते- 'पण या कल्पांत' उपहासपूर्वक उत्तराला
सांगतात- 'हा सर्व संकल्प तर्क' 'नेह पुरुषं' इत्यादि नोक्त वैयर्थ्य दाखवून (इतर ग्रंथा) व्यावृत्तीची सिद्धि होते
सर्गा
असे सांगतात- 'कारण' पण उत्पत्तीला मिळणाऱ्या संसर्गाला विधित करणारे वाक्य सामर्थ्य करून इतरांच्या व्यावृत्तीला बोधित
करितेस म्हणून वाक्यभेद कोठून? अशी शंका येते- 'सविशेषण'

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

॥ विवरण ॥

कांनीं वसामर्थ्यावरून विशेष्यान्तराची निवृत्ति जाणली जाते. म्हणून वाक्यभेद होत नाही. भगवेयेंही या कल्पाने वि-
शेषित अनावृत्ति पुरवतः प्रतिपादन केली जाते. वसामर्थ्यावरून मात्र अपुनरावृत्ति कल्पान्तरी निवारित केली जाते; (तथापि)
म्हणून वाक्यभेद नाही. पण कल्पान्तरीही श्रुति सामान्यामुळे 'इह न पुनरावृत्तिः' हा प्रतिषेध तुल्य आहे? खरें आहे. या
कल्पांत ब्रह्मलोका जाणाऱ्या ज्या आह्मांला कल्पान्तरी पुनरावृत्ति विशेषण सामर्थ्यावरून कळते. पण सांप्रत कल्पान्तरी
ब्रह्मजाणणाऱ्यांनीही त्या कल्पांत अनावृत्ति कळेल? असें असेल तर अशी व्यवस्था कल्पिली जाते – या कल्पांत जाणणा-
२५८।११
ऱ्यांची कल्पान्तरी पुनरावृत्ति व कल्पान्तरी जाणणाऱ्यांची तेथें अनावृत्ति (व पुढील कल्पान्तरी पुनरावृत्ति) अन्यथा वि-
शेषणाचें वैयर्थ्य येतें.

॥ विवरणव्याख्यान ॥

भगवेयेंही तत्तुल्य आहे असें सांगतात – 'भगवेयेंही' पण तशी या कल्पांत अनावृत्ति व कल्पान्तरी तर आवृत्ति असे या वाक्या-
वरून निश्चित करणे तर शक्य नाही. कारण त्या कल्पवर्ति श्रुति सामर्थ्यावरून तेथेंही अनावृत्ति प्रतीत होते? अशी शंका घेतो –
'पण कल्पान्तरीही' 'श्रुतिसामान्यामुळे' 'इमं' इत्यादि श्रुतीवाक्ये दोन्ही कल्पांत एकरूपत्व असल्यामुळे असा अर्थ. श्रुतीच्या
एकत्वाचा अंगीकार करितात – 'खरें आहे' पण मग आवृत्तीची असिद्धि आहे? असें असेल तर सांगितले पाहिजे अशी – काय या
कल्पांत जे ब्रह्मलोका प्राप्त झाले आहेत त्यांची कल्पान्तरी अनावृत्ति आहे किंवा अन्यांची? पहिला पक्ष नाही असे सांगतात – 'या
कल्पांत ब्रह्मलोका' दुसऱ्या पक्षाचे उत्थापन करितो – 'पण सांप्रत' त्याचा निरास करितात – 'असें असेल तर' अशी व्यवस्थेचा सांगतात
७२८।१८
'या कल्पांत जाणणाऱ्यांची' व्यवस्थेचे उपपादन हेतु सांगतात 'अन्यथा'
७२८।१९
"अनित्यवक्षेत्वेद ब्रह्मैव भवति" येथे विद्येच्या अनंतर मोक्ष होतो असें सांगि-
तले. तेथें काय शाब्दज्ञान विद्या आहे? किंवा अपरोक्षज्ञान? किंवा उपासन? पहिला पक्ष नाही कारण ते इष्ट नाही.
त्यासें उपलब्ध होत नाही. दुसरा पक्षही नाही कारण साक्षात्काराच्या हेतुत्वाने अभ्यासांत विधीचा आश्रय करणे योग्य
आहे. तिसरा पक्षही नाही. कारण त्याला अप्रमाणत्व आहे? अशी आशंका असतां सांगतात ——

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

॥ व्याख्यान ॥

ब्रह्माच्या क्रियेंत अनुप्रवेशाळा मान्य करुन मोक्षाळा अनित्यत्वदोष सांगि- पं.पा. ८९।२२
तला. परंतु वेदान्तवाक्यगत पदसमन्वय क्रियानुप्रवेशाला सहन करीत नाही कारण वेदन (ब्र- पं.पा. ८९।२३
ह्माला जाणण्यांत) व ब्रह्मभवनांत (= ब्रह्म होण्यांत) एककालत्वाचा निर्देश आहे म्हणून
– जाणलेल्या ब्रह्माचा क्रियेंत विनियोग नाही असे सांगतात –

॥ विवरण ॥ वि. ३५६।१२

'ब्रह्माच्या क्रियेंत' येथून आरंभ करून 'क्रियेंत विनियोग नाही' येथपर्यंतच्या ग्रंथाचा अर्थ — शास्त्रापासून कळलेले ब्रह्म सुखसंवेदनत्वामुळे अभ्यासाने अपरोक्ष केले असतां विधिवाचून जे साक्षात्कार तें ब्रह्मवेदन असे (ब्रह्मभवनाला) म्हटले जाते. ते उत्पन्न झाले असतां अनंतरच अविद्यादि दोषांची निवृत्ति होत असल्यामुळे फळाचा ब्रह्मवेदनाशी समानकालत्व युक्त आहे. जो पुनः अविद्या अध्यारोपित आत्म (ब्रह्म) विषयक विधीयमान उपासनाच ब्रह्मवेदन मानिले जाते तेव्हां नैयोगिक फळाचा कालान्तरभावित्व असल्यामुळे समान कालत्व निर्देश युक्त होत नाही म्हणून कार्यबोधावरून ही कळलेल्या ब्रह्माचा – स्वतःच अपरोक्ष ज्ञानाकरितां प्रवृत्त होत असल्यामुळे फलजननाच्या पूर्वी कार्यांत (उपासनेत) अनुप्रवेश नाही – असा.

३५६।१९

॥ विवरणव्याख्यान ॥

'ब्रह्माच्या क्रियेंत' अन्वयव्यतिरेकाने सिद्धत्व असल्यामुळे अभ्यासामध्ये विधि नाही असे सांगतात – 'सुखसंवेदनत्वामुळे' उपास-
८ ३८।२५
नात्व वेदनाला असणार नाही त्यावर सांगतात – 'जो पुनः' स्वमताने अवार्यत्व दाखवितात – 'म्हणून'

श्रुतिप्रमाण वरून मोक्षाला नियोगजन्यत्व नाही असे 'अपि' शब्दाने सूचित केले असे सांगून 'च' काराने दृष्टफलत्वामुळेही त्याला नियोगजन्यत्व नाही असे सूचित केले आहे असे सां-

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

अपिच "ब्रह्म वेद ब्रह्मैव भवति" [मुं ३।२।९] "क्षीयन्ते चास्य कर्माणि तस्मिन्दृष्टे परावरे" [मुं २।२।८] "आनंदं ब्रह्मणो विद्वान्न बिभेति कुतश्चन" [तै. २।९] "अभयं वै जनक प्राप्तोऽसि" [बृ ४।२।४] "तदात्मा-

॥ व्याख्यान ॥

र.प्र. १५३।१६

'अपिच' - दुःखपरिहारपूर्वक ज्ञानाचा निवृत्ति प्रमाणे ज्ञानापासून अज्ञाननिवृत्तिरूप मोक्षाला दृष्टफलत्व असल्यामुळेही नियोगसाध्यत्व नाही असे सांगतात - 'अपिच' पुनः हो 'ब्रह्म वेद ब्रह्मैव भवति' = जो मी ब्रह्म आहे असे जाणतो तो ब्रह्मच होतो "क्षीयन्ते चास्य कर्माणि तस्मिन्दृष्टे परावरे" १५४।४ कारण व कार्यरूपे अधिष्ठान म्हणजे ब्रह्म त्याला जाणले असतां या दृष्ट्याची अनारब्ध फल कर्मे नाश होतात 'आनंदं ब्रह्मणो विद्वान्न बिभेति कुतश्चन' - ब्रह्माच्या स्वरूपानंदाला जाणणारा द्वितीयाच्या अभावामुळे निर्भय होतो. 'अभयं वै जनक प्राप्तोऽसि' हे जनका! अज्ञानाच्या नाशामुळे तू अभय ब्रह्माला प्राप्त झाला आहेस "तदात्मानमेवावेदहं ब्रह्मा-

॥ विवरण ॥

पृ. १५३।२६

'नियोगसाध्यत्व नाही' = दृष्ट असा अज्ञाननिवृत्तिरूप मोक्षाचा अपरोक्षरूप साक्षात्काराच्या अव्यवहित उत्तरकाली जन्यत्व असल्यामुळे कालान्तर भावि अदृष्ट फलक नियोगापासून जन्यत्व नाही. अन्यथा मोक्षाला कालांतरभावि अदृष्ट फलत्वापत्ति येईल अभ्यासाअर्थी जे अपूर्व त्यापासून उत्पन्न होणारे ते कालान्तरभावि असते जसे स्वर्गादि. तसा मोक्ष नाही परंतु ज्ञानापासून अव्यवहित उत्तर पृ. १५४।१६ कालीजन्य आहे. या विषयी प्रमाणत्वाने उदाहरण श्रुतींच्या अर्थाला सांगतात - 'जो मी' जेव्हां ज्ञान होते तेव्हांच मी ब्रह्म आहे असा प्रतिपादन करणाऱ्या वरील प्रत्यक्षाने कालान्तराची ह्यांना संबंध त्या ज्ञानाला असावा, असे सर्वत्र जाणावे. पर शब्दाच्या अर्थाला सां- 'अवर' शब्दाच्या अर्थाला सांगतात - 'कार्य'

गतात - 'कारण' अधिष्ठान अधिष्ठेय स्वरूपाने भासत असल्यामुळे सांगतात - 'त्याचे अधिष्ठान ब्रह्म' 'त्याला जाणले असतां' - ज्ञानाच्या यानें अव्यवहित उत्तरकाली जन्यत्व कर्मनाशाला प्रतीत होते. असा भाव. पुढील व्याख्यान स्पष्टार्थ आहे.

पृ. १५४।२०

॥ विवरणव्याख्यान ॥

भवात - 'दृष्ट असा'

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

तमेवावेदाहं ब्रह्मास्मीति तस्मात्तत्सर्वमभवत्" [बृ. १।४।१०] "तत्र को मोहः कः शोक एकत्वमनुपश्यतः" [ई. ७] इत्येवमाद्याः श्रुतयो ब्रह्मविधानन्तरं मोक्षं दर्शयन्त्यो मध्ये कार्यान्तरं वारयन्ति । [१५] तथा "तद्धैतत्पश्यन्नृषिर्वामदेवः प्रतिपेदेऽहं मनुरभवं सूर्यश्च" [बृ. १।४।१०] इति ब्रह्मदर्शनसर्वात्मभावयोर्मध्ये कार्यान्तरवारणायोदा-

---

॥ व्याख्यान ॥

अस्मीति - तेजीव ब्रह्म गुरुच्या उपदेशावरून आपल्यालाच 'मी ब्रह्म आहे' असे जाणते झाले 'तस्मात् तत्सर्वमभवत्' त्याच ज्ञानामुळे ते सर्व झाले. 'तत्र को मोहः कः शोक एकत्वमनुपश्यतः' = परिच्छेद भ्रान्ती नाहीशी झाल्यामुळे 'मी ब्रह्म आहे' अशा एकत्वाला अनुभवणाऱ्याला अनुभवकाळी शोक मोह असत नाहीत. असा श्रुतींचा अर्थ. 'इत्येवमाद्याः श्रुतयः' = अशा इत्यादि श्रुति. त्यांचे तात्पर्य सांगतात - 'ब्रह्मविधानन्तरं मोक्षं दर्शयन्त्यः' ब्रह्मविद्येच्या अनन्तर मोक्षाला दाखविणाऱ्या 'मध्ये' = ब्रह्मविद्या व तिच्या फलामध्ये 'कार्यान्तरं वारयन्ति' = दुसऱ्या उपासनादि क्रियेचे वारण करितात. [इ. बृ. १५-११०] मोक्ष विधिफल असता स्वर्गादिका-प्रमाणे त्याला कालान्तरभावित्व येईल. परंतु समस्त श्रुतींचा वाच्य होईल असा भाव. याचा कारणामुळे मोक्षाला विधिफलत्व नाही असे सांगतात - 'तथा' त्याप्रमाणे 'तत्' = ब्रह्म 'ह' = निश्चयाने [८९।२३] 'एतत्' = प्रत्यक् मी आहे असे 'पश्यन्' = पाहणारा 'ऋषिर्वामदेवः' = वामदेव ऋषि त्या ज्ञानापासून 'प्रतिपेदे' = शुद्ध ब्रह्माला प्राप्त होता झाला. त्या ज्ञानाने स्थित असा 'अहं मनुरभवं सूर्यश्च' = मी मनु आहे, सूर्य आहे इत्यादि सर्वात्मत्व प्रकाशित करणाऱ्या आत्मदर्शनाला पाहता झाला - 'इति' असे श्रुति सांगते. 'ब्रह्मदर्शनसर्वात्मभावयोर्मध्ये' [८२।२४] = ब्रह्मदर्शन व सर्वात्मभावामध्ये एककालत्वाचा निर्देश असल्यामुळे

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

हार्यम् । यथा तिष्ठन्गायतीति तिष्ठति गायत्योर्मध्ये तत्कर्तृकं कार्यान्तरं नास्तीति गम्यते

॥ व्याख्यान ॥

'कार्यान्तरवारणाय' = दुसऱ्या कार्याचें = उपासनेचें वारण करण्याकरितां 'उदाहार्यम्' उदाहरण द्यावें. कारण येथेंच 'पश्यन्' असा शतृप्रत्यय मध्ये क्रियान्तराचें वारण करितो. कारण 'लक्षणहेत्वोः क्रियायाः' [पा. सू. ३।२।१२६] या पाणिनींच्या सूत्रानें हेतुभूत क्रियावाचक धातूवरून शतृप्रत्ययाचें स्मरण आहे. व अन्तरानें अव्यवहित हेतुमानांत क्रियेचें हेतुत्व आहे. मध्ये क्रियान्तराच्या अभावाविषयीं दृष्टान्ताला सांगतात – 'यथा' जसें 'तिष्ठन्गायतीति' उभे राहून गायन करीतो असा शेतीनें 'तिष्ठति गायत्योर्मध्ये' = उभें राहणें, गायन करणें यामध्यें 'तत्कर्तृकं कार्यान्तरं नास्तीति गम्यते' त्यांच्या (कर्त्याच्या) कडून केलें जाणारें दुसरें कार्य नाहीं असें कळतें दृष्टान्तांत जरी स्थितिक्रियेच्या सामर्थ्यावरून गीतिक्रियेची सिद्धि नाहीं. परंतु वाङ्मात्र प्रयत्न २०१५ त्यापासून आहे सर्वास्त्यांच्यामध्यें दुसऱ्या क्रियेची प्रतीति नाहीं असा दृष्टान्ताचा आशय. हें उदाहरण आहे. येथें तर स्वत्वान्तःकरणाच्या ब्रह्मदर्शनाहून भिन्न प्रयत्नान्तराची अपेक्षा नाहीं.
८ १५५।८
पुनः ज्ञानापासून अज्ञानाच्या निवृत्तीचें कथन होतें. ज्ञानाला विधेयत्व (= उपासनात्व) असता कर्मत्वा-

"लक्षणहेत्वोः क्रियायाः"
८२९।१७ तं. दी.

॥ विवरण ॥

'लक्षणहेत्वोः क्रियायाः' ह्या पाणिनीच्या सूत्राचा अर्थ – क्रियेचा क्रियान्तरा प्रति लक्षणत्व (ज्ञापकत्व) व हेतुत्व असतांना लक्षण व हेतुभूत क्रियेच्या वाचक धातूपासून पुढे 'शतृ' प्रत्यय स्मरण केला जातो असा सूत्राचा अर्थ. पण 'उभा असतां गातो' येथे स्थिति क्रियेला गीति क्रियेच्या प्रति व्यापकतुल्य अभाव असल्यामुळें दृष्टान्त विषम आहे अशी आशंका असतां सांगतात – 'दृष्टान्तरीत्या' मोक्षाला नियोगसाध्यत्व असता १५५।८ सू.
ज्ञानाच्या अव्यवहित उत्तरकालीन जन्यत्व प्रतिपादक श्रुतींच्या विरोधाला उत्पादन करून आम्ही ज्ञानापासून मोक्षाला अज्ञान निवृत्ति-प्रतिपादक श्रुतींच्या विरोधाला आम्ही उत्पादन करितात. अशा अर्थाचें आपला अवतारिका करितात – 'पुनः ज्ञानापासून'
'कर्मत्वामुळें' – ज्ञान व अज्ञानांत विरोध असल्यामुळें ज्ञानाला अज्ञान निवर्तकत्व युक्त आहे. कर्म व अज्ञानांत विरोधाभावामुळें कर्मरूप ज्ञानाला

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

नास्तीति गम्यते। "त्वं हि नः पिता योऽस्माकमविद्यायाः परं पारं तारयसि" [प्र० ६।८] "श्रुतं ह्येव मे भगवद्दृशेभ्यस्तरति शोकमात्मविदिति सोऽहं भगवः शोचामि तं मा भगवान् शोकस्य पारं तारयतु" [छां० ७।१।३] "तस्मै मृदित-

॥ व्याख्यान ॥

(क्रियात्वा) मुळे अज्ञाननिवर्तकत्व युक्त नाही. म्हणून बोधक जे वेदान्त आहेत ते विधायक नाहीत असें सांगतात- "त्वं हि नः पिता योऽस्माकमविद्यायाः परं पारं तारयसि" - भरद्वाजादिक सहा ऋषि पिप्पलाद गुरूला पदांवर नमन करून बोलते झाले. तूं निश्चयें करून आमचा पिता आहेस. जो तू आम्हाला अविद्या महासागराच्या परं- पुनरावृत्तिशून्य अशा पारं- पलिकडच्या तीराला विद्या नौकेने तारतोस- प्राप्त करितोस. ज्ञानाने अविद्येचा नाश करितोस असा अर्थ. प्र-श्नोपनिषत् वाक्याला सांगून छांदोग्य वाक्याला सांगतात- 'श्रुतं मे' इत्यादि. येथें 'तारयतु' येथपर्यंत उपक्रमस्थ वाक्य असून शेष (तस्मै इत्यादि) उपसंहारस्थ आहे. नारद सनत्कुमाराला शरण जाऊन म्हणाले- 'श्रुतं ह्येव मे भगवद्दृशेभ्यः तरति शोकमात्मविदिति' भगवन् आत्मवेत्ता शोकाला तरतो असें आपल्या सदृशांकडून मी श्रवण केलें आहे. श्रवण जरी केलें आहे तरी मी अनात्मज्ञ 'सोऽहं भगवः शोचामि' - तो मी अज्ञत्वामुळे हे भगवन् शोक करितो. 'तं मा भगवान् शोकस्य ~~परं~~ पारं तारयतु' त्या शोक करणाऱ्या मला भगवान् स्वज्ञानानौकेने शोकसागराच्या परपाराला प्राप्त करो. असें नारद बोलले असतां ~~सनत्कुमार तमसाच्या [illegible] दृग्ध~~

॥ विवरण ॥

(उपासनेला) अज्ञाननिवर्तकत्व मुळीच नाही असा भाव.

॥ विवरणव्याख्यान ॥

८२९।६ (कर्मत्वामुळें येथं) (=उपासना)

मोक्ष क्रियासाध्य नाही असें व्याख्यानांत सांगितलें. तेथें काय मोक्षाला ज्ञानक्रिया साध्यत्वाच्या निषेध केला जातो किंवा उप-

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

कषायाय तमसः परं पारं दर्शयति भगवान्सनत्कुमारः" [छां. ७।२६।२] इति चैवमाद्याः श्रुतयो मोक्षप्रतिबन्धनिवृत्तिमात्रमेवात्मज्ञानस्य फलं दर्शयन्ति ।

॥ व्याख्यान ॥

१०१८ ११
(पुनः) तस्मै मृदितकषायाय तमसः परं पारं दर्शयति भगवान्सनत्कुमारः" भगवान् सनत्कुमार त्या, ज्याचे दग्ध किल्बिष नष्ट झालेले आहेत अशा, तमाच्या = शोकाचे कारण अज्ञानाच्या ज्ञानाने निवृत्तिरूप परपार ब्रह्माला दाखवितात. "इति चैवमाद्याः श्रुतयः" = अशी ही इत्यादि श्रुति. 'एतद्यो वेद निहितं गुहायां सोऽविद्याग्रंथिं विकिरतीह सोम्य' [मु. २।१।१०] इत्यादि श्रुति आदि शब्दाचा अर्थ आहे. "मोक्षप्रतिबन्धनिवृत्तिमात्रमेवात्मज्ञानस्य फलं दर्शयन्ति" = मोक्षाच्या प्रतिबंधक अशा १०।८
मिथ्याज्ञानाच्या निवृत्ति मात्रालाच आत्मज्ञानाच्या फलाला दाखवितात. म्हणून मोक्ष क्रियासा-

॥ विवरण ॥

वि. २५८।२१
पुनः श्रुती ब्रह्मविद्येचे फल अशा अविद्यानिवृत्तीला दाखवितात. सांतर अविद्या अपरोक्ष अध्यात्म लक्षण असे तत्त्वाच्या अपरोक्ष-

॥ विवरण व्याख्यान ५

आत्मा नसेल तर (यज्ञादि) क्रिया आवश्यक आहे म्हणून मानले तरी पक्षि म्हणणे नाही कारण "तरति शोकमात्मवित्" "ब्रह्म वेद ब्रह्मैव भवति" इत्यादिकांत ज्ञानाचे सामर्थ्यच प्रतीत होते. दुसरा पक्ष नाही कारण त्याला अंगीकार नाही? अशी आशंका असतां तात्पर्याला सांगतात. पुनः श्रुति, अथवा 'तरति शोकमात्मवित्' असा उपक्रम करून 'तमसः परं पारं दर्शयति' असें सांगितले असल्यामुळे आत्मज्ञानाचा अविद्यानिवर्तकत्व उपलब्ध होते. परंतु ते उपपन्न होत नाही. कारण तसें उपलब्ध होत नाही. तसेंच ज्ञानाचा अविद्यानिवर्तकत्व सांगणाऱ्या श्रुतीचा विरोध येतो. आत्मविद्या ब्रह्मविद्या होय? अशीही (प्रमाणजनिततत्त्वज्ञान क्रियाफल नव्हे असा भाव) शंका येत नाही (उपयोगाच्या अभावामुळे असा अर्थ) कारण ब्रह्मविद्या असतांही अविद्येची निवृत्ति दिसत नाही. अशी आशंका असतां तात्पर्य सांगतात 'पुनः श्रुति' (ब्रह्मविद्या आत्मविद्या आहे असा भाव) ब्रह्मविद्या असतांही आत्म्याविषयीच्या अविद्येची निवृत्ति होत नाही असें सांगितले त्याला निराकरण करण्यासाठी 'तौ तत्' विद्येचे ज्ञान उपासनेचा अविद्यानिवर्तकत्व असणार नाही. त्यावर सांगतात —

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

॥ विवरण ॥

ज्ञानावाचून निवृत्त होत नाही. जेव्हां पुनः उपासनाद्य आरोपितरूप तत्वज्ञान असेल तेव्हां त्याने अविद्या निवृत्त हो-णार नाही. म्हणून प्रमाण जनित तत्वज्ञानच अविद्यानिवर्तक आहे. म्हणून अविद्यानिवृत्तिरूप फलश्रवणामुळे श्रुत्यर्थांत वेदान्त प्रमाण आहे असें सांगतात - (पुनः) सर्वेषां --इत्यादि श्रुतीस. २५६।२५ पण येथे (परश्रुत असून) अविद्येची निवृत्ति श्रुत नाही? [छां. ७।१।३] हा दोष येत नाही कारण "तरति शोकमात्मवित्" अशा शोक~~[illegible]~~तरणाचा निर्दिष्ट (७।२६।२) आत्मज्ञानाचा उपक्रम करून "तमसः परं पारं दर्शयति" असा उपसंहार करणारी जर तमाच्या (अज्ञानाच्या) निवृत्तीला सांगणार नाही तर शोकादि अध्यासित वृत्तींच्या उपक्रम असणार नाही. म्हणून शोकादिकांचें २५७।४ उपादान अनादि अविद्या निवृत्तीच "तमसः परं पारं दर्शयति" या श्रुतीने सांगितली असें कळते. तसें "आचार्यः"

॥ विवरणव्याख्यान ॥

७।२६।२०

'जेव्हां पुनः' 'तत्वज्ञानं' = आत्मज्ञान असा अर्थ. पण 'तमसः परं पारं दर्शयति' येथे तमाचे पारदर्शन मात्र लक्षित होतें. जसें दवनदीच्या पारास दाखवितो असें म्हटले असतां परकल्प प्रदर्शन मात्रच लक्षित होतें त्याप्रमाणे. पण 'तरति शोकमात्मवित्' अशा उपक्रम सा-मर्थ्यावरून निवृत्तीच सांगितली आहे असें होत नाही. कारण तेथेंही दुःखतरण मात्र उपलब्ध होतें अशा आशयानें शंका घेता-'पण येथें अविद्येची' उपक्रमाने निवृत्ति श्रुत असल्यामुळे उपसंहारही तद्विषयकच आहे असें सांगतात - 'हा दोष' त्याचे कारण काय? त्यावर सांगतात - 'जर तमाच्या' पण शोक तमाला भिन्नत्व असल्यामुळे शोक निवृत्तीच्या उपक्रम मात्राने तमो निवृत्तीचा निश्चय कसा? असें सांगितलेल्याला दूषित करितात - 'म्हणून शोकादिकांचें' ज्ञान व अज्ञानांत विरोध प्रसिद्ध असल्यामुळे व शोकाला अज्ञानाचें कार्य असल्यामुळे त्याच्या = अज्ञानाच्या निवृत्तीवाचून शोकाच्या निवृत्तीची अनुपपत्ति आहे म्हणून शोकतरणांत अज्ञाननिवृत्ति यांत उपक्रम आहे असा निश्चय होतो. म्हणून त्याच्या अनुरोधाने उपसंहारांतही अविद्यानिवृत्तीच सांगितली असा निश्चित होते. असा अर्थ. 'अविद्यायाः परं पारं तारयसि' येथें अविद्यानिवृत्ति पारतरणत्वाने सांगितली. तसें असतां 'तमसः परं दर्श-यति' येथेंही अविद्यानिवृत्ति निर्दिष्ट आहे असें सांगतात - 'तसें'

यासारणामुळे येथे (व्याख्यानांत) मिथ्याज्ञानाच्या निवृत्तीने दुःखाची निवृत्ति होते. असें प्रतिज्ञामात्र सांगितलें.

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

तथाचाचार्यप्रणीतं न्यायोपबृंहितं सूत्रम् – "दुःखजन्मप्रवृत्तिदोषमिथ्याज्ञानानामुत्तरोत्तरापाये तदनन्तरापायादपवर्गः" [न्या. सू. १।१।२] इति।

(पर्यालोचनम्) ध्यानहि. (वरूणून उपासनापर वेदान्त नव्हेत असा अर्थ.) यांहि कारणामुळे तत्त्वज्ञान अविद्यानिवृत्तिरूप मोक्षाचे हेतु आहे कर्म नाहि असें सांगतात – 'तथाच' = तसेंच 'आचार्यप्रणीतं न्यायोपबृंहितं सूत्रम्' = गौतमाचार्यप्रणीत न्यायास धरून असें सूत्र आहे "दुःखजन्मप्रवृत्तिदोषमिथ्याज्ञानानामुत्तरोत्तरापाये" = दुःख जन्म प्रवृत्ति दोष मिथ्याज्ञान यांमध्ये (तत्त्वज्ञानानें) उत्तरोत्तराचा अपाय म्हणजे नाश असतां 'तदनन्तरापायादपवर्गः' त्याचे (उत्तरोत्तराचे) कार्य अशा पूर्वपूर्वांच्या नाशामुळे मोक्ष होतो 'इति' असें. अशा रीतीनें

॥ विवरण ॥

"यावत् तत्त्वमसि" अशी श्रुति येथें अतिक्रमानें प्रश्नप्रकाशक भासणारी. अतिक्रमाच्या अनुपपत्तीमुळे तिच्या निरुक्ती-च्या दाखविते.

२५८।१६

आतांपर्यंत श्रुतीच्या अनुसार अविद्यानिवृत्तिरूप फळ त्याचे सिद्धिकरितां तत्त्वज्ञान निष्ठ वेदान्तप्रमाण आहेत

२५८।१८

असें सांगितलें. आतां तर्कशास्त्राच्या अनुसारही मिथ्याज्ञाननिवृत्तिफळ तत्त्वज्ञान आहे असें सांगतात – 'यांहि कारणामुळे' ('मी गौर आहे' इत्यादि)

(दुःख, जन्म, प्रवृत्ति, दोष, मिथ्याज्ञान यांच्यामध्यें मिथ्याज्ञानाची निवृत्ति झाली असतां तन्मूलक रागद्वेषादि दोषांची निवृत्ति होते. व तसें असतां त्रिविध प्रवृत्तीचा उपरम होतो. व प्रवृत्तीचा उपरम झाला असतां तीच ज्यांचें निदान आहे अशा पुण्यपापांच्या अभावामुळे जन्माचा अभाव होतो. व त्यामुळे दुःखाची निवृत्ति होते. असा सूत्रार्थ.)

२५८।१९ (विशेष)

'दुःखजन्म' इत्यादि सूत्राचा मुख्य अर्थ – आत्म शरीर-

॥ विवरणव्याख्यान ॥

असें आशंका असतां सांगतात – 'आतां पर्यंत' व गौतमाचार्यांनीं अनादि भावरूप अज्ञान व त्याची निवृत्ति मान्य केली नाहीं. तेव्हां त्यांच्या मतें तत्त्वज्ञानाच्या अविद्यानिवृत्तीची सिद्धि कशी? अशी आशंका असतां, मिथ्याज्ञानाची निवृत्तिमात्र स्वीकृत आहे. असा आशय आहे.

— मिथ्याज्ञान शब्दाच्या अर्थाचा खुलासा – 'आत्मशरीर'

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

१०१९ १३६८

॥ व्याख्यान ॥

अन्यहि न्यायवेत्ते मिथ्याज्ञानाच्या अपाय झाला असतां तदनंतर दुःखाभाव अशा मोक्षाला दाखवितात.

॥ विवरण ॥

इन्द्रियार्थ बुद्धि मनः प्रवृत्ति दोष प्रेत्यभाव फल दुःखापवर्ग ~~[illegible]~~ [illegible] आत्मापदा-र्थांत जें अनादि प्रवृत्त मिथ्याज्ञान आहे. त्याचा आत्म परमात्म शरीरेन्द्रियादि द्वादश पदार्थांच्या तत्वदर्शनानें नैमित्तिकामुळें अपाय झाला असतां (=आत्मशरीरादिकांत) त्यांच्यांत रागद्वेष मोह उत्पन्न होत नाहीत. त्यामुळें प्रवर्तकाच्या अभावामुळें सुखदुःखफलांत प्रवृत्ति निवृत्ति उत्पन्न होत नाहीत. त्यामुळें प्रवृत्तिनिवृत्तिद्वारा उपस्थित शुभाशुभ अन्यायिक कर्म-जन्यपतन स्वर्गादि स्थावरान्त योनि भेदांत उत्पन्न होत नाही. शरीर संबंध प्राप्त होत नाही असा अर्थ. त्यामुळें शरीराच्या अभाव असतां सुखदुःख उत्पन्न होत नाहीत. अशा रीतीनें मिथ्याज्ञानाचा अपाय मोक्षाला कारण दाखवितात- 'अन्यहि न्यायवेत्ते'- तसेंच वैशेषिकांनीं देखील द्रव्यगुणकर्म सामान्य विशेष समवायांत सा-धर्म्य वैधर्म्य दाखवण्याच्या योगानें तत्वांच्या अपरिज्ञानामुळें अनादि प्रवृत्त मिथ्याज्ञान तत्वपरिज्ञानानें निवृत्त होतें व त्यामुळें उत्तरोत्तरांच्या अभावामुळें मोक्ष होतो (वैशे. ८.सू.१.२७)- असें सांगितलें. तसेंच सारख्यांनींही व योगांनीं दे-खील सविवेक आहे की- इत्यादि इत्य अविवेकलक्षण, अनादि प्रवृत्त अविद्या तत्वज्ञानाने निवृत्त होते. व त्यामुळें अविद्या, अस्मिता, रागद्वेषाभिनिवेश हे क्लेश नाश होतात- व त्यामुळें प्रक्षीण क्लेश पुरुषाच्या प्रवृत्तीच्या अनुदया-

---

॥ विवरणव्याख्यान ॥

'अर्थ'- महर्षि गौतमादिकांनीं सांगितलेल्या- 'प्रेत्यभाव'- मरण. 'फल'- सुख. मिथ्याज्ञानाचे निवर्तक असें ते त्या[illegible] सांगतात 'त्याचा' आत्म्याला नित्यत्व असल्यामुळें जन्माची असिद्धि आहे. तरी उत्पन्न होत नाहीं असें कसें म्हटलें ? त्यावर सांगतात- 'शरीर संबंधाला' मिथ्याज्ञानाच्या अपाय असतां मोक्ष होतो हें (कणाद मुनिकृत) तसें तसाच्या पर्यालोचनेने ही सिद्धि न होते असें सांगतात- 'तसेंच' तद्भिन्नत्व असून त्याच्याहून इतरांसही भिन्नत्व असणें साधर्म्य. व तद्भिन्नत्व असून त्या-च्याहून इतरांत भिन्नत्व नसणें 'वैधर्म्य' त्याविषयीं चकोपल[illegible] 'अविद्या' 'जो आहे असा अभिमान विशेष 'अस्मिता'

| ७९.१२२ ७३०/२२

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

॥ विवरण ॥

मुक्त मोक्ष होतो. सुगतांनीं देखील सांगितले आहे कीं — अनुसंधान कल्पनेने प्रवृत्ति व तिच्या फलोदयपर्यंत रागद्वेषादि दोषांनीं व विषय निश्चयांनी विज्ञान दूषित आहे. व तो विभ्रम तत्वपरिभावनेने निवृत्त झाली असता विशुद्ध विज्ञान चरमक्षणाचा उदय मोक्ष होतो — असें. म्हणून अद्वारीतीनें अविद्या निवृत्ति मोक्ष असतां प्रमाणजनित तत्त्वज्ञानाचा त्याग करून उपास्ति क्रिया मोक्षाचे साधन आहे असें कसें कल्पिले जाते? ॥ २५८१ ॥ पण यावर वैशेषिक दुसरे दुसरेच तत्वज्ञान मिथ्याज्ञान निवर्तक आहे असे — द्वादश पदार्थांत तत्वपरिभावनेपासून उत्पन्न झालेल्या सम्यक्ज्ञानाने अविद्या निवृत्त होते. व पूर्वी संचित केलेले तत्वपरिभावनेपासून उत्पन्न झालेल्या संस्कारानें वर्जिल्या प्रकर्षापासून उत्पन्न झालेल्या आनंदानें वर्तमान पुरुषाची उपभोगास निवृत्त होतात. व त्यामुळे कैवल्य होते. असें नैयायिकांनी सांगितले आहे. वैशेषिकांनी देखील पदार्थ षट्क परिभावनेपासून उत्पन्न झालेल्या व ईश्वराच्या अभिध्यानाने अनुगृहीत अशा तत्वज्ञानाने मिथ्याज्ञान निवृत्त होते. व त्यामुळे रागादिक क्रमानें नाश होतात. व त्यामुळे पदार्थ परिभावनेपासून उत्पन्न झाले त्या परिस्थिती...

॥ विवरणव्याख्यान ॥

'अनुसंधान कल्पनेनें' — 'अनुसंधीयते इति अनुसंधानं' = स्थायित्व त्याच्या कल्पनेने. दोघांनाच विशेषण म्हणून सांगणार — 'प्रवृत्ति' 'तत्वाच्या परिभावनेने' क्षणिक शून्य स्वलक्षण दुःख त्याच्या परिभावनेने निवृत्त झाली असतां असा अर्थ. 'विशुद्ध विज्ञान चरमक्षणाचा उदय' — विशुद्ध असें जें विज्ञान तें च चरमक्षण त्याचा उदय असा अर्थ. म्हणून — तत्वज्ञानाची अविद्या निवर्तकता सर्ववादींना संमत असल्यामुळे उपास्तीला मुक्तिसाधनत्व नाहीं असा उपसंहार करितात — 'म्हणून' तत्वज्ञानाचे मुक्तिसाधनत्व अंगीकार करून प्रत्यक्ष अहंस्मृत्यभ्यासज्ञानाच्या मुक्तिसाधनत्वावर आक्षेप घेतो — 'पण यावर वैशेषिक' पण तरी अविद्येची निवृत्ति झाली असतांही कर्माच्या भावामुळे मुक्ति कशी? त्यावर सांगतो — 'पूर्वीसंचित' दोन प्रकारचें कर्म आहे पुण्य व पाप. त्यांत पापाच्या निवृत्तीला सांगतो — 'तत्वपरिभावनेपासून' पुण्याच्या निवृत्तीला सांगतो — 'तिच्या प्रकर्षापासून' कुशलाने व आनंदानें हि सप्तमी तृतीयार्थी आहे व त्यामुळे कुशलानें व आनंदानें वर्तमान पुरुषाची फलसंचित कर्मे कुशल व आनंद याच्या उपभोगानें निवृत्त होतात असा अर्थ. पण तरी कर्माची निवृत्ति कशी? त्यावर सांगतो — 'व त्यामुळे पदार्थ' मिथ्याज्ञान व त्यामुळे रागादिकांच्या निवृत्तीमुळे कर्मांतर।

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

र.क्र. १५६।१८

नवमवर्णक

पण भिन्नात्मज्ञानापासून मुक्ति सांगणारे सत्र संमत असल्यास परमताला अनुज्ञा होईल? ७४/१३६०

॥ विवरण ॥

ज्यांचे फल आहे अशा पूर्वोपार्जित दुरितांच्या अत्यन्त उच्छेद व तत्वदर्शना (ज्ञाना) च्या वैमल्यापासून उत्पन्न झालेल्या आनंदाने युक्त तायी निवृत्ति होते व त्यामुळे कैवल्य होते — असे दर्शविले आहे.

२५८।१

योगशास्त्रज्ञ तर असे जाणतात की — असंप्रज्ञात समाधीपासून उत्पन्न झालेल्या पुरुषाकार साक्षात्कार पर्यवसित प्रकृति पुरुषाच्या विवेक ज्ञानाने अविद्या अस्मिता राग द्वेष अभिनिवेश क्षीण झाले असतां व पूर्वोपार्जित कर्मेही एकभविकन्यायाने क्षीण झाली असतां मुक्त होतो. २५८।११ सुगत असे जाणतात की — क्षणिक स्वलक्षण दुःखमार्ग असत्य भावनेपासून उत्पन्न झालेल्या विशुद्ध ज्ञानलक्षण समक्षणाच्या उदयाने स्थायित्व अकार्यत्व प्रवृत्ति विषय विभ्रम नाश झाले असतां संतानाचा उच्छेद मोक्ष आहे — असे म्हणून अशा रीतीने भिन्न विज्ञान साध्य मोक्ष आहे. अशी शंका येते. 'पण भिन्नात्मज्ञानापासून'

॥ विवरणव्याख्यान ॥

त्याचा अभ्युदय होतो. अशा अभिप्रायाने प्राक्संचितांच्या निवृत्तीला सांगतो — 'पूर्वोपार्जित दुरितांच्या' समाधि दोन प्रकारचा आहे.

७३१।२८

१ संप्रज्ञात व २ असंप्रज्ञात. त्यांत प्रत्ययांच्या उपरम शाळा असतां त्यांच्या संस्कार मात्र शेषाने चित्ताचे अवस्थान असंप्रज्ञात समाधि होय. 'पुरुषाकार' — प्रकृतीचा संबंध सोडून चिन्मात्र असा अर्थ. 'एकभविकन्यायाने' — प्रयाणसमयी अभिव्यक्त झालेले कर्मजात एकाच शरीराला आरंभ करिते व त्या शरीरास प्रारब्ध फल अशा त्यांचा (कर्मांचा) उपभोगाने क्षय होतो. काम्य निषिद्धांचा तर अनुष्ठानाने क्षय आहे. नित्यनैमित्तिकांचे तर अनुष्ठान असतां त्यांचे अकरण नाही. म्हणून प्रत्यवायाचा अभाव आहे. व त्यांचे फल नाही म्हणून मुक्ति होते असा अर्थ. स्वलक्षण असंगि ज्ञान व्यतिरिक्त सर्व दुःख साधन आहे असें 'दुःखमार्ग' शब्दाने सांगितले 'असत्य' तुच्छ. क्षणिक भावनेच्या विपरीत स्वभावाला सांगतात — 'स्थायित्व' स्वलक्षणाच्या विपरीत स्वभावाला सांगतात — 'कार्यत्व' दुःखसाधन भावनेच्या विपरीत स्वरूपाला सांगतात — 'प्रवृत्ति' असत्य भावनेच्या विपरीत स्वरूपाला सांगतात — 'विषय' पूर्वपक्षाचा उपसंहार करितात. 'म्हणून अशा रीतीने'

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

[OrderDescription]
,CREATED=05.10.19 10:03
,TRANSFERRED=2019/10/05 at 10:43:02
,PAGES=162
,TYPE=STD
,NAME=S0001971
,Book Name=M-1381-SHRI BRAHAMSUTRA SUTRI BHASYA VYAKHYANAM
,ORDER_TEXT=
,[PAGELIST]
,FILE1=00000001.TIF
,FILE2=00000002.TIF
,FILE3=00000003.TIF
,FILE4=00000004.TIF
,FILE5=00000005.TIF
,FILE6=00000006.TIF
,FILE7=00000007.TIF
,FILE8=00000008.TIF
,FILE9=00000009.TIF
,FILE10=00000010.TIF
,FILE11=00000011.TIF
,FILE12=00000012.TIF
,FILE13=00000013.TIF
,FILE14=00000014.TIF
,FILE15=00000015.TIF
,FILE16=00000016.TIF
,FILE17=00000017.TIF

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

FILE18=00000018.TIF
,FILE19=00000019.TIF
,FILE20=00000020.TIF
,FILE21=00000021.TIF
,FILE22=00000022.TIF
,FILE23=00000023.TIF
,FILE24=00000024.TIF
,FILE25=00000025.TIF
,FILE26=00000026.TIF
,FILE27=00000027.TIF
,FILE28=00000028.TIF
,FILE29=00000029.TIF
,FILE30=00000030.TIF
,FILE31=00000031.TIF
,FILE32=00000032.TIF
,FILE33=00000033.TIF
,FILE34=00000034.TIF
,FILE35=00000035.TIF
,FILE36=00000036.TIF
,FILE37=00000037.TIF
,FILE38=00000038.TIF
,FILE39=00000039.TIF
,FILE40=00000040.TIF
,FILE41=00000041.TIF
,FILE42=00000042.TIF
,FILE43=00000043.TIF

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

FILE44=00000044.TIF
,FILE45=00000045.TIF
,FILE46=00000046.TIF
,FILE47=00000047.TIF
,FILE48=00000048.TIF
,FILE49=00000049.TIF
,FILE50=00000050.TIF
,FILE51=00000051.TIF
,FILE52=00000052.TIF
,FILE53=00000053.TIF
,FILE54=00000054.TIF
,FILE55=00000055.TIF
,FILE56=00000056.TIF
,FILE57=00000057.TIF
,FILE58=00000058.TIF
,FILE59=00000059.TIF
,FILE60=00000060.TIF
,FILE61=00000061.TIF
,FILE62=00000062.TIF
,FILE63=00000063.TIF
,FILE64=00000064.TIF
,FILE65=00000065.TIF
,FILE66=00000066.TIF
,FILE67=00000067.TIF
,FILE68=00000068.TIF
,FILE69=00000069.TIF

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

FILE70=00000070.TIF
,FILE71=00000071.TIF
,FILE72=00000072.TIF
,FILE73=00000073.TIF
,FILE74=00000074.TIF
,FILE75=00000075.TIF
,FILE76=00000076.TIF
,FILE77=00000077.TIF
,FILE78=00000078.TIF
,FILE79=00000079.TIF
,FILE80=00000080.TIF
,FILE81=00000081.TIF
,FILE82=00000082.TIF
,FILE83=00000083.TIF
,FILE84=00000084.TIF
,FILE85=00000085.TIF
,FILE86=00000086.TIF
,FILE87=00000087.TIF
,FILE88=00000088.TIF
,FILE89=00000089.TIF
,FILE90=00000090.TIF
,FILE91=00000091.TIF
,FILE92=00000092.TIF
,FILE93=00000093.TIF
,FILE94=00000094.TIF
,FILE95=00000095.TIF

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

FILE96=00000096.TIF
,FILE97=00000097.TIF
,FILE98=00000098.TIF
,FILE99=00000099.TIF
,FILE100=00000100.TIF
,FILE101=00000101.TIF
,FILE102=00000102.TIF
,FILE103=00000103.TIF
,FILE104=00000104.TIF
,FILE105=00000105.TIF
,FILE106=00000106.TIF
,FILE107=00000107.TIF
,FILE108=00000108.TIF
,FILE109=00000109.TIF
,FILE110=00000110.TIF
,FILE111=00000111.TIF
,FILE112=00000112.TIF
,FILE113=00000113.TIF
,FILE114=00000114.TIF
,FILE115=00000115.TIF
,FILE116=00000116.TIF
,FILE117=00000117.TIF
,FILE118=00000118.TIF
,FILE119=00000119.TIF
,FILE120=00000120.TIF
,FILE121=00000121.TIF

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

FILE122=00000122.TIF
,FILE123=00000123.TIF
,FILE124=00000124.TIF
,FILE125=00000125.TIF
,FILE126=00000126.TIF
,FILE127=00000127.TIF
,FILE128=00000128.TIF
,FILE129=00000129.TIF
,FILE130=00000130.TIF
,FILE131=00000131.TIF
,FILE132=00000132.TIF
,FILE133=00000133.TIF
,FILE134=00000134.TIF
,FILE135=00000135.TIF
,FILE136=00000136.TIF
,FILE137=00000137.TIF
,FILE138=00000138.TIF
,FILE139=00000139.TIF
,FILE140=00000140.TIF
,FILE141=00000141.TIF
,FILE142=00000142.TIF
,FILE143=00000143.TIF
,FILE144=00000144.TIF
,FILE145=00000145.TIF
,FILE146=00000146.TIF
,FILE147=00000147.TIF

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

FILE148=00000148.TIF
,FILE149=00000149.TIF
,FILE150=00000150.TIF
,FILE151=00000151.TIF
,FILE152=00000152.TIF
,FILE153=00000153.TIF
,FILE154=00000154.TIF
,FILE155=00000155.TIF
,FILE156=00000156.TIF
,FILE157=00000157.TIF
,FILE158=00000158.TIF
,FILE159=00000159.TIF
,FILE160=00000160.TIF
,FILE161=00000161.TIF
,FILE162=00000162.TIF
,

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection